Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000. Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001.

Redžić, Enver

2003

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/c2a2e045-1be9-4181-b9c0-f64012003560

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

Sadržaj

Predgovor *5*

Enver Redžić

Bosna i Hercegovina u posljednjoj deceniji XX vijeka *7*

Tomislav Išek

Povijest Bosne i Hercegovine između događanja "dugog" i "kratkog" trajanja - prolaznosti i konstante *13*

Ante Škegro

Nekoliko pitanja iz najstarije povijesti Bosne i Hercegovine *21*

Pejo Ćošković

Četvrt stoljeća historiografije o crkvi bosanskoj *31*

Nenad Moačanin

Staro i novo u osmanističkim istraživanjima povijesti Bosne i Hercegovine koncem XX stoljeća *55*

Ramiza Smajić

Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine *59*

Safet Bandžović

Etničko-historiografski stereotipi i "sintetičke nacije" *67*

Hatidža Čar-Drnda

Historijska literatura o vakufima - 1990-2001. godina *97*

Olga Zirojević

Islamizacija na južnoslovenskom prostoru *107*

Vera Kržišnik-Bukić

Paralele u konceptualizacijama bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća *119*

Behija Zlatar

Osmanski izvori objavljeni u periodu 1990-2000. ..... *155*

Husnija Kamberović

Nova istraživanja o strukturi begovskih zemljišnih posjeda u BiH u vremenu austrougarske uprave *161*

Senija Milišić

Problem istraživanja nauke u Bosni i Hercegovini poslije 1945. godine *175*

Zijad Šehić

Bosna i Hercegovina 1992-1995. u njemačkim izvorima i literaturi. Nacrt projekta istraživanja *179*

Esad Kurtović

Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću *189*

Zijad Šehić

Bibliografija *197*

Enver Redžić

Opšti osvrt i nekoliko napomena o tematici naučnog skupa ... *259*

PREDGOVOR

Prije nego što smo odlučili i organizovali naučni skup *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000.*, u Odboru za istorijske nauke ANUBiH vodili smo raspravu o temi skupa. Naime, smatrali smo da je završna decenija XX vijeka veoma značajna u istoriji Bosne i Hercegovine, da je takoreći neuporediva sa svim prethodnim tokovima i zbivanjima u prošlosti Bosne i Hercegovine. Zaključili smo da uvodni referat na naučnom skupu bude posvećen toj istorijskoj činjenici. Istovremeno, naša pažnja bila je okrenuta pitanju čime se istorijska nauka bavila i kako se predstavila u tom razdoblju.

Obratili smo se istoričarima, saradnicima Odbora za istorijske nauke, i pozvali ih da svojim prilozima učestvuju u realizaciji tematskog programa naučnog skupa. Pozivu se odazvalo 16 istoričara iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i SR Jugoslavije. Naučni skup je održan 30. oktobra 2001. godine. Do sredine maja 2002. godine dobili smo 16 autoriziranih referata i iscrpnu bibliografiju (80 str.).

Redakcioni odbor u sastavu: akademik Enver Redžić, akademik Dževad Juzbašić i prof. dr. Tomislav Išek pregledao je sve tekstove i odlučio da svi budu objavljeni u *Zborniku* kao posebnom izdanju ANUBiH, jer smo se tako obavezali referentima – autorima na završetku Skupa. Ipak, pregledanjem prispjelih referata, Redakcioni odbor je konstatovao njihovu neujednačenost, kako s obzirom na temu skupa, tako i na elaboraciju. Izvjesni referati izlaze izvan tematskog okvira Naučnog skupa, a neki su samo naznačili postavljenu temu. Odustajemo od ukazivanja na konkretne primjere, jer će čitaoci *Zbornika* to i sami ustanoviti.

Zahvaljujemo svim učesnicima Skupa, kako onima koji su autorizirali svoja izlaganja, tako i onima koji iz određenih razloga nisu dostavili svoje tekstove.

Zahvaljujemo Predsjedništvu ANUBiH na odluci da se u Posebnom izdanju ANUBiH objavi Zbornik radova sa Naučnog skupa *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000.*

Redakcioni odbor

.

BOSNA I HERCEGOVINA U POSLJEDNJOJ DECENIJI XX VIJEKA

Enver Redžić

Tema o kojoj ću uvodno govoriti zaslužuje cijelu biblioteku iscrpnih rasprava, studija i monografija kojima će se, sasvim izvjesno, baviti bosanska, evropska i svjetska istorijska nauka u predstojećoj budućnosti. Ona to zaslužuje zbog toga što je u posljednjoj deceniji BiH bila čvorište i ratni poligon protivrječja u bosanskim, evropskim i svjetskim političkim odnosima.

Ako se ja ipak opredjeljujem da danas govorim o toj temi, činim to stoga što nalazim da je u ovom desetljeću istorijska nauka svojim ostvarenjima bila izraz njegove realnosti.

Ipak, dužan sam da kažem da sam pri tom ograničen onim neophodnim sredstvima kojima će istorijska nauka u budućnosti raspolagati. Dakle, govoriću o ovoj deceniji kao istoričar-svjedok.

Nekoliko dogadjaja bitno je utjecalo na opšte stanje u BiH na početku ove decenije. Pad Berlinskog zida ubrzao je disoluciju Sovjetskog Saveza i raspad komunističkog sistema u istočnoevropskim državama. Proces je napokon zahvatio i SFRJ, komunističku državu koja nije pripadala sovjetskom bloku. Disolucija SFRJ imala je društveno-politički i nacionalni smjer.

Predstojeća decenija u BiH počela je višestranačkim izborima u novembru 1990., koji će donijeti novu političku strukturu BiH u znaku programa i ciljeva nacionalnih stranaka. Pobjednici na parlamentarnim izborima, nacionalne stranke, ponašale su se na početku kao koalicija, koja je medjusobno raspodijelila najviše državne funkcije u SRBiH. Od vrha do najnižeg stepena, vlast je u zemlji bila podijeljena izmedju nacionalnih stranaka, koje su se odnosom prema BiH razlikovale programski, principijelno i akciono, konkretno.

Disolucija SFRJ ubrzo je u zemlji donijela rat. Otpočela je dezintegracija BiH, čiji su pokretači bili nosioci srpskog velikodržavlja kao i hrvatskog. JNA se pokazala kao udarna snaga velikosprskog državnog programa u znaku devize: "Svi Srbi u jednoj državi".

Za razliku od susjednih republika, BiH nije stvorila svoje oružane snage. Agresija JNA i srpskih paravojnih snaga počela je na BiH ratnim operacijama i nasiljima 6. aprila 1992. Tako je bila okončana faza višestranačkog tronacionalnog parlamenta BiH.

U aprilu 1992. EU i SAD priznale su BiH, a u maju 1992. BiH je bila primljena u UN kao ravnopravan član.

Druga etapa ispunjena je ostvarivanjem ratnog plana agresora osvajanjem teritorija metodom genocida, etničkog čišćenja, organizovanjem konclogora za duhovno teroriziranje i fizičko uništavanje Muslimana i Hrvata, a silovanje žena i djevojaka, mahom muslimanskih, bilo je u funkciji demografskog jačanja srpskog potomostva. U jesen 1992. iz BiH je bilo oko 2,000.000 izbjeglica, oko polovine b-h stanovništva prema popisu iz 1991. Broj poginulih penjao se na desetine hiljada.

Zajedno sa Muslimanima, b-h Hrvati su na referendumu glasali za nezavisnost BiH, ali se u vrhu HDZ RH govorilo "o Hrvatskoj u njenim etničkim i povijesnim granicama". Početkom jula 1992. HDZ u BiH je proglasio Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu. Naoružanjem koje su dobili iz Hrvatske, bosanski Hrvati formirali su vojne jedinice HVO. Jedinice Armije BiH, nastale pretežno od muslimanskih dobrovoljaca i jedinica HVO, ostale su tokom prve godine rata suzdržani saveznici.

U "bosanskoj krizi" intervenisala je Medjunarodna zajednica prijedlozima za obustavljanje ratnih sukoba "zaraćenih strana", kao i planovima za rješenje položaja BiH. Intervencije Medjunarodne zajednice bile su motivirane potrebom da se diplomatskim sredstvima suprotstavi težnjama agresora da osvoji što veći dio teritorije BiH i zločinima nad muslimanskim stanovništvom u BiH. Pod kraj 1992. Srbi su pod kontrolom držali 70% teritorije BiH sa gradovima u kojima je srpsko stanovništvo predstavljalo izrazitu manjinu - Jajce, Brčko, Višegrad, Zvornik, Odžak, Bosanski Brod. UN kao i pojedine članice nisu bile spremne da preduzmu ključne mjere protiv Srbije da poštuje ciljeve istaknute u Povelji UN i da se primora na usvajanje zaključaka Medjunarodne zajednice.

Iako su priznale BiH kao nezavisnu državu, zapadne zemlje nisu ništa predvidjele i preduzele za osiguranje cjelovitosti BiH. Svi mirovni planovi imali su za polazište etnicitet BiH, a zaključci pregovora utvrdjivali su svaki put novi oblik etničke podjele BiH. Oven-Stoltenbergov mirovni plan de facto je ozakonio etničku podjelu BiH.

U proljeće 1993. otpočeli su oružani sukobi izmedju HVO i Muslimana, da bi u ljeto hrvatsko-muslimanski rat dobio surove oblike do istrebljenja. Ruše se i pale crkve i džamije, uništavaju se naselja protivnika. Pripadnici HVO vrše pokolj Muslimana u Ahmićima, Muslimani čine pokolj Hrvata u Uzdolu. U različitom obliku i mogućnostima praksa genocida nije strana nijednoj nacionalnoj vojnoj grupaciji. Diktatom Vašingtonskog sporazuma obustavljen je ratni sukob izmedju Muslimana i Hrvata, koji je srpskom agresoru došao kao neočekivan poklon.

Sve do 1994. Amerika je prepuštala Evropi da traži rješenje "bosanske krize". Konačno se u SAD-u počelo razmišljati da ne može ostati po strani tako važnog područja kao što je Balkan i Bosna. Javljalo se mišljenje da

je BiH "mikrokozmos svih pitanja" koja su važna za američku strategiju. Izolacionizam je morao biti okončan. Direktno uključenje SAD u bosansko pitanje ubrzao je masovni genocid nad Muslimanima Srebrenice i pogibiju sarajevskih gradjana na pijaci od srpskih granata. Pod predsjedništvom američkog diplomate Ričarda Holbruka otpočelo je u američkoj bazi Dejton višenedjeljno traženje rješenja bosanske krize. Konačno su Milošević, Tudjman i Izetbegović, kao predstavnici Srbije, Hrvatske i BiH, pod imperativom da se rat obustavi i diktatom SAD prihvatili osnove mira u BiH, definirane u Dejtonskom mirovnom sporazumu, koji je parafiran u Parizu 21.XI 1995.

Druga etapa (1992-1995) okončana je Dejtonskim sporazumom, kojim se BiH preuredjuje u državu sa dva entiteta - Bošnjačko-hrvatske federacije i Republike srpske. Entiteti raspolažu sa širokom autonomijom i velikim kompetencijama, naročito u oblasti odbrane.

Zajedničke institucije države BiH čine Predsjedništvo BiH, Parlamentarna skupština i Ustavni sud. Federacija BiH imala je 51%, a Republika srpska 49% teritorije BiH.

Treća etapa (1995-2000) obilježena je provodjenjem u praksi odredaba Dejtonskog sporazuma u uslovima antagoniziranih, ratnim ciljevima zatrovanih medjunacionalnih odnosa u okviru BiH i unutar entiteta. Držanje medjunarodne zajednice bilo je protivrječno - nosilo je obilježje sporosti i povremene odlučnosti. U Dejtonskom sporazumu sadržano je protivrječje, jer ne isključuje nijednu od imanentnih opcija: reintegraciju ili podjelu. Sporazum uvažava praksu etničke podjele i uporedo opredjeljenje da se zaštiti i reintegrira predratna multietnička BiH.

U ovom razdoblju ratni ciljevi nacionalizama u BiH ostvaruju se mirnodopskim metodima i sredstvima, nejednakim mogućnostima i različitom snagom, ali uvijek u skladu sa njihovim ideologijama i ustaljenim motivima kojima se BiH mora podrediti. Pri tome, medjunarodna zajednica se ponaša mahom kao posmatrač i svjedok, a rjedje kao faktor koji je pozvan da djeluje na pravcu razvoja civilnog demokratskog društva odlučno i konzistentno.

Ratna praksa etničkog čišćenja nastavljena je i poslije rata. U RS nije prestalo teroriziranje i protjerivanje Muslimana, Hrvata i Roma. Hrvati u Sarajevu suočeni su sa praksom bošnjačke vlasti da se uklanjaju sa značajnih političkih i privrednih funkcija i da ih vlasti ugrožavaju u pravima na stan. U gradovima pod vlašću HDZ 90% gradjana bošnjačke nacionalnosti lišeno je mogućnosti zaposlenja a neki gradovi su nedostupni Bošnjacima, koji su u njima zavičajno živjeli prije rata. Više oblika nasilja u funkciji etničkog čišćenja bilo je u oba entiteta. Terorizam je predstavljao svakodnevnicu života u BiH. Teror se pokazuje kao specifičan rat i zamjena za oružanu borbu na liniji kontinuiteta pretenzija na BiH. Povratak izbjeglica je mjerilo odnosa prema reintegraciji ili podjeli BiH. Od oko 2.000.000 izbjeglica do sada se nije vratilo u svoja mjesta ni polovina.

Negativnu sliku stanja u cijeloj BiH dopunjuje praksa segregacije, diskriminacije i vjerske netolerancije. U FBiH je bio učinjen pokušaj razvrstavanja djece u osnovnim školama po nacionalnoj pripadnosti, ali je spriječen pod pritiskom javnosti. Primjeri diskriminacije prema manjinskom stanovništvu javljaju se u područjima pod vlašću jednog od tri konstitutivna naroda. Porazan je podatak Medjunarodne organizacije za imigracije da je u postdejtonskom petogodištu oko 100.000 državljana BiH napustilo zemlju. U tome je znatan broj mladih stručnjaka.

U Izvještaju Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH za 2000. godinu ocijenjeno je da BiH još uvijek ne predstavlja stabilan državno-pravni poredak. Na unutrašnjoj političkoj sceni nacionalne stranke činile su sve da bi se očuvao trodjelni koncept BiH.

U zaključku, učinio bih nekoliko konstatacija. U razdoblju 1990-2000. položaj BiH odredila su bitno dva faktora: agresija i rat izazvan agresijom (1992-1995) i Mirovni sporazum u Dejtonu u petogodištu (1995-2000). U cjelokupnoj istoriji Bosne ova decenija nema paralele. Samo je u ovom periodu, u posljednjoj deceniji XX vijeka, BiH došla na ivicu propasti i nepovrata. U svoje vrijeme istorijska nauka će o ovoj deceniji dati svoj objektivni sud. Medjutim, neupitno je naše svjedočanstvo da istorija u ovom desetljeću nije bila sklona Bosni, da se radilo "o glavi Bosne", da se Bosna prepuštala sudbini. Oko Bosne se pleo trnov vijenac a u Bosni se mrsio konopac - i vijenac i konopac da se usmrti ova dugovječna zemlja, koja je odbijala Ludovika, prema Fatihu, Kajzeru i regentu-kralju bila stameno svoja, a jedino bila voljna da zavoli Tita koji je znao da prepozna njenu pravu kovinu.

Da bi opstala, bitno je da sama Bosna shvati svoj položaj. Nezavisno od budućeg držanja medjunarodne zajednice, opstanak Bosne primarno je u njenim rukama, u njenoj pameti i praksi. U svakom slučaju, Bosna duguje istoriji zahvalnost za saznanja i plauzibilne pouke. Od Berlinskog kongresa (1878) do Dejtonskog sporazuma (1995) Medjunarodna zajednica pokazivala je interes da podjelom na sfere utjecaja odredjuje položaj i ukida nezavisnost malih država.

Po istorijskoj tradiciji, naročito poslije Drugog svjetskog rata, u intervencijama na kriznim područjima, ona se drži prakse podjele kriznih teritorija na istok-zapad ili sjever-jug. Ne postoje nagovještaji da Medjunarodna zajednica namjerava da napusti i revidira ovu praksu. Bosna je u ovom desetljeću žrtva agresivnih velikodržavnih nacionalizama, ali i sopstvene nemoći da formulira i slijedi imperativ opštebosanskog interesa, da osigura i učvrsti državnu samostalnost i nezavisnost. Kao nezavisna država, Bosna je mogućna ako se u Srbiji i Hrvatskoj prevlada ideologija i politika nacionalnog velikodržavlja, ali i unutar Bosne medju Srbima i Hrvatima o "nacionalnim domovinama". Bošnjaci su dužni da se odreknu težnje za primatom, da je BiH najprije njihova, a potom srpska i hrvatska. To su spoljne i unutrašnje pretpostavke čije ostvarenje ima značaj kategoričkog imperativa za opstanak i perspektive Bosne.

Istorijski procesi imaju svoj početak i kraj. Tanka dejtonska vertikala reintegracije Bosne osnovna je tačka u teoriji i praksi egzistencije i budućnosti Bosne. U posljednjem desetljeću XX vijeka BiH je više nego ikada u svojoj povijesti bila u fokusu svjetske pažnje, što joj nije bilo na korist.

Integracija Bosne u Evropsku zajednicu, izvan koje je u savremenoj evropskoj konstelaciji nemogućna nezavisna država BiH, može da ima presudan značaj u procesu državne reintegracije BiH.

Bosna jest dugovječna pojava, jedna od najstarijih država na prostoru koji je Istok Zapada a Zapad Istoka, ali njena "starost" nije znak i imperativ da joj je došlo vrijeme smrti, već je dugovječnost dokaz njene istorijske korjenitosti, razloga i sposobnosti da svojom prirodom i egzistencijom svjedoči razumijevanje zakonitosti istorije.

.

POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE IZMEĐU DOGAĐANJA "DUGOG" I "KRATKOG" TRAJANJA - PROLAZNOSTI I KONSTANTE

Tomislav Išek

Moje učešće na ovom znanstvenom skupu izraz je dubokog poštovanja prema osobnosti i ideji akademika Envera Redžića da se isti održi. Podsjetio bih neke od učesnika, posebno članove Odbora za historijske nauke, da sam na jednoj od sjednica s početka godine izrazio rezervu u pogledu svrsishodnosti održavanja skupa koji će se baviti pitanjima historijske znanosti o BiH u periodu posljednjeg desetljeća prošlog stoljeća (1990-2000.). Moj stav i mišljenje nekih (dr Karabegovića, npr.) bio je motiviran i temeljen na činjenici da kratko nakon veoma uspjelog skupa upriličenog u studenom/novembru 1999.g., povodom obilježavanja 40 obljetnice rada Instituta za istoriju u Sarajevu pod istim naslovom, nije oportuno organizirati novi. Učesnici pripremnih sjednica (ukupno tri) očito su bili preokupirani sličnom dilemom. Na drugoj sjednici razmišljali su o skupu pod naslovom *Istorijska nauka u BiH (1990-2000).* U suštini ovaj se naslov od institutskog razlikuje utoliko što je onaj bio posvećen "historiografiji BiH", a ovaj "istorijskoj nauci". Prvi je obuhvatao period do 1998., a ovaj do 2000.g. Ono što je potrebno reći to je da se po nekim temama dodiruju, a po nekim dobrano i razlikuju.

Naslov ovog priloga proistekao je iz višekratnih dugih, ali zanimljivih i poticajnih razgovora sa akademikom Redžićem. Moje rezerve i ograde bile su utemeljene na uvjerenju da se (i tematski i sadržajno) radi o sličnom znanstvenom skupu koji je organizirao *Institut za istoriju u Sarajevu* krajem 1999.g. i čiji su rezultati objavljeni u *Prilozima Instituta za istoriju* br. 29/2000. Bio je to pokušaj artikuliranja nekih refleksija o karakteristikama rezultata historiografske produkcije u naslovom ograničenom vremenskom dijapazonu.

U času dok pišem ove redove u sjećanje mi dolazi knjiga Johna Reeda (Džona Rida) *Deset dana koji su potresli Europu*, ali mi se njegovih deset dana doimaju blijedo naspram ovih deset GODINA. Upravo tih deset godina su tako i toliko potresle naše prostore (ex-jugoslavenske, bosanskohercegovačke, posebno) da niti jedan segment života ili djelatnosti, jednostavno,

nakon raspada zajedničke države, nije ostao pošteđen negativnih reperkusija.

Normalno i logično, historijska znanost, kao djelatnost koja se odvija u određenom prostoru i vremenu, nije mogla da bude pošteđena svih kataklizmičnih posljedica zbivanja uoči, tijekom i nakon agresije, odnosno rata. Historiografija u BiH doživjela je, skoro, kompletan dekompozicijski kolaps (organizaciono-institutski, kadrovski, pa i ideološko-politički) koji se posebno odrazio u produkciji koja je preferirarala *svoju nacionalnu opciju na račun svih ostalih.* Svaki pristup na temu *Historijska znanost o BiH u razdoblju 1990-2000.g.* neophodno je, kao *conditio sine qua non* inkorporirati, bilo da se radi o analizama ili ocjenama, u kontekst pomenutih zbivanja. Bez obzira na taj, uvjetno govoreći, imperativ, ma kakve vrste isključivost bila bi i te kako opasna. Posljedice agresije - rata po historijsku znanost, historiografsku produkciju u Bosni i Hercegovini su enormne, ali ni u kom slučaju se ne smiju prenebregnuti ili potcjenjivati one do 1990.g., a niti one postdaytonske (od kraja 1995.g.).

Iako će, s obzirom na karakter skupa, na prvi pogled zazvučati disharmonično, želio bih markirati neke relevantne pojave koje su uticale na historiografiju o Bosni i Hercegovini do 1992.g., na način da su se one, što direktno što indirektno, bitno odrazile na njeno stanje od te godine. Na primjer, neosporno je da su određene institucije i pojedinci u njima (ili van njih) dugi niz godina na svojevrstan način iz njima i drugima znanih razloga, opstruirali pisanje historije Bosne i Hercegovine. Posljedica tog odnosa je da su težnje npr. Akademije nauka Bosne i Hercegovine na tom planu ostale, uprkos značajnim istraživačkim naporima, na razini pokušaja. Petogodište do Daytona, sa neponovljivim događanjima, presudno je utjecalo na historiografsku produkciju na način da su mu se akteri - autori morali apsolutno prilagođavati ne mogavši gotovo ništa, ni objektivno ni subjektivno mijenjati! Dobar dio *Priloga Instituta za istoriju* Sarajevo br. 29/2000. bio je posvećen upravo tim problemima pa se na njih ne bih osvrtao. Ali bih nešto dodao. Na tom skupu se moglo čuti šta su upravo tijekom tog kvinkenija i koju godinu više uradili neki od povjesničara u Beogradu - ne misli se ni na autore, ni radove kojima su historijsku nauku pretvorili u instrument aktualne politike ili traženje promptnih odgovora na aktuelna zbivanja, koji su manipulirajući izvorima i podacima iz kojih su najveći dio te produkcije nepovratno udaljili od postulata znanstvenih istraživanja. Fascinirajuće su neke od knjiga napisane od strane historiografa srednje generacije pripadajućih tzv. "drugom historiografskom krugu" i u pogledu izbora obrađivanih tema, vremenskih dijapazona obrade, obima i načina rada. Napisani radovi i navedeni primjeri nemaju namjeru da ističu sredinu ili određene autore. Naprotiv, navodimo ih samo kao paradigmu drugačijih uvjeta rada u isto vrijeme, u geografski ne tako udaljenom okruženju. Svaki pogled na historiografiju u BiH u istom vremenskom periodu, naspram navedenog "slučaja", djeluje kontrapunktno, bolje reći kontrarno.

Za svaki originalni znanstveni rad, ergo i historiografski, pretpostavka je istraživanje primarnih, sekundarnih i inih izvora, publikacija, knjiga. U uvjetima pukog preživljavanja (mislim na Sarajevo od proljeća 1992.g.) problemi za sve koji su imali kakvih-takvih ambicija da intelektualno rade (bogami nije bilo lako ni pismo napisati!) bili su krajnje banalni. Apstrahirajući borbu za preživljavanje svekolikih egzistencijalnih ugroženosti (zna se na šta se misli) sreća je bila imati na raspolaganju najrelevantniju literaturu. Pokojni dr. B. Nilević znao je reći da je mnoge dojučerašnje istraživače spašavala činjenica što su u svojim ladicama i fiokama imali ponešto sakupljene neelaborirane izvorne građe iz doratnog vremena. Krajnje bizarno zvuči podatak da biblioteka *Instituta za istoriju u Sarajevu* nije imala (mislim da ni dan danas nema!) npr. djela svojih suradnika. Malopređašnji primjeri se nekome sa strane, pa i danas mogu učiniti nevažnim, dapače zanemarujućim, ali realnu poziciju sarajevskih historiografa, koji su, nesumnjivo, paradigma historijske znanosti BiH tretiranog razdoblja, je nemoguće ni kvantitativno ni kvalitativno vrijednosno predstaviti i objašnjavati bez akceptiranja takvih, samo naizgled, bizarnosti!

Smatram oportunim na ovom mjestu ukazati na jednu djelatnost iz ratnog opusa sarajevskih historiografa koja je, inače, uobičajena i ne bi je trebalo u normalnim uvjetima rada uopće posebno isticati. No, zbog gore pomenutih razloga izuzetna je kontinuiranost djelatnosti, pa ju je nužno ne samo registrirati nego tretirati kao konstantu perioda. Ni u normalnim uvjetima nije bilo ni lako, niti jednostavno organizirati znanstveni skup. Uvodne napomene ovog priopćenja to zorno ilustriraju. Od onog rujanskog posvećenog 500-toj obljetnici dolaska Jevreja u Sarajevo - *Sefarad 92*, onog velebnog u Holiday Inn-u (*Pola milenija Sarajeva* - 19. do 21.3.1993.) na prvoj crti bojišnice kada je podneseno oko 70-ak saopćenja, onih pak, koje su organizirali *Međunarodni centar za mir* i *Sarajevska zima* i to svake godine, onog posavskog 1994.g. itd. Nisu to bili projekti sa velikim ambicijama, ali su svi njihovi materijali objavljeni i predstavljaju, bez obzira na neka neslaganja sa njihovim organiziranjem ili uracima, svojevrstan doprinos historijskoj znanosti Bosne i Hercegovine. No, tek predstoji ozbiljnije valoriziranje urađenog. Odsustvo sustavne kritike je u ovom periodu još naglašenije nego što je bilo ranije. Ovu prolaznost u historiografskoj znanosti prevladaće, možda ili vjerovatno nove generacije mlađih historiografa, ali pod pretpostavkom stvaranja mogućnosti koje će se steći pojavom novih časopisa čiji je broj danas više nego reduciran.

"Ovdje i sada" ograničio bih se na artikuliranje samo nekih karakterističnih refleksija koje mi se nameću nakon konsultiranja većeg dijela historiografske produkcije o BiH. Svako sučeljavanje sa njom nameće uočavanje jednog paradoksa. Bez obzira da li se radi o domaćim ili inozemnim autorima (ovi potonji su mnogobrojniji) konsultirana produkcija nesumnjivo, potvrđuje iznimno veliki interes za prošlost BiH. Paleta motiva tog interesa

je zanimljiva i raznorodna. Pretežito je uvjetovana događanjima vezanim za mjesto i ulogu BiH u događanjima oko disolucije Jugoslavije, odnosno sudbine ovih naših prostora i naroda. Mnoga pitanja koja su se nametnula tražila su svoja povijesna obilježja. Dio te produkcije bio je registriran, a dio predmetom analiza na institutskom savjetovanju, a dio će biti elaboriran u okviru ovog znanstvenog skupa. Cjelokupna historiografska produkcija od devedesetih godina bila je u sjeni spoznaje da se u posljednju deceniju XX stoljeća "ušlo" bez napisane historije BiH, a ta je činjenica, pored ostalih, presudno potakla povjesničare, naše posebno, da neke periode, procese ili događaje reinterpretiraju i revaloriziraju. Motivi za nove pristupe inspirirani su i osjećanjem potrebe za uravnoteženiji tretman nekih nezasluženo zapostavljenih, a za Bosnu i Hercegovinu ili neke od njenih naroda značajnijih tema. Vremenom je sazrelo i shvaćanje o tome da je tektonika ovih prostora kroz stoljeća sama po sebi proizvela i previše zamki da bi ih i razvijenija historiografija od naše mogla do sada apsolvirati. Za neke su od izuzetnog značaja postali oni dijelovi naše povijesti za koje nema pisanih spomenika ili dokumenata. Naglašeno zanimljive postale su neke od tema iz kontroverznog srednjeg vijeka, osmanskog perioda, do apsurda "trusnog" perioda - smjena državno i društveno-političkih, toliko inkoherentnih, političkih i gospodarskih sistema od kada je u uporabi sintagma *Bosna i Hercegovina*. Konkretno se misli i na "događanje dugog trajanja": period Austro-Ugarske, period Prvog svjetskog rata, prve zajedničke države - Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, zatim Drugog svjetskog rata, druge Jugoslavije i, posebno, posljednjih deset godina XX stoljeća. I to sve u vrijeme kada su i šire i dalje od ove "zemljice" kakve nema na bližim i daljim prostorima završeni procesi stvaranja država i nacija, na kojima koegzistiraju četiri svjetske religije. Ovdje dolazimo do ponajvažnije konstante bosanskohercegovačke povijesti - zakašnjelost i neravnomjernost tih procesa. Težina objašnjenja bosanskohercegovačke enigme u povijesnom kontinuitetu je izazov ne samo za povjesničare, književnike, publiciste, novinare, političare nego za sve zajedno, s tim da bi povjesničari bili ti koji bi mogli zbog svog osnovnog pozvanja - traganje za povijesnom istinom ponajprije da dosegnu bit te enigme. Fundamentalna istraživanja profesora Adriana Hastingsa o fenomenima involviranim u najdublje korijene proces ili meni, u duhu teorije škole analista, mnogo dražeg i boljeg termina "događanja dugog trajanja" koji su obilježavali, koji obilježavaju i koji će obilježavati egzistencijalno, povijesno ove šire balkanske, južnoslavenske, a posebno bh prostore - religije, etniciteta i nacionalizama (u pozitivnom smislu značenja), mogu da pruže najveći dio odgovora o našim sudbinama i usudima. Kako, zašto i kada je kod Slavena došlo do prevladavanja i usvajanja njemačkog koncepta nacije utemeljenog na zasadama **krvne** povezanosti (*ius sanguinis*) ostaće još dosta vremena da se znanstveno promišlja. Na drugim meridijanima i u sličnim procesima prevladao je tzv. francusko-engleski **teritorijalni koncept** (*ius soli*). Posljedica je da su npr. u Švicarskoj svi Švicarci (a ima protestanata,

katolika i inih pripadnika raznih vjerskih zajednica i ateista, svakako). U SAD, zemlji različitih rasa, vjera i drugih razlika **svi** su Amerikanci. U Francuskoj su tekli ne potoci katoličke i hugenotske krvi pa su svi Francuzi itd. Usprkos što bi svi "vjerujući" trebalo da se mole jednom Bogu, kako god se zvao, što nama u komunikaciji ne trebaju prevoditelji, ali kad i "nevjerujućim" i svim smrtnicima "ius sanguinis" zamrači i "um" i "oči" onda je, opet, svima takvima teško braniti sebe od sebe samih, a kamoli sebe od drugih ili drugoga. I kada su oni najpozvaniji (intelektualci) trebalo da objasne svoje ili naše (kako vam drago) povijesno iskustvo onda se dobar dio njih (nekima se po rejtingu i ugledu koji su uživali to nikako nije smjelo desiti!) odazvao zovu "krvi i tla" i, nažalost, pretvorio u branitelje "svoje vjere" i "svoje nacije". Među povjesničarima podosta je bilo onih koji su prestali biti sljedbenici muze Clio. Rezultanta tih rabota (dimenzije nisu nimalo irelevantne) je da sada evidentno egzistiraju tri (nacionalne) povijesti. Najžalosnije i najtragičnije je da se posljedice takvog stanja najnegativnije odražavaju npr. kroz djelatnost koja ostavlja najpogubnije negativne posljedice - u svim nivoima obrazovanja sa napomenom da ta spirala naročito pogađa niže i srednje obrazovanje. Konkretni primjeri su nastavni programi, paralelni sistemi obrazovanja sa takvim nonsensima, kojima nema pandana nigdje na svijetu, da se u jednoj suverenoj državi koriste udžbenici drugih **Država**, zatim primjeri (srećom ne tako brojni, ali ipak evidentni) aparthejda u školskim učionicama uz manipuliranje sa zaista neprihvatljivim argumentima! Slika općeg stanja u ovom pogledu je dosta turobna, usprkos u zadnje vrijeme stidljivim promjenama koje inicira Međunarodna zajednica i neke domaće instance.

Unatoč svemu što su povjesničari uopće (i strani i domaći) uradili do sada budućim generacijama historiografa ostaje zadatak traženja objašnjenja i odgovora na sijaset još uvijek znanstveno, *na moderan način* prostudiranih kompleksnih problema poput:

- pitanje bosanske državnosti, odnosno njenog kontinuiteta;
- onih koji proizlaze iz medijevalnog perioda Bosne, "crkve bosanske", posebno;
- teorije o "temeljnom narodu";
- karakteru višestoljetne vladavine Osmanlija, posebno procesa islamizacije, austrougarskog perioda, nekih tema iz političke historije međuratnog perioda (stranački život nakon 1929.g. je necjelovito obrađen), ravnoteže između istraženosti historijske uloge jedine vladajuće partije i ostalih segmenata života i pitanja svih pitanja – nacionalnog).

To tim više i prije što je za nositelje bivšeg režima to, uvijek aktualno pitanje bilo jednom za svagda - riješeno!! Ne umanjujući napore koji su činjeni posljednjih deset godina rezultati historiografije u BiH dobrim dijelom su ispod razine očekivanog, jer nisu nastali na zasadama moderne metodologije na kojima se mora temeljiti suvremena historijska znanost. Kritički izričaj

bilo čijih rezultata koji su produkt velikih napora je delikatan, pogotovo ako se ti rezultati definiraju kao prolazni. Ako, pak, sud nije prebrz, ishitren i nedobronamjeran, onda je iskren, poticajan za razmišljanje. Takvim se doima ocjena da je tendencija "služenje sopstvenoj naciji", pojave neoromantizma, nekritičnosti u suvremenoj historijskoj znanosti, uklon ka politiziranju historije. Oko takvih pojava u znanosti nema kompromisa iz jednostavnog razloga što se protive njenoj suštini. Takve "slučajeve" ovdje ne bi trebalo navoditi u smislu ilustriranja jer se ističu samo tendencije koje su neosporne. Razmišljanje na toj razini nuka me da uočim i istaknem da bi vraćanje u dalju ili daleku prošlost npr. i do perioda odsustva pisanih dokumenata bilo dobro da su motivi bili popunjavanje njenih "neispisanih strana". *En generale* govoreći, došlo je do vidljive prevage tzv. "modernista" (u lošem smislu te riječi) koji su dokaze za svoje apriorne, znanosti apsolutno neprispodobive metode teorije, tražili dokaze i "otkrića" tamo gdje ih je bilo nemoguće naći izuzimajući mogućnosti raznih konstrukcija. Kod nekih historiografa došlo je zbog začuđujućeg nepoznavanja suštine istraživanih pojava do protezanja izučavanja *ab ovo* suvremenih pojava "dugog trajanja" u periode kada ih apsolutno nije ni bilo! Primjera radi, procesa sazrijevanja *nacionalne samobitnosti*. Konkretno, kod svaka od tri najbrojnija naroda u BiH - pojmova Srba, Hrvata i Muslimana - Bošnjaka. Neki su ih smjestili tamo gdje im nije mjesto - u srednji vijek. U slučaju prva dva naroda pojam "plemena" iz perioda doseljavanja identificirao se sa pojmom pripadanja modernoj naciji, koji je kod Hrvata, npr. (u BiH) aktualan više s početka XX st. nego s kraja XIX-og. Druga odlika "modernista" je da suvremene probleme (opet nacije, npr. kao fenomena modernog doba) tumače "izletima" u daleku prošlost ne "izlazeći" iz srednjeg vijeka. Da ne bi bilo nesporazuma i među "tradicionalistima" ima onih kojima je karakteristika da tu pojavu tumače strogo se držeći "svoga" perioda. *In ultima linea* ni taj pristup ne bi doveo do pravih rezultata jer se radi, jednostavno, o pojavi "dugog" trajanja.

Slijedeća naglašena karakteristika historiografske produkcije o Bosni i Hercegovini u periodu od 1990.g. je da su njeni autori afirmirani stručnjaci raznih oblasti (politologije, sociologije, pravnih znanosti, publicistike...) čiji metodi istraživanja imaju vrlo malo ili nikakve veze sa metodom rada "klasičnih historiografa". Njihova djela nisu temeljena na postulatima historiografije kao jedne od specifičnih društvenih znanosti koja ima svoje metode istraživanja. Posljedica takvog pristupa je slučaj, primjera radi, da dva stručnjaka različitih profila (pravni historičar i politolog-sociolog) pišući o **istom** događaju koriste različite podatke i da, logično, dolaze do dijametralnih stavova. Razlog je (za historiografe od struke - mada se i takvima mogu desiti iste stvari ukoliko su nekorektni u korišćenju izvora) banalan: nekritička uporaba izvora. Paradoksi takvih pristupa u pisanju radova iz povijesti BiH, čiji su autori i djela, ili činom izdavanja ili na promocijama u nekim sredinama, dočekivani sa dosta euforije i obrnuto manje kritičnosti, su u odsustvu primjene strogo znanstvenih historiografskih metoda. Istina,

objektivno tim i takvim obrađivačima mnogo toga nije išlo na ruku u toku izvanredno teških uvjeta rada, ali pomenute teškoće im ne bi mogle da posluže kao neka vrsta alibija za propuste i promašaje. Nije trebalo mnogo vremena da se pojave prvi kritički tonovi koji su, izuzimajući osobne isključivosti ponekog kritizera (ne mislim kritičara), ukazivali na nekorektnosti, greške, evidentna zastranjenja, pa i neodrživost teorija i zaključaka. Zanimljivo je da se kod jednog dijela autora pojavila naglašena doza hiperkritičnosti koja je, pokatkad, išla do granica samoljublja, nekritičnosti prema sopstvenom djelu, do negiranja u totalu, čak svega do sada na neku temu urađenog. Istina da zbog naglašenog doratnog pretjeranog ideologiziranja naše prošlosti ima, i te kako, potrebe za dezideologiziranjem povijesti, redefiniranjem nekih duboko uvriježenih a očito pogrešnih, pa time i neodrživih ocjena. Što se tiče ove najrecentnije produkcije, preciznije rečeno jednog njenog dijela, uočavala se, a pokatkad nametala, potreba poštovanja "teorije distance". Popriličan broj autora (zvuči uopćeno i palijativno) nije uspio da prevlada u sebi emotivni pristup povijesti, što sa znanošću nema nikakvih dodirnih tačaka. Jedna iole ozbiljnija kritička analiza historiografske produkcije posljednjeg desetljeća mora da napravi rez koji bi odvojio onaj njen dio utemeljen na metodologiji znanosti i one uz koji idu kvalifikativi neoromantizma, ideologizacije povijesti, njenog stavljanja u službu dnevne politike, jednom riječju, u produkciju koja nije u stanju da izdrži, podjednako, znanstvenu kritiku a ni kritiku vremena.

Očito je da i ovakva (necjelovita) prosudba dosega i dometa historiografske produkcije u Bosni i Hercegovini, a dijelom i o Bosni i Hercegovini, nameće zaključak da u vremenu pred nama svi oni koji su na bilo koji način involvirani u obradu prošlosti treba da dobiju normalne uvjete rada (koji sada apsolutno nedostaju) kako bi bar većina pobrojanih nesklonosti ispoljenih tijekom deset "najtežih godina" postali prošlost, otišli u zaborav. Buduće generacije historiografa će, nadati se, svoja istraživanja povijesti Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena temeljiti na zasadama modernih historiografskih metoda, već poodavno prisutnih u razvijenijim kulturnim sredinama koje će historijsku znanost u nas, i dosadašnju i buduću, osloboditi kako svih oblika tendenciozne subjektivnosti tako i objektivnih teškoća i zamki.

.

NEKOLIKO PITANJA IZ NAJSTARIJE POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE
ili
O NAJNOVIJIM KRIVOTVORINAMA U BOŠNJAČKOJ HISTORIOGRAFIJI

Ante Škegro

1) *Poseni* su preci *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca*

Teza o japodskim *Posenima* kao precima *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca* susreće se u nekoliko historiografskih djela produciranih u Sarajevu tijekom posljednjeg desetljeća prošlog stoljeća. Tako primjerice u publikaciji *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* može se među ostalim pročitati i slijedeće: "Zahvaljujući grčkom historičaru Apijanu iz I stoljeća n. e., saznali smo da je u antičko doba u Bosni živjelo jedno ilirsko pleme koje se zvalo *Poseni* (bez sumnje iskvarena grafija od *Boseni*). Taj naziv su naslijedili srednjovjekovni Bošnjani, odnosno Bosanci. Ustvari, riječ je o jednom te istom narodu istog imena s kontinuitetom od preko 2000 godina"[1]. Kad se međutim posegne za citiranim antičkim autorom, onda stvari sasvim drugačije stoje. Naime, Apijan Aleksandrijski u svom djelu *Illyrika cap. 16* svjedočeći o Oktavijanovu pohodu protiv ilirsko-panonskih populacija od 35. do 33. g. pr. Kr. uz brojna druga spominje i japodsko pleme *Posene.* Apijan kaže: *j*

j *ϑ*

j

[2] Kako nam se ne bi pripisala pristranost spram navedenog donosimo prijevod kojeg je još 1863. g. sačinio Ante Starčević (1823-1896.) poznatiji inače kao političar, odnosno utemeljitelj *Hrvatske stranke prava* odnosno *Čiste stranke prava.* Starčevićev prijevod citiranog Apijanovog teksta glasi: "*Tako su onda stopram Japidci preko alpah Rimljanom podvrženi. Izmedju njih biše Posenci, koje, budući se po odlasku Oktaviana pobunište,*

[1] Dr. Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine, ART 7,* Sarajevo 1998., 31.

[2] Appians *Roman History* (with an English Translation by Horace White), M.A., LL.D. in Four Volumes, London-Cambridge, Massachusetts 1962., vol. II, Cap IV, 21.

Marko Helvij, na njih poslan, gospodstvu rimskom povrati, te načelnike ustanka poubijav, ostale pod vencem prodade"[3]. Iz navedenog pasusa razvidno je da Apijan *Posene* spominje kao sastavnicu japodskog plemenskog saveza koji inače obitava s druge strane Alpa (kako se tad nazivao Velebit) kad se gleda iz Apijanove rimske perspektive. Prema tome *Poseni*, koje bi autor publikacije *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* htio imati rodonačelnicima *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca*, tijekom posljednjih decenija stare ere obitavali su na ličkim prostorima, dok je za japodski plemenski savez utvrđeno da je nastanjavo prostore Like, Gorskog Kotara, Pounje te primorski prostor od Rijeke do Jablanca odnosno Karlobaga[4]. Osim Apijana, ovo japodsko pleme ne spominje, na žalost autora *Porijekla i pripadnosti stanovništva Bosne i Hercegovine*, nijedno drugo vrelo[5]. To znači da su među inima i *Poseni* s povijesne scene sišli ili tijekom samog Oktavijanovog pohoda protiv ilirsko-panonskih populacija (35-33. pr. Kr.) ili ubrzo nakon toga. Tražiti dakle tobožnji kontinuitet između japodskih *Posena* i *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca* ne samo da je suprotno Tacitovoj maksimi *sine ira et studio,* koje se svaki poklonik muze *Klio* mora držati, nego je i iracionalno. S obzirom na činjenicu da je autor *Porijekla i pripadnosti stanovništva Bosne i Hercegovine* u stanju oživjeti čak cijelo jedno pleme nakon što je ono s povjesne scene sišlo prije više od dvije tisuće godina, očito Tacitova maksima njemu ne znači ama baš ništa. Potvrđuje to i njegova konstrukcija izrečena u dva navrata u publikaciji koja se predstavlja kao historija Bosne i Hercegovine[6], gdje stoji i slijedeće: "Prva akcija je bila usmjerena protiv Japoda 35. godine. st. e. Borbe su bile veoma teške i vodile su se za svako uporište, ali su Rimljani ipak uspjeli prodrijeti do njihovog glavnog grada Metuluma (nepoznat položaj). Poslije druge opsade i teških okršaja grad je pao. U teškom boju rane je zadobio i sam Oktavijan. Osvajač je sve spalio i porušio. Da ne bi neprijatelju živi pali u ruke, žene i djeca su poskakali u

---

[3] Rimska Iliria od Apiana Alexandrinskoga. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj. VI., uredio Ivan Kukuljević Sakcinski, Mletci 1863., str. 173, 21.

[4] Boris Olujić, *Japodi od 5. do 1. stoljeća prije Krista. Kultura u prostoru između latenske kontinentale i jadranske civilizacije.* (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Zagreb 1999., pass.; Isti, Japod i Rim do sredine 1. stoljeća prije Krista. *Historijski zbornik LII (1999.)* 1-16; Isti, Ethnie, culture, identité problèmes de l'origine des Iapodes et det Liburniens (âge du Bronze, âge du Fer). *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – III. Actes du III e colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996) réunis par Pierre Cabanes. Tiré part.* Paris, 1998., 57-60; Isti, Japodi, Apijanovi plemeniti barbari. *Opuscula archaeologica 23-24 (1999-2000.)* 59-64.

[5] Géza Alföldy – András Mócsy, *Bevölkerung und Gesellschaft der Römischen Provinz Dalmatien.* "Akadémiai Kiadó", Budapest 1965., 38; *Dalmatia* by J. J. Wilkes Lecturer in Roman History, University of Birmingham, *Dalmatia,* "Routledge & Kegan Paul", London 1969., 155.

[6] Iljas Hadžibegović, In memoriam prof. dr. Ibrahim Tepić (1947-1997). *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 28 (1999.)* 311; Dr. Safet Halilović, Predgovor uz drugo izdanje, str. 11.

plamen zapaljenog grada a muškarci su se borili dok nisu svi izginuli. **Sličan otpor je pružilo i pleme Posena koji su stanovali u predjelu srednje Bosne, ali su i oni bili savladani** "[7]. Prethodno je isti autor iste ove *Posene* bio locirao u zapadnu Bosnu[8]. Očito su *Poseni* nakon više od dva milenija uskrsli i ponovno došli pod udar nasilja, ovog puta iz pera jednog nekritičkog bošnjačkog povjesničara, koji im ni u grobovima ne da mira nego ih u skladu sa samo njemu poznatim motivima najprije seli iz Like u zapadnu Bosnu, da bi ih odatle usadio u središnju Bosnu. Za sada. U nekom novom ostvarenju tko zna gdje će *Poseni* završiti.

2) *Bošnjaci* odnosno *Bosanci* su potomci *Bassana* odnosno *Bosena*

Kako autor publikacije *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* ni sam nije siguran u ono što piše odnosno što stavlja u usta Apijanu Aleksandrijskom, prisiljen je upuštati se u fabriciranje novih proizvoljnosti. Tako, primjerice, na narednoj stranici istog djela zaključuje kako je "u procesu slavenizacije od *Bassania* (je) nastao naziv *Bosona,* a potom *Bosna,* a od naroda *Bassani (Boseni)* nastali su srednjovjekovni *Bošnjani.* Iz tog naziva razvio se suvremeni oblik Bošnjaci, odnosno *Bosanci* "[9]. Očito i sam svjestan da je u pitanju isključivo njegova vlastita konstrukcija, autor ju nije ni pokušao potkrijepiti bilo kakvim argumentom. Stoga se ona bez ikakve ograde može nazvati grubim falsifikatom kojim se u biti najveća šteta nanosi isključivo bošnjačkoj historiografiji koja se od ovakvih pisanja ne distancira. Znači li to i u ovom slučaju da onaj tko šuti da se i slaže s ovim konstrukcijama, s kojima se jedino može uporediti grubi falsifikat kojeg je u leksikografsku sintezu Ante Babića (1899-1974) o povijesti srednjovjekovne Bosne[10] nakon njegove smrti podmetnuo Marko Vego (1907-1985): "Naziv Bosna često se nalazi u srednjem vijeku u topografiji i onomastici u Hrvatskoj, Dalmaciji i Ugarskoj. Jedan predjel kod Vespréma u Ugarskoj nosi ime Bosna 1082, a u kneštvu Nitri u Slovačkoj spominje se zemlja Basan 1130. i kmet Bosan 1138. Žena načelnika grada Zadra nosila je u XI st. ime Bosna, kao i jedan monah u Biogradu na Moru 1103." Po logici sličnoj onoj publikacije *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* Vego zaključuje: "**Prema tome izgleda da se jedno dosta jako pleme Bosna**

---

[7] Enver Imamović, Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata.* (I izdanje), Sarajevo, novembar/studeni, 1994., str. 20; (II izdanje), Sarajevo, juli, 1998. g., str. 25.

[8] Dr. Enver Imamović*, Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* 31.

[9] Imamović*, Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* 32.

[10] Ante Babić, *Srednjovjekovna bosanska država.* Enciklopedija Jugoslavije 2, Bosna–Dio. "Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ", Zagreb MCMLVI, 38.

nakon seobe naselilo u centralnoj Bosni, dijelu rimske provincije Dalmacije" [11]. Ovu je prozirnu Veginu krivotvorinu gotovo u cijelosti preuzeo i pisac monografije o Bošnjacima koji zaključuje: "Stari su pisci smatrali da su Anti istovjetni Slavenima, a u izvorima iz IV st. spominje se neki antski vojvoda Bosa (autor ne precizira o kojim je autorima riječ), čije bi se ime moglo dovesti u vezu sa riječju Bosna. Tome bi u prilog išla činjenica da se Bosna u srednjovjekovnim izvorima srazmjerno često spominje kao muško ime ili žensko lično ime ili kao toponim u Dalmaciji, Hrvatskoj, Ugarskoj i Slovačkoj. Ime Bosna spominje se 1082. kao toponim za jedan lokalitet u blizini Veszpréma u Ugarskoj. Nešto kasnije, 1130. i 1138. u Kneštvu Nitri u Slovačkoj spominje se lokalitet Basan i kmet po imenu Boson. Žena nekog zadarskog priora nosila je u XI st. ime Bosna, a pod istim imenom spominje se 1103. neki monah u Biogradu na Moru. Na osnovi toga može se zaključiti da ime Bosna ipak nije ostalo "od starijeg tuđega naroda", kako se to još 1880. tvrdilo u *Rječniku JAZU,* nego da se, izgleda, neko veće slavensko pleme Bosna naselilo u srednjoj Bosni i dijelu Dalmacije"[12]. Ovoj konstrukciji dakako ne treba komentara, iako se samo od sebe postavlja pitanje treba li se povijest Bošnjaka temeljiti baš na ovako iskonsturiranim temeljima.

3) *Bošnjaci* odnosno *Bosanci* su potomci *Bathiata*

Nisu samo gornje konstrukcije jedine proizvodljnosti koje su se tijekom posljednjeg desetljeća pojavile u bošnjačkoj historiografiji. U publikaciji*Korijeni Bosne i Bosanstva* koju je inače sponzorirao široki krug uglednih međunarodnih institucija[13] spominjanom Apijanu Aleksandrijskom ali i suvremenim znanstvenicima podmeće se u znakovito naslovljenom poglavlju *Ilirski "Bosanci"* i slijedeće: "Antički dokumenti nam također saopćavaju da je na području današnje Bosne živjelo jedno pleme čije je ime odgovaralo imenu najveće bosanske rijeke. Rimski historičar Apijan iz II stoljeća n. e. (prije je Apijan kod ovog istog pisca bio iz I. st., op. A.Š.) u svojoj knjizi o Iliriku navodi niz plemena koja su naseljavala ovaj prostor, a među njima jedno pod imenom *Bathiatai* (u latinskoj transkripciji *Bathiatae*). Lingvisti su složni u konstataciji da je taj naziv ekvivalentan nazivu rijeke *Bathinus*

[11] Ante Babić i Redakcija, Srednjovjekovna bosanska država. *Enciklopedija Jugoslavije 2 Bje – Crn.* "Jugoslavenski leksikografski zavod", Zagreb 1982, 167.

[12] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka.* "Bošnjačka zajednica kulture", Sarajevo 1993., 24-25; ISTO, Sarajevo 1996.

[13] Dr Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva. Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga.* (*The Roots of Bosnia and Bosnianness*). "Realizirano uz pomoć: UNESCO, European Cultural Foundation (Amsterdam), Council of Europe, Communautes Europeénnes, The Swedish Association of Publishers, Causes Communes Belgique – u okviru projekta Festival Sarajevo, Sarajevo, svibanj 1995.

jer se i u nazivu plemena javlja dentalna aspirata "th", što pokazuje da im je isti korijen. To potvrđuje da današnji naziv rijeke Bosne kao i naziv naroda koji danas živi na ovom prostoru (Bošnjani, Bošnjaci ili Bosanci), potječe iz antičkog, odnosno predslavenskog doba. Mada Apijan ne navodi pobliže u kojem je dijelu današnje Bosne dotično pleme živjelo, po mišljenju arheologa i historičara starog vijeka (pisac ove konstrukcije ne precizira o kojim se arheolozima i povjesničarima radi) njega treba lokalizirati negdje uz obale ove rijeke. Ponajprije u njenom gornjem toku, odnosno u dijelu nekadašnje rimske provincije Dalmacije kroz koji je proticala rijeka Bosna, a to je otprilike bilo od njenog izvora do visine današnjeg Vranduka. Takvu lokalizaciju nalaže i Apijanovo izlaganje, koji je naš glavni i jedini izvor za ovo pitanje"[14]. Apijan Aleksandrijski u kontekstu priče o Oktavijanovom ratnom pohodu protiv panonsko-ilirskog svijeta od 35. do 33. g. spominje i plemena na prostoru između Neretve i Drima. Apijan kaže:

ϑ ϑ

Ante Starčević prevodeći ovaj Apijanov citat *Batiate* očito omaškom preskače. Njegov prijevod ovog pasusa glasi: "*On* (dakle Oktavijan, op. A.Š.) *ukroti prvim udarcem Oxiejce, Parteneatce, [Batiatce], Talantce, Kambejce, Cinambre, Meromence, Perisejce...*[15] ". Sva pobrojana plemena, kao što je već naglašeno, obitavala su na jugoistočnim prostorima rimske provincije Dalmacije, kamo se, trebalo bi to biti jasno i autoru publikacije *Korijeni Bosne i Bosanstva,* područje današnje Bosne nikako ne može smjestiti[16]. Nabrojana su u kontekstu spominjanog Oktavijanovog vojnog pohoda protiv panonsko-ilirskih populacija od 35. do 33. pr. Kr.[17]. S obzirom na činjenicu da ih, izuzev Apijana Aleksandrijskog, ne spominje niti jedno antičko odnosno bilo koje drugo vrelo, na žalost kontruktora *Korijena Bosne i Bosanstva* ni za *Bathiate* se ne može potvrditi preživljavanje nakon Oktavijanovog ratnog pohoda[18] odnosno dokazati kontinutet između njih i *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca. Batiatae* se ne može također locirati ni na područje središnje Bosne gdje se razvila srednjovjekovna Bosna kako bi to on pod svaku cijenu želio. Takvu lokaciju ovog sitnog ilirskog plemena, nasuprot željama autora *Korijena Bosne i Bosanstva,* Apijan Aleksandrijski ne nalaže ni na koji način[19]. Dakle ni *Bathiati* ne mogu niti povijesno niti zemljopisno biti preci *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca.*

---

[14] Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva,* 24-25.

[15] Rimska Iliria, str. 173, 16.

[16] Dr. Enver Imamović, Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici, I. izdanje, str. 21; II. izdanje, str. 26.

[17] Alföldy – Mócsy, *Bevölkerung und Gesellschaft*, 35.

[18] Alföldy – Mócsy, *Bevölkerung und Gesellschaft,* 38; Wilkes, *Dalmatia,* 155.

[19] Alföldy – Mócsy, *Bevölkerung und Gesellschaft,* 168.

4) Bosna sa zvonika splitske katedrale *Sv. Dujma*

Kako bi se pod svaku cijenu, u doslovnom smilslu riječi, dokazao tobožnji antički karakter Bosne i *Bošnjaka* odnosno *Bosanaca* autor publikacije *Korijeni Bosne i Bosanstva* poseže i za rimskim natpisom sa zvonika splitske katedrale *Sv. Dujma* predstavljajući ga kao "rimski natpis u kojem se spominje rijeka Bosna pod nazivom "Bathinus" (Basina)"[20] što je dakako čista proizvoljnost. Inače, spomenik koji se predstavlja kao "Spomen Bosne od prije 1900 godina", a koji je inače preuzet iz knjige Ive Bojanovskog o rimskim cestama u Dalmaciji[21], bio je podignut povodom gradnje magistralne ceste od Salone do *Heduma.* Sam natpis glasi ovako: —— */ [C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus, imp(erator), pontif(ex) max(imus), / trib(unitia) potest(ate) XXI, [c]o(n)s(ulatu) III, / viam a Salonis ad He[dum c]astel(lum) / Daesitiatium, m[ilia pass]uum / CLVI munit, / et idem viam ad Ba[thinus flu]men, / quod dividit Breu[cos ab Oseriat]ibus, / a Salonis mili[a pas]sum / CLVIII.* Iz teksta ovog natpisa sasvim je jasno vidljivo da na njemu nema nikakva spomena Bosni, osim ako se pod Bosnom ne podrazumijeva *Bathinus.* No, taj pojam je na samom natpisu jasno definiran pojmom *flumen* a koji se odnosi na rijeku, o čemu nešto niže, a nikako na Bosnu kao politički subjekt kao što bi autor gornje konstrukcije želio pod svaku cijenu. Isti autor u publikaciji *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine* ovaj isti natpis predstavio kao "spomen Bosne od prije 1900 godina"[22], te je temeljem toga zaključio kako je znanost "već davno utvrdila da se Bosna u rimsko doba nazivala otprilike *Bassania,* kako se to može pročitati na epigrafskim spomenicima (ablativni oblik *Ad Bassantem* (sic!),što se odnosi na rijeku Bosnu"[23]. Tako je ovom autoru samo jedna jedina rečenica poslužila kako bi u njoj plasirao ni manje ni više nego šest falsifikata: 1) Ne radi se o "spomenu Bosne od prije 1900 godina" s obzirom na činjenicu da ovaj natpis na kojem se tobože nalazi "Spomen Bosne" potječe iz 18. a nikako iz 98. godine po Kr. kako ga autor predstavlja; 2) Nije poznato da je bilo koja znanost dokazala postojanje Bosne kao političkog subjekta u rimsko doba s obzirom na činjenicu da su tada bosansko-hercegovački prostori bili sastavni dio rimskog Ilirika, odnosno provincijâ Dalmacije i Panonije; 3) Bosna se, u skladu s tim, u rimsko doba nije mogla nazivati *Bassaniom* pa niti "od prilike"; 4) *Bassania* se ne može pronaći ni na kakvim spomenicima uključujući i epigrafske; 5) *Ad Bassantem* nije ablativni nego akuzativni oblik. Inače "ablativni oblik" *Ad Bassantem-* a prezentiran je i u publikaciji *Korijeni*

[20] Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva,* 24.

[21] Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji.*
Djela ANUBiH, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974.

[22] Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* 31.

[23] Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* 31.

Bosne i Bosanstva[24] (Što li bi o ovakvom tumačenju latinske gramatike rekli studenti starovjekovne povijesti sa *Filozofskih fakulteta* u Sarajevu i Tuzli?); 6) Putna stanica *Ad Bassantem* ne odnosi se na rijeku Bosnu nego na rimsku putnu stanicu poznatu sa *Tabulae Peutingerianae* a koja se inače nalazila kod prijelaza preko rijeke Bosuta u Županji[25]. Treba li ovomu bilo kakva komentara?

5) Bosna od *Bathinus flumen, Bassinus* odnosno *bosina*

Pisac sinteze o historiji Bošnjaka na jednom se mjestu također pozabavio porijeklom imena Bosna. Dobro je da se znanost bavi i imenima zemalja, pogotovo kad to rade lingvisti odnosno onomastičari. No, kad su u pitanju pravnici onda je to nešto sasvim drugo. Tako se u spomenutoj sintezi može pročitati i slijedeće: "Neki rimski izvori spominju u tom smislu "Bathinus flumen" ili ilirski *Bassinus,* što bi opet značilo "tekuća voda". Ime Bosna bi se, prema nekim piscima (ne kaže se kojima, op. A.Š.), moglo dovesti u vezu sa rijetkom latinskom riječju *bosina,* kojom se označava granica (*limes* ili *termines*). Riječ je, kao takva, izgleda, bila sačuvana u govoru Franaka, koji su u VIII st. na području Bosne bili graničari prema Bizantu. Po tome bi Bosanci bili isto što i graničari". Analiza: Najprije *Bathinus flumen.* Kad ozbiljan povjesničar poseže za ovim terminom onda bi trebao i objektivnosti radi svakako spomenuti da oko lokacije rijeke zvane *Bathinus* znanost još uvijek nije donijela definitivan sud, a o čemu su inače ispisane brojne stranice iz perâ vrlo uglednih lingvista[26]. Za latinsku riječ *bosina,* a kojom bi trebala biti ekvivalent riječi *limes* odnosno *termines,* ne može se unatoč svih pokušaja ući u trag u bilo kojem leksikonu, odnosno rječniku latinskog jezika pa ni onog kojim su govorili *Franci.* Dalje: Nigdje i nitko nije dokazao da su tijekom osmog stoljeća na području suvremene Bosne Franci bili graničari spram Bizanta. Na području Bosne i Hercegovine dokazano je samo postojanje franačkog oružja[27] no nitko se nije do pojave monografije o povijesti Bošnjaka usudio izreći kvalifikaciju da su to oružje koristili isključivo Franci[28], odnosno Bosanci braneći Bosnu od Bizanta.

---

[24] E. Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 23-24.

[25] Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba.* Djela ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6. Sarajevo 1988., 374.

[26] Balduin Saria, Bathinus flumen. *Zbornik naučnih radova posvećenih Ferdi Šišiću,* Zagreb 1929., 137-142; B(alduin) Saria, Bathinus flumen. *Klio 23/1 (1930.)* 92-97; B(alduin) Saria, Bathinus-Bosna. *Klio 26/2-3 (1933.)* 279-282; Nikola Vulić, Le fleuve Bathinus. *Bulletin de l'Académie des lettres, Belgrade, 1 (1935.)* 143-151; Milan Budimir, Flumen nomine Bathinus. *Glas Srpske akademije nauka, knj. 236,* Beograd 1959., 57-64; Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji.* Djela ANUBiH, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974., 192-199.

[27] Mate Zekan, Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine. *Livanjski kraj u povijesti.* "Muzej hrvatskih arheoloških spomenika" – Općinsko hrvatsko vijeće obrane", Split – Livno 1994., 55-79.

[28] Mladen Ančić, *Hrvatska u karolinško doba.* "Muzej hrvatskih arheoloških spomenika", Split 2001.

6) Bosanska mornarica od Kotora do Zadra

S obzirom na činjenicu da se teško miri sa suvremenom geopolitičkom situacijom na jugoistoku Europe autor publikacije o bosanskoj vojsci[29] također poseže za proizvoljnostima. Stoga je u ovom kao i u nekim drugim svojim ostvarenjima[30] razvio priču o "vihoru bosanske zastave sa zlatnim ljiljanima" na "ratnoj bosanskoj floti" na Jadranu od Kotora do rijeke Zrmanje poviš Zadra na čelu s "admiralom" Mlečaninom Nicolom Basejom[31]. Ranije je već bio ustvrdio kako je Bosna postala pomorskom zemljom i vlastitom flotom još od 10. stoljeća[32], dakle kad je niti bilo nije. O kakvoj se "bosanskoj floti" i Bosni kao "pomorskoj sili" radilo Marko Perojević kaže: "Kao što se je Tvrtko bio obratio Dubrovčanima za nadzornika bosanskih gradova i posada, isto se je tako pobrinuo i za svoju mornaricu obrativši se Mlečanima, da dozvole svome građaninu Nikoli Baseju, da stupi u njegovu službu kao admiral bosanske mornarice. I ako je to bilo protiv propisa, republika je udovoljila (3. ožujka) Tvrtkovoj molbi, a kasnije mu prodala i **jednu galiju** (podvukao A.Š.)."[33] Sima Ćirković o istom veli: "У пролеће 1383. босански краљ је предузимао нове кораке око стварања своје флоте. У Венецији је купио **једну лаку галију** (podvukao A.Š), а затим поручио **да се изграде још две** (podvukao A.Š), и узео, уз пристанак венецијанске владе, једног млетачког патрицијa за свог адмирала. Стварање поморских снага и подизање Светог Михаила, једног новог града близу данашњег Опузена, познатог више под именом Брштаник, показује да је **Босна већ тада имала под својом пуном контролом доњи ток Неретве** (podvukao A.Š)."[34] Tako je u glavi autora publikacije o bosanskoj vojsci od samo jedne galije i narudžbe još dviju te donjeg toka rijeke Neretve zaplovila cijela jedna bosanska flota sa "zlatnim ljiljanima" na Jadranu od Kotora do Zadra.

Zaključak

---

[29] Dr Enver Imamović, *Historija bosanske vojske.* Art 7, Sarajevo 1999.

[30] Enver Imamović, *Bosansko primorje od najstarijih vremena do propasti samostalne države 1463. Neum i Bosansko Primorje,* 14; Isti, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 319.

[31] Imamović, *Historija bosanske vojske,* 41.

[32] Imamović, *Bosansko primorje*, 14; Isti, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, 319.

[33] Šime Ljubić, *Listine IV,* 194-195; Marko Perojević, *Kralj Stjepan Tvrtko I.* Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., Hrvatsko kulturno društvo 'Napredak', Sarajevo 1942., 324.

[34] Сима Ћирковић. *Историја средњовековне босанске државе.* "Српска књижевна задруга", Београд 1964., 151.

Ovo su samo neki najdrastičniji primjeri odstupanja pojedinih bošnjačkih historika tijekom zadnje decenije prošlog stoljeća od pravila pisanja povijesti a koja je postavio još rimski povjesničar Publije Kornelije Tacit (o. 55-117), a kojih bi se inače trebali držati svi oni koji se povjesničarima nazivaju. Potogovo bi se tih pravila trebali držati oni koji se kite najvišim akademskim titulama, odnosno sveučilišnim zvanjima. Naravno, sličnih primjera ima i na drugim stranama, no to istinskim povjesničarima ne bi smio biti motiv za gornje konstrukcije, osobito u djelima namijenjenim znanosti a pogotovo vojsci, odnosno učeničko-studenskoj omladini koja, to joj nitko ne bi smio uskratiti, bar u današnjem svijetu mora imati mogućnost adekvatnog i istinitog obrazovanja. Uostalom, zar nas povijest, pogotovo ova naša tužna bosanska u kojoj niti jedna generacija nije uspjela odrasti u miru, ničemu nije naučila?

.

ČETVRT STOLJEĆA HISTORIOGRAFIJE O CRKVI BOSANSKOJ

Pejo Ćošković

Zahvaljujući zanimanju povjesničara za Crkvu bosansku, domaća je i strana historiografija o tom pitanju u posljednjoj četvrtini XX stoljeća zabilježila vrijedne rezultate koji upotpunjuju naše znanje o bosanskim krstjanima i njihovoj sljedbi. U prethodnom razdoblju, o kome je opširnije pisao J. Šidak, u historiografiji su već bili utrti putovi kojima bi istraživači ubuduće trebali tragati u traženju odgovora na još neriješena pitanja. Šidak je, poput službenog kroničara, pomno bilježio i ocjenjivao sve što se u njegovu širokom vidokrugu pojavljivalo u nas i vani, ali je njegovom smrću 1986. godine Crkva bosanska izgubila svog vjernog kritičkog kroničara i izvjestitelja. Zahvaljujući tome, njegovo mjesto u proučavanju te iznimno složene problematike je višestruko važno, a njegovi rezultati nezaobilazni, jer je on - kako je primijetio S. Ćirković - ne samo mnogo sam stvarao nego i pratio, bilježio i ocjenjivao sve ono što se o bosanskoj heterodoksiji pojavljivalo. Neki od tih njegovih radova i kritičkih prikaza stanja pitanja Crkve bosanske u historiografiji sakupljeni su i potom objavljeni u posebnoj knjizi koja, osim svoje znanstvene vrijednosti i činjenice da je postala lako dostupno dragocjeno pomagalo stručnjacima u njihovu radu, vremenom pojavljivanja označava kraj jednog izvještajnog razdoblja i početak novog o kome u Šidakovu smislu još nije pisano, a kronološki se podudara s posljednjom četvrtinom XX st. na koje smo se ovom prigodom kanili osvrnuti.

Budući da je zanimanje istraživača za ta pitanja iz srednjovjekovne bosanske povijesti nastavljeno i u posljednjoj četvrtini XX st., a nesmanjenim intenzitetom traje i danas, osjeća se potreba da se javnost upozna s najnovijim dostignućima na tom polju, jer te činjenice dovoljno su snažne da opravdaju takav pokušaj. Do početka 1970-ih o pitanju Crkve bosanske u povijesnoj znanosti postignut je velik napredak prihvaćanjem koncepcije F. Račkog kao općeg okvira za dalje proučavanje svih onih pojedinačnih pitanja oko kojih se mišljenja još uvijek razlikuju. Isto tako valja naglasiti da su povjesničari dotad uglavnom prihvatili tezu o evoluciji u učenju Crkve bosanske i njezinu postupnom približavanju pravovjernom kršćanstvu potkraj XIV i na početku XV st., koja se sve više "nametala kao jedino mogući

način da se taj nesklad što više ublaži". Tim kompromisnim stavom trebalo je ublažili često nepomirljive zaključke pojedinih istraživača temeljene na raspoloživoj izvornoj građi različite provenijencije. Taj nesklad u karakteru izvornih vijesti uočio je još F. Rački, pa su njegove teze poslije snažno utjecale na stavove istraživača i razvoj historiografije o tim pitanjima. Iznijete napomene bile su potrebne radi boljeg razumijevanja znanstvenih rezultata koji su ponuđeni našoj zainteresiranoj javnosti u posljednjoj četvrtini XX st. budući da oni oslikavaju stupanj znanstvenog objašnjenja pitanja bosanske heterodoksije u našoj i stranoj historiografiji.

Nakon silnih napora da se suprotnosti ublaže i gledišta približe, dio istraživača stao je napuštati ponuđeni okvir, koji je od 1954. prihvaćao i J. Šidak, te su tematiku Crkve bosanske počeli sve češće promatrati izvan njegova konteksta kome ona kao historiografski problem ponajprije pripada. Ma što danas mislili o pojmovima "pravovjerje" i "krivovjerje", nepomirljivosti sljedbenika jednog i pripadnika drugog učenja, uzajamnim osudama i kritikama te našim simpatijama i antipatijama prema jednima i drugima, pojave iz prošlosti moraju se prosuđivati po kriterijima vremena kome su pripadale. Stoga i današnji odgovor mora ponajprije udovoljiti zahtjevu da našim suvremenicima proučavanu pojavu prikaže što je moguće vjernije, odnosno onakvom kakvu su je doživljavali ljudi njezina doba. Napokon, treba reći da većina istraživača koji su u posljednjih dvadeset i pet godina pisali o Crkvi bosanskoj, zapravo je samo nastavila izvještavati javnost o rezultatima svojih najnovijih radova, uz napomenu da su i dalje uglavnom slijedili dotadašnje prihvaćene historiografske rezultate. Stoga, s punim razlogom treba istaknuti da njihov rad u ovom razdoblju, na kraju stoljeća, čini okosnicu historiografskog stanja Crkve bosanske i prevladavajuće mišljenje s kojim i ubuduće valja najozbiljnije računati. Njihovi znanstveni rezultati osobito su snažni prema onim mišljenjima čiji se autori vraćaju "starim rješenjima", koja su u povijesnoj znanosti već bila nepovoljno ocijenjena i, nakon kritičkog razmatranja, odbačena, te za njihovim ponovnim aktualiziranjem nema znanstveno opravdana razloga. Ukratko, s punim pravom bi se moglo reći da su postignuti rezultati solidna podloga za već postavljeni i prihvaćeni okvir, koju je postavilo proučavanje Crkve bosanske u proteklom razdoblju. Sukladno tome, u postignutim rješenjima sadržane su i naznake glavnih smjernica koje pokazuju prema kojim se pojedinačnim pitanjima pomicalo zanimanje istraživača. Zanemarimo li na trenutak glavninu istraživača koji nisu imali nekog "posebnog" razloga za korjenite promjene svojih ranijih stavova, smjer budućeg rada je jasno određen. Dosljednost u tom pogledu opravdava i činjenica da u međuvremenu nije otkrivena nova izvorna građa koja bi sugerirala krupnije promjene u današnjem pristupu proučavanju Crkve bosanske u odnosu na onaj koji je kao ispravan već prihvatila povijesna znanost.

U nastojanju da se javnosti prikažu rezultati povijesne znanosti o bosanskoj heterodoksiji u najširem smislu te riječi neophodno je utvrditi kriterije

po kojima će se odrediti što se od nastale stručne literature odnosi na tu temu, a što je dodatno nadopunjuje. Valja, međutim, naglasiti da će se, ma kako te granice usko ili široko odredili, budući istraživači u svome radu morati nezaobilazno oslanjati i na onu literaturu kojoj ta pitanja nisu bila u središtu zanimanja, nego su im pojedini autori pristupali u kontekstu šireg izlaganja velikih tema koje se na različite načine dovode u izravnu vezu s Crkvom bosanskom i njezinim krstjanima. Broj takvih radova je iznimno velik, a njihovi znanstveni rezultati korisni i vrijedni. Ipak, ovdje treba upozoriti da našim prikazom neće i ne mogu biti obuhvaćena sva ta djela, jer ona u osnovi pripadaju drugim tematskim cjelinama. Historiografsku literaturu o Crkvi bosanskoj, koja je nastala u posljednjoj četvrtini XX st. valja stoga pratiti na više razina, odnosno razdijeliti je u više smislenih cjelina, kako bi upozorenje na nju budućem čitatelju pružilo što potpuniju i određeniju predodžbu današnjeg stanja tog pitanja u povijesnoj znanosti, te mu omogućilo što jednostavniji uvid i pomoglo da se lakše snađe među mnogobrojnim naslovima raznolikim po tematici i različitim po znanstvenim rezultatima.

Osim nekoliko velikih radova u kojima je Crkva bosanska obrađena monografski, a problem manje-više obuhvaćen cjelovito, povjesničare su ipak mnogo više zanimala pojedinačna pitanja iz te problematike, pa su im se puno češće vraćali. U namjeri da utvrdimo određeni redoslijed po kome ćemo se osvrnuti na najnoviju historiografsku literaturu o našoj temi, čini nam se potpuno opravdanim na prvom mjestu upozoriti na stanje izvora koji o tome svjedoče očima suvremenika. Po broju napisanih radova te raznovrsnosti pitanja zanimljivih za proučavanje Crkve bosanske treba potom istaknuti one radove čiji autori prikazuju opće crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, mada njihov pretežit broj u središtu zanimanja ima Katoličku crkvu, odnosno njezine misionare u Bosni, pripadnike Dominikanskog i Franjevačkog reda čiji je rad u izravnoj vezi s djelovanjem bosanskih krstjana kojima se po tadašnjim kriterijima velikih pravovjernih crkava dosljedno spočitavalo dualističko krivovjerje. U tematsko-kronološkom slijedu na samom početku postavlja se pitanje pojave heterodoksije u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i postanka institucionalno izgrađene sljedbe bosanskih krstjana poznate iz domaće izvorne građe pod imenom Crkva bosanska. U tijesnoj vezi s tim pitanjima postavlja se i novo koje se odnosi na utvrđivanje ispravnog imena budući da u tom pogledu nije suglasna ni dostupna izvorna građa ni povjesničari koji se bosanskom heterodoksijom bave već više od 135 godina. To pitanje zavrjeđuje pozornost istraživača i stoga što ono podrazumijeva i sugerira odgovor o vjerskoj i crkvenoj pripadnosti bosanskih krstjana nekom od poznatih srednjovjekovnih dualističkih pokreta. S tim u vezi, valja upozoriti da ni današnji istraživači nisu u tom pogledu jedinstveni, iako je do početka devedesetih godina XX st. izvjesno da su nazivi Crkva bosanska i (bosanski) krstjani opravdano stekli prednost pred drugim nazivima, osobito pred nazivom bogumili. Budući da je Crkva bosanska bila

u institucionalnom pogledu potpuno izgrađena sljedba te da je imala vlastito ustrojstvo, članove i hijerarhiju, razumljivo je da su i ta pitanja također privlačila pozornost povjesničara kojima je domaća i dubrovačka izvorna građa omogućila da ga potpunije i pouzdanije prikažu, baš kao i njezinu ulogu u javnom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države i društva. Već su davno povjesničari zapazili da zapadna izvorna građa govori o postojanju veza između zapadnih dualista, ponajprije katara s bosanskim krstjanima, pa je i o tome u ovom izvještajnom razdoblju nastalo nekoliko radova. Najmanje uspjeha imali su istraživači u pogledu proučavanja učenja bosanskih krstjana i njihove sljedbe, iako je i to pitanje privlačilo njihovu pozornost. U vezi s tim, opreke suvremenih izvornih svjedočanstava su najoš trije, pa su i "sumnjive" analogije najčešće. Osobito zanimanje znanstvenici su u posljednjih dvadeset i pet godina posvetili proučavanju srednjovjekovne bosanske kulturne baštine, pa su u tom sklopu proučavali, kritički obrađivali i izdavali rukopise nastale u krilu Crkve bosanske za potrebe njezinih krstjana i pojedinih uglednih laika. Pitanje nestanka Crkve bosanske također je pobuđivalo veliko zanimanje znanstvenika koji su toj zanimljivoj temi pristupali s dva različita aspekta, jedni su njezin nestanak promatrali u kontekstu misionarskog djelovanja franjevaca u posljednja dva desetljeća XV st. bosanske državne samostalnosti i Tomaševa progona krstjana 1459-60., a drugi u kontekstu islamizacije bosanskog društva nakon uspostave turske vlasti, pri čemu se posljednjih godina počelo vraćati ranije odbačenim tvrdnjama. Isto vrijedi i za dio literature nastale na temu stećaka.

Stupanj istraženosti neke teme mjeri se u znanosti karakterom radova koji su o njoj nastali. Gledano u tom smislu, proučavanje bosanskog krivovjerja u polovici 1970-ih rezultiralo je nastankom više sinteza čiji su autori pokušali uklopiti pojedinačne rezultate u širi okvir institucionalno zvan Crkva bosanska. Šidaku su do objavljivanja njegovih studija 1975. bile poznate dvije, ona M. Loosa i F. Šanjeka te je stigao analizirati i ocijeniti njihove rezultate. Treća, ne manje značajna monografija J. V. A. Finea, ostala je Šidaku nedostupna pa je, razumljivo, izostala i njezina ocjena. Šidaku je, doduše, Fineov rad na crkvenoj povijesti srednjovjekovne Bosne bio poznat na temelju dva njegova ranije objavljena rada za koja suzdržano ističe da su "ulomci jedne veće cjeline, te da ne dopuštaju da se njegovo shvaćanje o 'Crkvi bosanskoj' bolje upozna". Svoje znanstvene rezultate o bosanskom krivovjerju J. V. A. Fine je sažeo u kraćem radu koji je kao referat podnio na međunarodnom skupu održanom 1978. u Skopju. Baštu gdje je Šidak stao s praćenjem historiografije o tom pitanju morao bi započeti novi izvještaj.

Na početku ovog prikaza treba upozoriti na djela čiji su autori cjelovitije obuhvatili problematiku Crkve bosanske i njezinih krstjana te su svojim djelima dali važan doprinos daljem razvoju historiografije. Nakon sinteza kojima je završio dotadašnji pregled stanja ovog pitanja u domaćoj i stranoj historiografiji i u novom, izvještajnom četvrtstoljetnom razdoblju objavljeno

je više monografskih publikacija i kraćih studija u kojima je bosansko krivovjerje, institucionalizirano u Crkvi bosanskoj, cjelovitije prikazano. U tom nizu prvo se pojavilo francusko izdanje doktorske disertacije F. Šanjeka, koja se tek manjim izmjenama razlikuje od njezina hrvatskog izdanja iz 1975, pa u osnovi i dalje ostaje na snazi ocjena koju je o tome djelu svojedobno dao J. Šidak. Nakon toga, nastupa desetogodišnje razdoblje u kome historiografija nije dobila opsežnije djelo u kome bi pitanje Crkve bosanske bilo cjelovitije monografski obrađeno sve do pojave knjige D. Dragojlovića koja se pojavila nakon dugogodišnjeg autorova proučavanja srednjovjekovnih dualističkih pokreta u Maloj Aziji i na Balkanu. Njegova opsežna monografija o Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima zamišljena je kao treći svezak njegova opširno zasnovanog djela o povijesti bogumilstva. Autor je u monografiji dao cjelovit prikaz podrijetla, crkvene organizacije, vjerskog učenja, te djelovanja i stvaralaštva bosanskih krstjana, koji su za njega bili izdanak orijentalnog monaštva mistične tendencije. Zbog metodološkog pristupa koji zauzima u proučavanju, te iznimno složene teme, istraživački mu rezultati ne prate napore koje je uložio. Posljednji sveobuhvatan prikaz Crkve bosanske dao je S. Jalimam koji je to svoje djelo prvi put objavio 1996. pod manje ambicioznim naslovom, a potom 1999. nešto izmijenjeno i dopunjeno pod drugim naslovom. Za autora su bosanski krstjani, koje on uporno naziva bogomilima, "autentična i autohtona pojava u srednjovjekovnom bosanskom društvu". Osim što se autoru mora prigovoriti površnost zbog koje mu radovi vrve tiskarskim pogreškama ni interpretacijski mu djelo ne pridonosi razvoju povijesne znanosti, budući da bez valjana razloga i argumentacije uglavnom ignorira pozitivne rezultate domaće i strane historiografije, koje je, barem po naslovima autora i njihovih priloga, brižno prikupljao i desetak godina ranije objavio u posebnom bibliografskom prilogu.

Mada nisu tako opsežne i po broju pojedinačnih pitanja tako iscrpne kao spomenute monografije, za dalji razvoj historiografije o Crkvi bosanskoj mnogo su važnije studije J. Šidaka i S. Ćirkovića u kojima su oba autora saželi rezultate svojih dugogodišnjih proučavanja bosanskog krivovjerja. Tek što je ocijenio stanje pitanja Crkve bosanske u historiografiji do 1975. J. Šidak je u posebnom radu još jednom sintetizirao znanstvene rezultate svojih dotadašnjih istraživanja o toj temi, objavivši ga 1976. najprije u prijevodu na francuski, a godinu dana poslije i njegov izvorni hrvatski tekst. Nakon Šidaka, svoje znanstvene rezultate u dva navrata iznio je i S. Ćirković, koji je u većoj sintezi iz 1987. promatrao Crkvu bosansku u kontekstu njezine nazočnosti i uloge u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i društvu, te ponovo u studiji iz 1995. u kojoj snažnije naglašava njezin dualistički karakter i poziciju zemaljske crkve. Za samu studiju autor ističe da se oslanja na njegov veći rad o Crkvi bosanskoj iz 1964. koji je kao referat pročitan na međunarodnom znanstvenom skupu, održanom 1963. u Rimu i Firenci. Za razliku od navedenih radova koji u središtu pozornosti imaju pitanje bosanskog krivovjerja, kraći pregled povijesti Crkve bosanske promatrane u širem

kontekstu narodnih pokreta široko rasprostranjenih na evropskom prostoru od pojave popa Bogumila u Bugarskoj do djelovanja Jana Husa u Češkoj, dao je u svome povećem djelu M. Lambert. Opsežan prikaz ustrojstva i uloge Crkve bosanske u javnom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države i društva u XV st. dao je u doktorskoj disertaciji P. Ćošković, koju je 1988. obranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a sažetak tih svojih stavova i zaključaka rezimirao je poslije u posebnoj studiji.

Mnogo više radova nastalo je o pojedinačnim pitanjima neophodnim za bolje razumijevanje cjelovitog problema bosanskog krivovjerja koje u domaćoj i stranoj historiografiji već više od 135 godina zaokuplja pozornost povjesničara i djelatnika drugih usmjerenja koji na svoj način pokušavaju pridonijeti rješenju velike zagonetke poznate kao Crkva bosanska. Neka od pitanja koja su ranije dovođena u izravnu vezu s tom problematikom, danas više nemaju takav tretman, ali istraživači se i dalje njima rado bave. Stoga ćemo i mi ovdje upozoriti na radove koji svojim pristupom i tematikom ne pripadaju isključivo Crkvi bosanskoj, ali nedvojbeno pridonose njezinu boljem razumijevanju. Od velikih tema čini se razložnim na prvo mjesto postaviti onu koja u središtu svog zanimanja ima crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Ta problematika je u posljednje vrijeme podjednako pobuđivala radoznalost i pozornost crkvenih i svjetovnih povjesničara koji su, s obzirom na specifičnosti svojeg položaja, tim pitanjima interpretativno i po izboru tema pristupali različito. Većina autora koji su se u proteklom razdoblju zanimali za crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, gledala je na to pitanje kroz prizmu Katoličke crkve, koja je zauzimala središnje mjesto u njihovim nastojanjima da prikažu njezin položaj i djelovanje u bosanskoj državi i društvu. Crkva bosanska u tim radovima ima tek sporedno mjesto, ali osobito važno u konkurentskim nastupima dviju crkava, njihovih hijerarhija i svećenstva, za razumijevanje konfesionalnih prilika u Bosni. S obzirom na temu ovog priloga, upozorili bismo ponajprije na one radove koji proučavanjem pojedinačnih pitanja pridonose boljem rasvjetljavanju problema Crkve bosanske u cjelini, a njihovi su autori uglavnom afirmirani povjesničari koji se tim pitanjima već dugo bave. Tu u prvom redu mislimo na najnovije radove S. M. Džaje koji svoju pozornost prvenstveno usmjerava prema konfesionalnim prilikama u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i Katoličkoj crkvi čije je misionarsko djelovanje prvenstveno okrenuto suzbijanju utjecaja Crkve bosanske i njezinih krstjana, koji su bili osobito prisutni u javnom životu u XIV i prvoj polovici XV stoljeća, potom radove A. Komadine, B. Rupčića i Šidaka, te napose F. Šanjeka, koji je u više navrata pisao o crkvenim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni. S tim u vezi, njegovu znanstvenu pozornost zaokupljalo je pitanje kršćanstva uopće na srednjovjekovnom prostoru, potom djelovanje katoličke bosanske biskupije u kontekstu djelovanja heterodoksnog kršćanstva institucionaliziranog u Crkvi bosanskoj, te djelovanje sljedbenika te crkve u polovici XV st.

Slijedeća velika tema kojoj su se istraživači rado vraćali i o njoj s različitim uspjehom pisali odnosi se na pitanje islamizacije bosanskog stanovništva. U vezi s tim složenim povijesnim procesom u starijoj se historiografiji mislilo da su osobit udio u njemu imali bosanski krstjani zbog antagonizma prema Katoličkoj crkvi i neprihvaćanja njezina vjerskog učenja koje su u Bosni pokušavali kroz dulje srednjovjekovno razdoblje nametnuti katolički misionari. Gledište o masovnom prelasku sljedbenika Crkve bosanske na islam, historiografija je bila odbacila nakon što su istraživači za takvo mišljenje našli uporište u turskoj izvornoj građi. Tom pitanju studiozno se posvetio S. M. Džaja koji je nakon proučavanja znanstvenih rezultata o tom pitanju u poratnoj historiografiji i proučavanja dostupne izvorne građe, u posebnoj studiji odbacio tezu o kontinuitetu između bosanskog i muslimanskog plemstva kao i tvrdnju da su u islamizaciji bosanskog stanovništva najvećeg udjela imali "bogumili" ili pak "kriptobogumili", istaknuvši da taj proces u cijelom svom tijeku nije bio isključivo ni prisilan ni dragovoljan.

U nastojanju da ovim prikazom što cjelovitije obuhvatimo historiografske rezultate do kojih su istraživači došli u posljednjih četvrt stoljeća, pokušali smo njihove radove podijeliti u više tematskih cjelina u okviru kojih je njihova pozornost pretežito usmjerena prema sasvim određenom pitanju, nezaobilaznom u proučavanju složene problematike Crkve bosanske i njezinih krstjana. Na početku tog tematskog niza s punim opravdanjem treba navesti pitanje koje se tiče pojave krivovjerja u zemlji bana Kulina i postanka institucionalno izgrađene Crkve bosanske. Zanimljivo je, međutim, istaknuti da bašta pitanja u proteklom dvadesetpetogodišnjem razdoblju nisu privlačila pozornost povjesničara. Izostanak njihova zanimanja može se dovesti u vezu s činjenicom da dostupna izvorna građa, barem u pogledu kronologije, ne nosi nikakve neizvjesnosti, jer sve što se o tome zna potječe iz doba vladavine bana Kulina. Mnogo je pak nejasnija situacija u pogledu utvrđivanja vremena nastanka Crkve bosanske kakvu poznaju izvori iz XIV i XV st. To pitanje s više pozornosti pratio je S. Ćirković koji je analizirao kronotaksu imena crkvenih dostojanstvenika zabilježenih u Batalovu evanđelju te, u usporedbi sa sličnim popisima katoličkih i pravoslavnih prvosvećenika, došao do zaključka da početke institucionalno izgrađene Crkve bosanske treba tražiti najranije u sedamdesetim i osamdesetim godinama XIII stoljeća. Svoju ranije iznijetu tvrdnju o organskom izrastanju Crkve bosanske iz katoličke *ecclesiae bosnensis*, J. Šidak je u svome posljednjem radu o toj problematici kronološki precizirao godinama nakon 1247. i podvrgavanja Bosanske biskupije Kaločkoj nadbiskupiji. Izjašnjavanje o tom pitanju nisu mogli izbjeći ni drugi povjesničari koji su problematiku bosanskog krivovjerja pokušavali cjelovitije obuhvatiti i objasniti, ali svi pritom nisu bili jednako uspješni. Iako je već Šidak nepovoljno ocijenio Mandićevo datiranje početaka hereze u srednjovjekovnoj bosanskoj državi "negdje između godine 1000. i 1018. za bugarske vladavine u Bosni", na njegovu se argumentaciju u novije vrijeme počelo zaboravljati, pa je S. Jalimam ustvrdio da "prema svim pretpostavkama,

nastanak bogomilske vjere treba pratiti od [...] vremena kraja XI i početka XII vijeka". Na određen način tim pitanjima pozabavio se S. H. Alić koji je u opsežnom referatu podnijetom na znanstvenom skupu u Skopju 1978. promatrao bosanske krstjane u kontekstu njihova podrijetla i odnosa prema manihejstvu. O crkvenim organizacijama poznatim kao *ecclesia Dalmatiae* i *ecclesia Sclavoniae,* te njihovoj vezi s područjem srednjovjekovne bosanske države posebice je pisao D. Dragojlović, koji se pitanjem podrijetla Crkve bosanske bavio i u posebnoj knjizi.

O upotrebi različitih imena kojima su suvremenici nazivali sljedbenike Crkve bosanske i opravdanosti upotrebe istih koje su prihvaćali pojedini istraživači u svojim radovima pisali su D. Dragojlović, P. Ćošković, V. Geresdorfer i R. Jolić. Iako su povjesničari već ranije upozorili da je od svih imena kojima su suvremenici u užem smislu nazivali sljedbenike Crkve bosanske najopravdaniji naziv *krstjani* (bosanski krstjani), jer su tako dosljedno bilježeni u domaćim ispravama ili pak onima nastalim u slavenskoj kancelariji u Dubrovniku, a namijenjenim bosanskim vladarima i velikašima, istraživači koji su se i u posljednjih 25 godina bavili tim pitanjima zanemarivali su to upozorenje te su i dalje u svojim radovima upotrebljavali nazive koji bez dodatne argumentacije i objašnjenja ne bi mogli dobiti prednost pred spomenutim domaćim nazivom.

Ustrojstvom Crkve bosanske bavilo se više istraživača bilo da su to pitanje promatrali u cjelini ili su pak svoju pozornost usmjeravali tek na pojedine stupnjeve hijerarhijske časti. Uz načelnu primjedbu da su tom pitanju odgovarajuću pozornost neizbježno poklanjali autori sintetičkih pregleda povijesti bosanskog krivovjerja i njegove institucionalno potpuno izgrađene sljedbe, već smo spomenuli da se za tu problematiku posebice zanimao P. Ćošković koji se, osim u svojoj neobjavljenoj disertaciji, tim pitanjima vraćao u više navrata. U tom smislu najprije se javio radom o *gostima* u bosanskih krstjana, potom studijom o krstjaninu Vlatku Tumurliću i, napokon, sažetim pregledom tog cjelovitog problema. Crkvenom hijerarhijom bosanskih krstjana u posebnom radu pozabavio se D. Dragojlović, a o najpoznatijem njihovu pripadniku, gostu Radinu Butkoviću, pisao je J. Sopta, kojega je nepoznavanje stanja problema Crkve bosanske u historiografiji odvelo u potpuno kriva razmišljanja. O pitanju uloge bosanskih krstjana i njihove crkve u srednjovjekovnom bosanskom društvu i državi pisalo je više autora od kojih smo radove nekih već spominjali u vezi s drugim pitanjima (S. Ćirković, P. Ćošković), te Ž. Benković, koji je svoje zanimanje usmjerio na socijalnu i političku stranu tog djelovanja. U uskoj vezi s tim pitanjima je i rad S. Jalimama u kome autor govori o političkom položaju bosanskih krstjana u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i društvu.

Karakter izvorne građe određivao je istraživačima područje zanimanja, izbor teme te potom snažno utjecao na rezultate do kojih su dolazili u

proučavanju te problematike. Oskudica domaćih izvora upućivala je povjesničare na korištenje svjedočanstava koji su nastali u krilu drugih dualističkih crkva, najčešće u krugu južnofrancuskih katara i lombardijskih patarena. Proučavanjem tih izvora autori su uočavali postojanje stanovitih veza između krivovjerja u Bosni i dualističkih sljedbenika u spomenutim sredinama, pa je tako nastalo više radova. Svoju pozornost Đ. Basler je usmjerio prema, u historiografskoj literaturi o Crkvi bosanskoj, dobro poznatoj epizodi iz izjave Jakova Becha u kojoj se tvrdi kako su lombardijski heretici kroz dulje vrijeme u XIV st. odlazili u Bosnu da se tamo temeljito upute u "nauku koja je bolja od nauke Rimske crkve". Na iste podatke osvrnuo se i M. Loos, koji je spomenutu situaciju promatrao u kontekstu u kome je Bosna prikazana kao posljednje jako heretičko uporišta u Evropi, na jednoj strani, i praktične potrebe institucionalno uništenih ostataka zapadnih dualista da se u dogmatskom smislu osposobe kod duhovnih autoriteta među bosanskim krstjanima, odnosno - kako sâm Jakov Bech svjedoči - da "rečenu nauku potpuno i savršeno nauče od učitelja koji tamo stanuju". U novije vrijeme na te podatke svratio je pozornost i S. Jalimam, koji je u svom radu ponovio tvrdnje Đ. Baslera o visokom učilištu u Bosni, iako su one u historiografskoj literaturi odbačene. Vezu između južnofrancuskih katara i bosanskih krstjana pronalazi i F. Šanjek koji uočava sličnosti u postupku inicijacije kod jednih i drugih. Kratak pregled bosanskog krivovjerja i njegove sljedbe dao je R. Manselli promatrajući to pitanje u širem kontekstu crkvenih prilika na istočnoevropskom prostoru. Nakon A. Solovjeva, podacima engleskog diplomata Paula Ricauta vratio se kratkim radom M. Hadžijahić, koji je pokušao utvrditi vezu između - kako sam kaže - "islamiziranih bogumila" i hrvatskih i slovenskih protestanata.

Od posebne važnosti za proučavanje Crkve bosanske je poznavanje njezina vjerskog učenja, pa ne začuđuje činjenica da se tim pitanjima u posljednjih četvrt stoljeća bavilo više istraživača. Posebno važan prilog tim pitanjima dao je S. Ćirković koji je na temelju glosa u Srećkovićevu evanđelju analizirao učenje Crkve bosanske. U više radova tim pitanjima nakon 1975. vraćao se F. Šanjek koji se zanimao za stare obredne knjige, polemičke spise, obredu i stvaranju prema učenju bosanskih krstjana. O dualističkoj kozmologiji u bogumilskih krivovjeraca na Balkanu, među koje je svrstao i bosanske krstjane, pisao je Z. Zlatar. Bez većeg uspjeha pitanjima eshatologije i kozmogonije u bosanskih krstjana bavio se poslije i S. Jalimam, koji je uglavnom ponavljao ranija stajališta koja su o tome zauzimali poznati autori.

U tijesnoj povezanosti s učenjem Crkve bosanske stoji proučavanje rukopisne baštine nastale u njezinu krilu za praktične potrebe bosanskih krstjana i njihovih sljedbenika. Stoga ne iznenađuje veliko zanimanje znanstvenika za te rukopise i njihovo objavljivanje. Povjesničari književnosti u tim tekstovima gledali su ponajprije kulturno-povijesne spomenike na temelju kojih su proučavali jezik srednjovjekovnog bosanskog društva i domete tadašnjeg

književnog stvaralaštva (o čemu su posebice pisali H. Kuna i D. Dragojlović), povjesničari umjetnosti su u njima tražili elemente za svoju struku a povjesničari Crkve bosanske u njima su gledali tekstove kojima su se pri crkvenim obredima služili pripadnici Crkve bosanske, kako krstjani tako i svjetovna lica. Od rukopisa u posljednjih dvadeset pet godina osobito zanimanje znanstvenika različitih struka privlačio je *Hvalov zbornik* o kome je napisano više radova. Osim toga, taj rukopisni zbornik je trudom više znanstvenika kritički obrađen, priređen za tisak te luksuzno opremljen i objavljen. Na početku 1990-ih S. Pelusi objavila je još jedan bosanski rukopisni kodeks koji se dovodi u tijesnu vezu s Crkvom bosanskom, a čuva se u mletačkoj biblioteci Marciani, pa je sada u cijelosti dostupan zainteresiranoj javnosti i stručnjacima.

Pitanje nestanka Crkve bosanske posebno je bilo zanimljiva tema kojoj se vraćalo više povjesničara u nastojanju da dodatno rasvijetle tu zagonetku čije konačno rješenje krije turska izvorna građa. Već se ranije znalo da se kraj početka tog procesa podudara s misionarskom djelatnošću franjevaca u tijeku pedesetih godina XV st. i s Tomaševim progonom krstjana 1459-60. kao važnom prekretnicom. Unatoč svemu, krstjani su ipak nadživjeli političku samostalnost Bosanskog kraljevstva, ali institucionalno razbijeni nisu se mogli više oporaviti nego su kao Crkva postupno nestali. Početkom XVII st. u *Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604.* uspomenu na njih čuvala su tek zemljišta koja su im nekoć pripadala. Posebice o tim pitanjima pisali su M. Hadžijahić, A. Mijatović, F. Šanjek i M. Marčinko.

U tijesnoj vezi s nestankom Crkve bosanske stoji pitanje islamizacije bosanskog društva, gledano ponajprije s aspekta udjela krstjana u njemu. Dugo se u povijesnoj znanosti nagli nestanak Crkve bosanske objašnjavao masovnom islamizacijom njezinih članova. Tek nakon što su povjesničari upoznali tursku izvornu građu te tvrdnje su morali odbaciti kao netočne. Za proučavanje procesa islamizacije današnjim istraživačima stoji na raspolaganju opsežnija izvorna građa turske provenijencije koja nesumnjivo baca novo svjetlo na posljednje razdoblje u kome je konačno riješena sudbina Crkve bosanske i njezinih krstjana njihovim nestankom. Neki današnji povjesničari koji se bave tim pitanjima rado se vraćaju napuštenim tvrdnjama istraživača iz druge polovice XIX i prve polovice XX st. o masovnom prijelazu bosanskih krstjana na islam, a da se pri tom ne obaziru ne samo na dostupna svjedočanstva turske izvorne građe koja ne opravdava takav postupak, nego potpuno ignoriraju znanstvene rezultate onih stručnjaka koji su se time posebice bavili. U takvoj znanstvenoistraživačkoj klimi valja iznova upozoriti na rezultate N. Filipovića, koji je uvidom u defter Hercegovačkog sandžaka iz 1475-77. uočio činjenicu da proces islamizacije dotada još nije bio zahvatio većinu sela u kojima se spominju krstjani te da su primjeri islamizacije zabilježeni tek u ponekom od njih. Mnogo odlučnije autor je ustvrdio da u defteru iz 1468-69., kao ni u ostalim defterima koji su nastali poslije, "nije

zabilježen ni jedan jedini slučaj islamizacije krstjana ni krstjanskih sinova". Poslije je rezultate svojih istraživanja izložio u drugim radovima. Njegov primjer i rezultate slijedili su potom drugi istraživači. U tom smislu treba upozoriti da je Orijentalni institut u Sarajevu u ožujku 1991. organizirao znanstveni skup kome je glavna tema bila *Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu.* Poslije su podnesena saopćenja objavljena u Prilozima za orijentalnu filologiju, br. 41. za 1991. godinu i većina ih je zanimljiva s aspekta naše teme, pa bismo ovom prilikom upozorili na radove A. Handžića, A. Aličića, M. Selmanović, H. Čar, R. Ibrahimović i B. Nilevića.

Na kraju ovog priloga ostala je još jedna velika tema koja je dugo razmatrana u najtješnjoj vezi s Crkvom bosanskom i njezinim krstjanima. Doduše, znanstvenici su već bili utvrdili da veza između stećaka i krstjana nije ništa jača nego što su je imali pripadnici drugih dviju velikih kršćanskih crkava, Katoličke i Pravoslavne. Drugim riječima, istraživači su osporili raniju tezu o pripadnosti stećaka krugu vjernika Crkve bosanske. Na te rezultate u posljednje vrijeme se počelo zaboravljati, pa se neki autori iznova vraćaju starim tvrdnjama. Stećci, međutim, i dalje ostaju zanimljivi i povjesničarima koji se bave crkvenim prilikama u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, napose pitanjem Crkve bosanske, stoga ćemo i ovom prilikom uputiti na radove A. Benca, Š. Bešlagića, P. Lecaqueq, N. Miletić, V. D. Lasića, B. Purgarić-Kužić, M. Wenzel i D. Lovrenović.

Veći dio povjesničara nastavio je slijediti pozitivne rezultate do kojih je domaća i strana historiografija došla za svog 135-godišnjeg razvitka. Za njih je heterodoksna Crkva bosanska pripadala raširenom srednjovjekovnom dualističkom pokretu, u koji je smještaju njezini katolički i pravoslavni suvremenici, jasno je dijeleći od dviju velikih kršćanskih crkava kojima su sami pripadali. Međutim, i Crkva bosanska sa svojim krstjanima pripada kršćanstvu, sama tvrdi da je njezina vjera "prava vjera apostolska", da je ona Crkva Kristova, a rimski kršćanin predbacuje bosanskom krstjaninu da tvrdi kako je njihovoj crkvi glava (osnivač) sam apostol Petar. Razumljivo je da je pozivanje na apostolicitet bilo osobito važno i jednima i drugima. Uostalom, putovi su im se počeli razdvajati mnogo kasnije.

Osim izvorne građe turskog podrijetla, nema drugih novih svjedočanstava koja bi bitnije utjecala na rješenje pitanja Crkve bosanske i opravdavala napuštanje postignutih rezultata prihvaćenih do početka 1970-ih. Oni povjesničari koji pokušavaju ići vlastitim stazama izvan prihvaćenih okvira o kojima piše J. Šidak, ostaju dužni jačim osloncem na dostupnu izvornu građu potkrijepiti svoje stavove. Naravno, u proučavanju tako složenog i velikog problema kakav je Crkva bosanska ima i diletantizma, ignoriranja pozitivnih historiografskih rješenja (vidi se to iz fusnota u kojima takvi autori najčešće citiraju sami sebe), površnosti istraživača (gube koncentraciju pri korištenju izvorne građe - citat ne odgovara sadržaju dokumenta, a nije rijetko da se

ono na što se pozivaju tamo uopće ne nalazi) i, na kraju, uglavnom promoviranju vlastite, unaprijed sročene zaključke, bez stvarnog uporišta u izvornoj građi na kojoj počiva naše poznavanje te problematike.

U svakom slučaju, historiografija o Crkvi bosanskoj u posljednjih 25 godina XX st. pridonijela je daljem proučavanju te iznimno složene i zanimljive teme, kako u cjelini, tako i po pojedinačnim pitanjima. Osobit napredak postignut je u objašnjenju njezina ustrojstva, uloge u javnom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države, javnim nastupima pojedinih njezinih članova. S obzirom na vjersko učenje, postignuti rezultati su vrlo skromni, izvori oskudni, analogije nepouzdane.

Bit će još zanimanja za ovu problematiku, jer i na početku novog stoljeća i tisućljeća to pitanje i dalje ostaje otvoreno u mnogim pojedinostima, te stoga ništa manje izazovno, pa se s razlogom može očekivati nesmanjeno zanimanje i nastanak novih radova kojima će njihovi autori dati svoj prilog rješenju Crkve bosanske.

ČETVRT STOLJEĆA CRKVE BOSANSKE[1)]

LITERATURA 1975-2000.

Aličić S. Ahmed, *Širenje islama u Hercegovini,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991, str. 67-81 (**Aličić,** *Širenje islama)*

Alić Salih (Hadžialić), *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnos prema manihejstvu,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982, str. 153-193 (**Alić,** *Bosanski krstjani)*

Alić Salih (Hadžialić), *Manihejska prošlost srednjovjekovne Bosne,* Islamska misao, Sarajevo, 12(1990) 143, str. 7-15 (**Alić,** *Manihejska prošlost)*

Ančić Mladen, *Neuspjeh dualističke alternative. O recepciji bosanske "hereze" u komunalnim društvima istočnog Jadrana,* Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 22(1987) 23, str. 7-35 (**Ančić,** *Neuspjeh)*

Antoljak Stjepan, *Makedonski heretici u zapadnim izvorima 11. i 12. stoljeća,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 55-66 (**Antoljak,** *Makedonski heretici)*

Bajić Jovo, *Otigošće kod Bugojna zavičaj gosta Radina, Obeležja,* Priština, 18(1988), 2, str. 143-155 (**Bajić,** *Otigošće)*

[1)] Ovaj popis literature sadržava i radove koji nisu posebice spomenuti u pregledu, ali s obzirom na našu temu, zanimljivi su budućim istraživačima te ih stoga donosimo radi potpunijeg uvida u sve ono što je o Crkvi bosanskoj pisano u posljednjih četvrt stoljeća.

Basler Đuro, *Visoko učilište Crkve bosanske u mjestu Bosna,* Pregled, Sarajevo, 65(1975) 4, str. 473-486 (**Basler,** *Visoko učilište)*

Benac Alojz, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str.195-205 (**Benac,** *Jedan pogled)*

Benković Žarko, *Socijalna i politička uloga i značenje crkve bosanske,* Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjaluci V, Banjaluka 1981., str. 307-333 (**Benković,** *Socijalna i politička uloga)*

Benković Žarko, *Bogumilstvo i islamizacija,* Argumenti, Rijeka, (1982), 2, str. 220-234 (**Benković,** *Bogumilstvo).*

Bešlagić Šefik, *Stećci - kultura i umjetnost,* Sarajevo 1982 (**Bešlagić,** *Stećci)*

Buzov Snježana, *Vlasi u Bosanskom sandžaku i islamizacija,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 99-111 (**Buzov,** *Vlasi)*

Čar Hatidža, *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991., str.195-252 (**Čar,** *Demografsko kretanje)*

Ćirković Sima M., *Glose Srećkovićevog jevanđelja i učenje Bosanske crkve,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 207-222 (**Ćirković,** *Glose)*

Ćirković Sima, *Von der Ketzerbewegung zur Landskirche: Die "Bosnische Kirche",* Rapports I, Comite international des sciences historiques XVIe congres international des sciences historiques, Stuttgart du 25 aout au 1er septembre 1985, Stuttgart 1985, str. 355-357 (**Ćirković,** *"Bosnische Kirche")*

Ćirković Sima, *Bosanska crkva u bosanskoj državi,* u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja ANU BiH, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1987., str. 191-254 (**Ćirković,** *Bosanska crkva)*

Ćirković Sima, *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska crkva,* CANU, Glasnik Odjeljenja društvenih nauka br. 9, Podgorica 1995., str. 7-34 (**Ćirković,** *Dualistička heterodoksija)*

Ćirković Sima, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana,* Beograd 1997. (**Ćirković,** *Rabotnici,)*

Ćošković Pejo, *O gostima "Crkve bosanske",* Istorijski zbornik IV, Banjaluka 1983., 4, str. 7-40 (**Ćošković,** *O gostima)*

Ćošković Pejo, *Ustrojstvo "Crkve bosanske" i njezina uloga u XV stoljeću* (doktorska teza, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1988) (**Ćošković,** *Ustrojstvo "Crkve bosanske")*

Ćošković Pejo, *Bosanski krstjani u očima svojih kršćanskih suvremenika,* Nastava povijesti, Zagreb 1988., 3/4, str. 183-191 (**Ćošković,** *Bosanski krstjani)*

Ćošković Pejo, *Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.* (u: Migracije i Bosna i Hercegovina, Materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Sarajevo 1990., str. 43-50 (**Ćošković,** *Tomašev progon.*

Ćošković Pejo, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1400 - 1423),* CCP XIX, Zagreb 1995., 35, str. 1-54 (**Ćošković,** *Vlatko Tumurlić)*

Ćošković Pejo, *Ustrojstvo Crkve bosanske,* Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića, Sarajevo-Fojnica 2000., str. 61-83 (**Ćošković,** *Ustrojstvo)*

Dragojlović Dragoljub, *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji; I. Bogomilski rodonačelnici; II. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku,* PI SAN, knj. 2 i knj. 15, Beograd 1974-1982. (**Dragojlović,** *Bogomilstvo I-II)*

Dragojlović Dragoljub, *L'interprétation typologique et les discussions enter hérétiques et orthodoxes des Balkans,* Balcanica VI, Beograd 1975., str. 37-50 (**Dragojlović,** *L'interprétation typologique)*

Dragojlović Dragoljub, *M. Loos, Dualist heresy in the midle ages,* Praha 1974., Balcanica VII, Beograd 1976., 412-414 (**Dragojlović,** *M. Loos)*

Dragojlović Dragoljub, *Manihejska formula proklinjanja u slovenskom prevodu,* Balcanica VI, Beograd 1975., str. 51-61 (**Dragojlović,** *Manihejska formula)*

Dragojlović Dragoljub, *Srednjovekovne dualističke jeresi i arijanstvo,* Balcanica VII, Beograd 1976., str. 91-102 (**Dragojlović,** *Srednjovekovne dualističke jeresi)*

Dragojlović Dragoljub, *Kudugeri kod balkanskih naroda,* Balkanica VIII, Beograd 1977., str. 129-135 (**Dragojlović,** *Kudugeri)*

Dragojlović Dragoljub, *Dualizam srednjovekovnih jeretika,* Balcanica X, Beograd 1979., str. 75-92 (**Dragojlović,** *Dualizam)*

Dragojlović Dragoljub, *Isihazam i bogomilstvo,* Balcanica XI, Beograd 1980., str. 19-28 (**Dragojlović,** *Isihazam)*

Dragojlović Dragoljub, *Apokalipsa bosanskih krstjana i staroslovensko književno nasleđe,* Književna istorija, Beograd, 13(1981) 52, str. 603-610 (**Dragojlović,** *Apokalipsa)*

Dragojlović Dragoljub, *Jeretička crkva "Dalmatiae" i "Sclavoniae",* Balcanica XII, Beograd 1981., str. 27-38 (**Dragojlović,** *Jeretička crkva)*

Dragojlović Dragoljub, *Zbornik krstjana Hvala i problem "Crkve bosanske",* Balcanica XIII-XIV(1982-1983), Beograd 1983., str. 73-84 (**Dragojlović,** *Zbornik krstjana Hvala)*

Dragojlović Dragoljub, *Biblijska književnost u srednjovekovnoj Bosni (II),* Književna istorija, Beograd, 16(1983) 62, str. 213-258 (**Dragojlović,** *Biblijska književnost)*

Dragojlović Dragoljub, *Crkvena književnost u srednjovekovnoj Bosni do sredine XIII veka,* Književna istorija, Beograd, 15(1983) 59, str. 339-346 (**Dragojlović,** *Crkvena književnost)*

Dragojlović Dragoljub, *Istorija srednjovekovne bosanske književnosti (I),* Književna istorija, Beograd, 16(1983) 61, str. 87-128; *Istorija srednjovekovne bosanske književnosti (III),* Književna istorija, Beograd, 16(984) 63, str. 469-522 (**Dragojlović,** *Istorija bosanske književnosti, I, III)*

Dragojlović Dragoljub, *Hijerarhija crkve bosanske,* Balcanica XV, Beograd 1984., str. 55-67 (**Dragojlović,** *Hijerarhija)*

Dragojlović Dragoljub, *Šizmatički popovi franjevačkih Dubia i pravoslavna tradicija u srednjovekovnoj Bosni,* Balcanica XVI/XVII, Beograd 1985-1986., str. 43-55 (**Dragojlović,** *Šizmatički popovi)*

Dragojlović Dragoljub, *Krstjani i jeretička crkva bosanska,* PI SANU i Balkanološki institut, knj. 30, Boegrad 1987. (**Dragojlović,** *Krstjani)*

Dragojlović Dragoljub, *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi,* Novi Sad 1999. (**Dragojlović,** *Istorija srpske književnosti)*

Dragojlović Dragoljub - Antić Vera, *Bogomilstvoto vo srednovekovnata izvorna građa,* MANU, Skopje 1978. (**Dragojlović-Antić,** *Bogomilstvoto)*

Džaja Srećko M., *Die "bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegovina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg,* Beiträge zur Kenntnis Südodteuropas und Nahen Orijents, Band XXVIII, München 1978. (**Džaja,** *"Bosnische Kirche")*

Džaja Srećko M., *Fineova interpretacija bosanske srednjovjekovne konfesionalne povijesti,* u: Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu, Sarajevo 1979, str. 52-59 (**Džaja,** *Fineova interpretacija)*

Džaja Srećko M., *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina - Vorempazipatorische Phase 1463-1804,* München 1984. (**Džaja,** *Konfessionalität)*

Džaja Srećko M., *Ideološki i politički aspekti propasti Bosanskog Kraljevstva 1463. godine,* Croatica christiana periodica, 10(1986) 18, str. 206-214 (**Džaja,** *Ideološki i politički aspekti)*

Džaja Srećko M., *Bosanska podijeljenost na konfesije,* Jukić 16/17, Sarajevo 1986-1987., str. 1-39 (**Džaja,** *Bosanska podijeljenost)*

Džaja Srećko M., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austro-ugarske okupacije,* Croatica christiana periodica, 16(1992) 30, str. 153-178 (**Džaja,** *Katoličanstvo)*

Džaja Srećko M., *Od bana Kulina do Austro-Ugarske okupacije,* Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1997., str. 37-74 (**Džaja,** *Od bana Kulina)*

Đurđev Branislav, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 25-36 (**Đurđev,** *Neke napomene)*

Esin E., *The conjuctural links of bogomilism with Central Asian manicheism,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 105-112 (**Esin,** *The conjuctural links of bogomilism)*

Fejić Nenad, *Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka,* Istorijski časopis XXVIII, Beograd 1981., str. 27-48 (**Fejić,** *Trgovina)*

Filipović Nedim, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima,* Godišnjak, knj. XIII, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 11, ANUBiH, Sarajevo 1976., str. 385-416 (**Filipović,** *Osvrt)*

Filipović Nedim, *Uticaj islama na bosansko-hercegovačko tlo,* Treći program Radio-Sarajeva, Sarajevo, 4(1975) 11, str. 65-84 (**Filipović,** *Uticaj islama)*

Filipović Nedim, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku,* Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. LXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1983., str. 139-148 (**Filipović,** *Islamizacija vlaha)*

Filipović Nenad, *Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 53-65 (**Filipović,** *Islamizacija Bosne)*

Fine John V. A., Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13 th to the 15 th Centuries,* New York - London 1975. (**Fine,** *Bosnian Church)*

Fine John V. A., Jr., *The bulgarian bogomil movement,* East European Quarterly, vol XI, (1977) No. 4, str. 385-412 (**Fine,** *Bulgarian bogomil movement)*

Fine John V. A., Jr., *Zaključci mojih poslednjih istraživanja o pitanju Bosanske crkve,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 127-133 (**Fine,** *Zaključci)*

Fine John V. A., Jr., *Mid-Fifteen Century Sources on the Bosnian Church: Their Problems and Significance,* Medievalia et humanistica, New Series, Number 12 (Paul Maurice Clogan, ed.), Rowman & Allanheld, Totowa, NJ, 1984, str. 17-31 (**Fine,** *Mid-Fifteen Century Sources)*

Gavran Ignacije, *Čiji su bosanski krstjani?,* Kalendar svetoga Ante za 1997., str. 41-49 (**Gavran,** *Čiji su bosanski krstjani?,)*

Gerersdorfer Vera, *Katari - bogumili - trubaduri,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot

održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 143-151 (**Gerersdorfer,** *Katari)*

Gerersdorfer Vera, *Tko su bili katari?,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 29(1989/1990) 19, str. 247-265 (**Gerersdorfer,** *Tko su bili katari?)*

Gošić Nevenka, *Bogumilska lična imena u zapisima bosanskih srednjovjekovnih rukopisnih knjiga i u drugim istorijskim izvorima,* Zbornik Šeste jugoslovenske onomastičke konferencije, SANU, Naučni skupovi 37, Odeljenje jezika i književnosti 7, Beograd 1987., 303-312 (**Gošić,** *Bogumilska lična imena)*

Hadžijahić Muhamed, *O nestajanju Crkve bosanske,* Pregled, 65(1975), 11/12, str. 1309-1328 (**Hadžijahić,** *O nestajanju)*

Hadžijahić Muhamed, *O vezama islamiziranih bogumila s hrvatskim i slovenskim protestantima,* Historijski zbornik (Šidakov zbornik), XXIX/XXX (1976-77), str. 127-132 (**Hadžijahić,** *O vezama)*

Hadžijahić Muhamed, *Ćirilo-Metodijevske tradicije Crkve bosanske,* Nova et vetera XXXV, Sarajevo 1985., 1-2, str. 157-173 (**Hadžijahić,** *Ćirilo-Metodijevske tradicije)*

Hadžijahić Muhamed, *Porijeklo bosanskih Muslimana,* Sarajevo 1990. (**Hadžijahić,** *Porijeklo)*

Handžić Adem, *O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 37-52 (**Handžić,** *O širenju islama)*

Handžić Adem, *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 42/43(1992-93), Sarajevo 1995., str. 119-153 (**Handžić,** *Konfesionalni sastav)*

Ibrahimović Ramiza, *Struktura vojničke klase u XV i početkom XVI vijeka s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 269-281 (**Ibrahimović,** *Struktura)*

Jalimam Salih, *Prilog bibliografiji o "Crkvi bosanskoj" i bogomilstvu,* Godišnjak Društva istoričara XXXVI, Sarajevo 1985., str, 173-196 (**Jalimam,** *Prilog bibliografiji)*

Jalimam Salih, *Izvori i literatura o djelatnosti predstavnika dominikanskog prosjačkog reda na teritoriji srednjovjekovne Bosne,* Bibliotekarstvo, Godišnjak društva bibliotekara Bosne i Hercegovine XXXII, Sarajevo 1986., str. 126-133 (**Jalimam,** *Izvori)*

Jalimam Salih, *Dominikanci i antiheretička literatura,* Bibliotekarstvo XXXIII, Sarajevo 1988., str. 56-62 (**Jalimam,** *Dominikanci)*

Jalimam Salih, *Studija o bosanskim bogomilima,* Tuzla 1996 (**Jalimam,** *Studija)*

Jalimam Salih, *"Bogomilski skriptorij",* Odjek, Sarajevo, 50 (1997) 1/2, str. 6-7 (**Jalimam,** *"Bogomilski skriptorij")*

Jalimam Salih, *Politički položaj bosanskih bogomila,* Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH, LIX, Sarajevo 1997., br. 9/10, str. 891-902 (**Jalimam,** *Politički položaj)*

Jalimam Salih, *Eshatologija i kosmologija bosanskih bogomila,* Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 60(1998), 1/2, str.113-134 (**Jalimam,** *Eshatologija)*

Jalimam Salih, *Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili,* Sarajevo 1998. (**Jalimam,** *Zapadnoevropski heretici)*

Jalimam Salih, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* Tuzla 1999. (**Jalimam,** *Djelatnost dominikanaca)*

Jalimam Salih, *Historija bosanskih bogomila,* Tuzla 1999. (**Jalimam,** *Historija)*

Jolić Robert, *Bogumili ili krstjani?,* Posuški zbornik I, Posušje 1996., 7-46 (**Jolić,** *Bogumili)*

Karamatić Marko, *Srećko M. Džaja, Die "bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegovina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg,* Croatica christiana periodica, Zagreb, 2(1978) 2, str. 159-161 (**Karamatić,** *Srećko)*

Komadina Ante, *Interkonfesionalni odnosi na području Trebinjske biskupije,* Tisuću godina Trebinjske biskupije, Studia vrhbosnensia - 2, Sarajevo 1988., str. 125-134 (**Komadina,** *Interkonfesionalni odnosi)*

Kovačević-Kojić Desanka, *Srednji vijek* u: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982). Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1983., 31-36 **(Kovačević-Kojić,** *Srednji vijek)*

Kuna Herta, *Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine,* Slovo 25/26, Zagreb 1976., str. 213-231 (**Kuna,** *Jezičke karakteristike)*

Kuna Herta, *Les manuscrits de "L' Eglise de Bosnie" au moyen age,* Annales de Institut français de Zagreb III, troisame serie, Zagreb 1976., n, 2, str. 37-47 (**Kuna,** *Les manuscrits)*

Kuna Herta, *Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost,* Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, knj. VI, Sarajevo 1977., str. 9-25 (**Kuna,** *Radosavljev rukopis)*

Kuna Herta, *O Zborniku krstjanina Hvala,* Pregled, Sarajevo, 69(1979) 6, str. 763-766 (**Kuna,** *O Zborniku)*

Kuna Herta, *Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost* u: Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine, Sarajevo 1982., 49-84 (**Kuna,** *Srednjovjekovna književnost)*

Kuna Herta, *Hvalov zbornik,* Bibliotekarstvo, Godišnjak društva bibliotekara Bosne i Hercegovine XXXII, Sarajevo 1986., str. 1-2 (**Kuna,** *Hvalov zbornik)*

Kuna Herta, *Hvalov zbornik u optici međusobnih veza i uticaja južnoslovenskih srednjovjekovnih književnosti,* Tisuću godina Trebinjske biskupije, Studia vrhbosnensia - 2, Sarajevo 1988., str. 295-309 (**Kuna,** *Hvalov zbornik u optici)*

Kupusović Amina, *Širenje islama u vilajetu Pavli,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str.113-153 (**Kupusović,** *Širenje islama)*

Kurtović Esad, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu,* Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu XXIX, Sarajevo 2000., str. 49-87 (**Kurtović,** *Historiografska literatura)*

Lambert D. Malcolm, *Medieval heresy. Popular movements from Bogomil tu Hus,* London 1977. (**Lambert,** *Medieval heresy)*

Lasić Vinko Dionizije, *O znakovima na stećcima,* Hrvatski kalendar za 1995., God. 52, Chicago 1994., str. 188-205 (**Lasić,** *O znakovima)*

Lasić Vinko Dionizije, *O znakovima na stećcima,* Zbornik Kršni zavičaj, 29, Humac 1996., str. 35-49 (**Lasić,** *O znakovima na stećcima)*

Lecaque Pathrique, *Contribution a l'etude des stećci de Bosnie et Herzégovine: les steles du lauragias sont-elles cathares?,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 135-142 (**Lecaque,** *Contribution a l'etude des stećci)*

Loos Milan, *Dualist Heresy in the Middle Ages,* Praha 1974. (**Loos,** *Dualist Heresy)*

Loos Milan, *Les derniers cathares de l'occident et leurs relations avec l'é glise patarine de Bosnie,* Historijski zbornik (Šidakov zbornik), XXIX/XXX (1976-77), str. 113-126 (**Loos,** *Les derniers cathares)*

Lovrenović Dubravko, *Bosansko-humski mramorovi - stećci,* Bosna franciscana, Samobor, 5(1997) 7, str. 94-139 (**Lovrenović,** *Bosansko-humski mramorovi)*

Lovrenović Dubravko, *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni,* Zbornik radova znanstvenog skupa Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991., Samobor 1994., str. 37-93 (**Lovrenović,** *Utjecaj Ugarske)*

Maksimović Jovanka, *Les miniatures peintes de la Bosnie médiévale,* Annales de Institut français de Zagreb III, troisame serie, Zagreb 1976., n, 2, str. 63-76 (**Maksimović,** *Les miniatures peintes)*

Maksimović Jovanka, *Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni,* Zbornik radova Vizantološkog instituta XVII, Beograd 1976., str. 175-188 (**Maksimović,** *Slikarstvo minijatura)*

Manselli Raoul, *Les "chrétiens" de Bosnie: le catharisme en Europe orientale,* Revue d' histoire ecclesiastique LXXII, Louvain 1977., 3/4, str. 600-614 (**Manselli,** *Les "chrétiens" de Bosnie)*

Marčinko Mato, *Nestanak "Crkve bosanske" i njezin udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine,* Poljica, Godišnjak Poljičkog dekanata, 24(1999) 24, str. 115-131 (**Marčinko,** *Nestanak "Crkve bosanske")*

Martins Rudolf, *Gedanken zum bosnisch-herzegowinischen Mittelalter. Die religiöse vielfalt in Südosteuropa, seine Auswirkung auf die Gegenwart,* Wien 1987.

Mijatović Anđelko, *Problem nestanka "Crkve bosanske" u poratnoj historiografiji,* Croatica christiana periodica, Zagreb, 2(1978) 2, str. 1-16 (**Mijatović,** *Problem nestanka)*

Miletić Nada, *Stećci - arheološki i likovni aspekt,* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od Simpoziumot održan vo Skopje na 30., 31. maj i 1. juni 1978. godina, Skopje 1982., str. 233-240 (**Miletić,** *Stećci)*

Miljković Ema, *Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji,* Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, SANU - Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 185-195 (**Miljković,** *Muslimanstvo)*

Nikolajević Ivanka, *Dve minijature Hvalovog zbornika,* Treći program Radio-Sarajeva, Sarajevo, 4(1975) 11, str. 351-356 (**Nikolajević,** *Dve minijature)*

Nilević Boris, *Slika religioznosti srednjovjekovne Bosne pred osmanski dolazak,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 337-346 (**Nilević,** *Slika religioznosti)*

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/1-2 obradio A, Handžić; sv. II obradila S. Buzov, a priredila L. Gazić; sv. III obradila A. Kupusović, Sarajevo 2000. *(Opširni popis I/1, I/2, II, III)*

Pandžić Bazilije, *Jakov Markijski vikar Bosanske vikarije,* Bosna franciscana, Samobor, 5(1997) 7, str. 155-166 (**Pandžić,** *Jakov Markijski)*

Pandžić Bazilije, *Bosna i sabor u Mantovi (1459-1460),* Bosna franciscana, Samobor, 6(1998) 10, str. 101-111 (**Pandžić,** *Bosna i sabor u Mantovi)*

Pandžić Bazilije, *Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi,* Tisuću godina Trebinjske biskupije, Studia vrhbosnensia - 2, Sarajevo 1988., str. 241-268 (**Pandžić,** *Djelovanje franjevaca)*

Pavlinović A., *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća,* Croatica christiana periodica, Zagreb, 14(1991) 25, str. 95-108 (**Pavlinović,** *Katolici i pravoslavni)*

Pelusi Simonetta, *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum,* [uvodna studija: *I. La Chiesa Bosniaca; II. Il lascito Recanati; III. Novum Testamentum Bosniacum Marcianum), str. 15-96],* Padova 1991. (**Pelusi,** *Novum Testamentum)*

Petrović Miodrag, *Pomen bogomila - babuna u Zakonopravilu svetoga Save i 'Crkva bosanska',* Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, SANU - Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 263-283 (**Petrović,** *Pomen bogomila)*

Petrušić Ružica, *Stećci (s osobitim osvrtom na stećke u posuškom kraju)* u: Ljetopis posuški, Posušje 1998., str. 55-87 (**Petrušić,** *Stećci)*

Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium, t. VI, ser. II. Defteri, knj. 3, [Uvod, prijevod, napomene i registre priredio A. S. Aličić], Sarajevo 1985. *(Poimenični popis)*

Prpić George, *Bogomilism in western and other sources: an Attempt of Historiographycal Analysis and Assessment,* neobjavljeno predavanje (**Prpić,** *Bogomilism in western and other sources)*

Purgarić-Kužić Branka, *Dosadašnja istraživanja o stećcima,* Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 28 (1995), str. 242-253 (**Purgarić-Kužić,** *Dosadašnja istraživanja)*

Rupčić Bonicije, *Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverne iz godine 1372/73. za povijest Bosne,* Regiones Paenisulae Balcanicae et Proximi Orientis, Aspekte der Geschichte und Kultur - Sestschrift für Basilius S. Pandžić, Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života, Bamberg 1988., str. 1-35 (**Rupčić,** *Značenje "Dubia")*

Rupčić Bonicije, *Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverne iz godine 1372/73. za povijest Bosne,* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XV, Zagreb 1988., str. 65-90 (**Rupčić,** *Značenje)*

Selmanović Medžida, *Uticaj tursko-osmanske politike na islamizaciju u Bosni,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 83-97 (**Selmanović,** *Uticaj tursko-osmanske politike)*

Sopta Josip, *Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob,* Hercegovina, Mostar, 6/7(14/15), 2000-2001., str. 49-60 (**Sopta,** *Gost Radin)*

Šanjek Franjo, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku,* Analecta croatica Christiana VI, Zagreb 1975. (**Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani)*

Šanjek Franjo, *Dualističko-evangelistički pokret u XIII stoljeću u svjetlu Sacconijeve "Sume o katarima i leonistima" (1250),* Bogoslovska smotra XLVI, Zagreb 1976., 3, str. 285-305 (**Šanjek,** *Dualističko-evangelistički pokret)*

Šanjek Franjo, *Les cretiens bosniaques et le mouvement cathare XII-XV siè cle,* Bruxelles-Paris-Louvain 1976. (**Šanjek,** *Les cretiens bosniaques)*

Šanjek Franjo, *Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku,* Historijski zbornik (Šidakov zbornik), XXIX/XXX (1976-77), str. 101-111 (**Šanjek,** *Katarsko-dualistička inicijacija)*

Šanjek Franjo, *Jarosslav Šidak, "L'É glise de Bosnie" au moyen-âge ("Crkva bosanska" u srednjem vijeku,* Annales de Institut français de Zagreb III, troisame serie, Zagreb 1976., n, 2, str. 7-36, Croatica christiana periodica, 2(1978) 2, str. 161-165 (**Šanjek,** *Jaroslav Šidak)*

Šanjek Franjo, *Bosanski krstjani u drugoj polovici XV stoljeća,* u: Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu, Sarajevo 1979., str. 30-38 (**Šanjek,** *Bosanski krstjani)*

Šanjek Franjo, *Bosanski krstjani u drugoj polovici XV stoljeća,* Nova et vetera XXIX, Sarajevo 1979., 1, str. 143-151 (**Šanjek,** *Bosanski krstjani u drugoj polovici XV stoljeća)*

Šanjek Franjo, *"Interrogatio Iohannis" (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije, i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku,* Croatica cristiana periodica, 5(1981) 7, str. 43-64 (**Šanjek,** *"Interrogatio Iohannis")*

Šanjek Franjo, *Počeci teologije u Hrvata,* Croatica christiana periodica, Zagreb, 5(1981) 7, str. 131-132 (**Šanjek,** *Počeci teologije)*

Šanjek Franjo, *Derniè res traces de catharisme dans les Balkans,* Cahijers de Fanjeaux XX, Fanjeaux 1985., str. 119-134 (**Šanjek,** *Derniè res traces de catharisme)*

Šanjek Franjo, *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja (Bogumilizam na Balkanu u svjetlu najnovijih istraživanja),* Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Skopju 30.V - 1.VI 1978, Croatica christiana periodica, 9(1985) 15, str. 108-110 (**Šanjek,** *Bogomilstvoto*

Šanjek Franjo, *L' initiation cathare dans l' occident medieval,* Heresis 5, 1985., str. 19-27 (**Šanjek,** *L' initiation cathare)*

Šanjek Franjo, *Heterodoksno kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba,* Croatica christiana periodica, Zagreb, 11(1987) 19, str. 83-94 (**Šanjek,** *Heterodoksno kršćanstvo)*

Šanjek Franjo, *Dragoljub Dragojlović, Krstjani i jeretička crkva bosanska,* Croatica christiana periodica, 13(1989) 24, str. 139-142 (**Šanjek,** *Dragojlović)*

Šanjek Franjo, *Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu Pracrkve,* Studia Vrhbosnensia - 4, Sarajevo 1991., str. 157-172 (**Šanjek,** *Crkva bosanska)*

Šanjek Franjo, *Kršćanstvo Bosne i Hercegovine,* Croatica christiana periodica, 16(1992), 30, str. 119-152 (**Šanjek,** *Kršćanstvo)*

Šanjek Franjo, *Metodički pristup i valorizacija izvora o Crkvi bosanskohumskih krstjana,* Croatica christiana periodica, Zagreb, 16(1992) 29, str. 55-62 (**Šanjek,** *Metodički pristup)*

Šanjek Franjo, *Le catarisme: l' unite des rituels,* Heresis, 21, Carcassonne 1993., str. 29-46 (**Šanjek,** *Le catarisme)*

Šanjek Franjo, *Bosanska biskupija i heterodoksni krstjani,* Napredak, Hrvatski narodni godišnjak za 1996., god. 44, Sarajevo 1995., str. 163-186 (**Šanjek,** *Bosanska biskupija)*

Šanjek Franjo, *Bosanska (katolička) biskupija i heterodoksni krstjani,* Vjesnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 4(1995) 1/3, str. 33-52 (**Šanjek,** *Bosanska (katolička) biskupija)*

Šanjek Franjo, *Pojam 'stvaranja' u Crkvi bosansko-humskih krstjana,* Prilozi za izučavanje hrvatske filozofske baštine, 21(1995) 1/2(41/42), str. 7-23 (**Šanjek,** *Pojam 'stvaranja')*

Šanjek Franjo, *"Dobri mužje" Crkve bosanskih i humskih krstjana,* Napredak, Hrvatski narodni godišnjak za 1999., god. 47, Sarajevo 1998., 165-172.

Šanjek Franjo, *"Dobri mužje" Crkve bosanskih i humskih krstjana,* Humski zbornik IV (Stolac u povijesti i kulturi Hrvata), Zagreb-Stolac 1999., str. 121-131 (**Šanjek,** *"Dobri mužje")*

Šanjek Franjo, *Pavao Dalmatinac (1170/75-1255): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena,* Starine HAZU 61, Zagreb 2000., str. 21-121 (**Šanjek,** *Pavao Dalmatinac)*

Šidak Jaroslav, *Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245,* HZ XXVII-XXVIII (1974-75), Zagreb 1975., str. 319-329 (**Šidak,** *Nova građa)*

Šidak Jaroslav, *Problem heretičke "Crkve bosanske" u najnovijoj historiografiji (1962-75),* Historijski zbornik XXVII-XXVIII (1974-75), Zagreb 1975., str. 139-182 (**Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske")*

Šidak Jaroslav, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975. (**Šidak,** *Studije)*

Šidak Jaroslav, *"L' Église de Bosnie" au moyen-age,* Annales de Institut français de Zagreb III, troisame serie, Zagreb 1976., n, 2, str. 7-36 (**Šidak,** *"L' Église de Bosnie")*

Šidak Jaroslav, *Heretička "Crkva bosanska",* Slovo 27, Zagreb 1977., str. 149-184 (**Šidak,** *Heretička "Crkva bosanska")*

Šidak Jaroslav, *Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom Ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku,* Historijski zbornik, Zagreb, XXXIII/XXXIV (1980-1981), br. 1, str. 275-290 (**Šidak,** *Vjerski odnosi)*

Tomičić Zlatko, *Bogonosci: Ivo Pilar o bogumilima,* Hrvatska obzorja, 5(1997) 3, str. 649-670 (**Tomičić,** *Bogonosci)*

Vasić Milan, *Islamizacija u jugoslovenskim zemljama,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str.425-441 (**Vasić,** *Islamizacija)*

Vego Marko, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini u svjetlu likovnih ostvarenja na nadgrobnim spomenicima,* Most, Mostar, 5(1978) 17/18, str. 109-142 (**Vego,** *Patarenstvo)*

Vego Marko, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1980. (**Vego,** *Iz historije)*

Vego Marko, *Pleme Kosača u svjetlu patarenskog pitanja,* Most, Mostar, 10(1983), br. 50, str. 235-243 (**Vego,** *Pleme Kosača)*

Wenzel Mariam, *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa,* Erasmus, Zagreb 1996., br. 15, str. 63-72 (**Wenzel,** *Bosanska povijest)*

Wenzel Mariam, *Bosanski stil na stećcima i metalu,* Sarajevo 1999. (**Wenzel,** *Bosanski stil)*

Zlatar Behija, *Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 41, Sarajevo 1991., str. 253-267 (**Zlatar,** *Širenje islama)*

Zlatar Zdenko, *Archangel Michael and the Dragon: Slavic Apochrypha, Bogomilism, and Dualist Cosmology in the Medieval Balcans,* Encyclopedia moderna, Zagreb, 13(1992) 2(38), str. 252-272 (**Zlatar,** *Archangel Michael)*

Živković Pavo, *Jakov Markijski i bosanski franjevci (Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca),* Istorijski zbornik, Banja Luka 5(1984) 5, str. 169-182 (**Živković,** *Jakov Markijski)*

Živković Pavo, *Pojava bogumilstva u anatema kao način borbe protiv heretika,* Croatica christiana periodica, 17(1993) 31, str. 42-48 (**Živković,** *Pojava bogumilstva)*

STARO I NOVO U OSMANISTIČKIM ISTRAŽIVANJIMA POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE KONCEM XX STOLJEĆA

Nenad Moačanin

Historiografija u i o BiH devedesetih godina nesumnjivo je obilježena dvostrukom nesrećom: ratom i povlačenjem, odnosno biološki uvjetovanim silaskom sa scene istraživača koji su obilježili "zlatni vijek" osmanističko-povijesnog istraživanja druge polovice 20. stoljeća. Ovdje ne bih ulazio u detaljniju analizu cjelokupne historiografske proizvodnje koja se odnosi na osmansko razdoblje, prije svega na njegov stariji, predreformni dio. Posebice se ne bih zadržavao na konkretnim imenima, osim u najnužnijem slučaju. Isto tako, neću spominjati radove pisaca izvan užeg osmanističkog "esnafa". Spomenuo bih tek to da je, gledajući na broj aktivnih pojedinaca, ozbiljno istraživanje gotovo zamrlo, a koliko još postoji, nadovezuje se na tradiciju utemeljitelja i prvih nastavljača koja se oblikovala od četrdesetih do šezdesetih godina. Ta je tradicija vrlo bogata i ponajviše orijentirana na empirijsko istraživanje, pri čemu elementi deskriptivnosti, marksizma ili pak jugoslavenskog romantizma nisu odviše umanjili njenu vrijednost. O jednom slučaju koji odudara od ove paradigme više bih govorio malo kasnije. Ta se konstatacija, dakako, odnosi na BiH. Osnovni problem tu ostaje pomanjkanje "priključka" na metodološke inovacije koje su se pojavile u međunarodnoj osmanistici u posljednjih četrdesetak godina. Ne bih se složio s gledištem da je valjano misliti o Bosanskome ejaletu nemoguće ukoliko iza toga ne stoji stotinjak bibliotečkih metara pročitane literature *à la* Braudel, Hobsbawm ili Wallerstein. Nevolja je u tome što se ne čita zapadne, srednjoeuropske pa čak nerijetko ni balkanske ili turske *novije* osmaniste. Argument za takav stav bio bi otprilike to da "oni ne pišu o našim krajevima" ili, pak, da je "to već obradio XY (prije pedeset godina)". Glede radova izvan BiH mogu najprije spomenuti vlastita istraživanja, jer se u posljednje vrijeme tom tematikom više bavim, no o tome neka sude drugi. Jedino bih napomenuo da sam, prije svega, nastojao pratiti razvitak struke i onkraj prostora bivše zajedničke države.

Dakako, nije sve što se nastoji zasnovati na suvremenim dostignućima struke automatski osobito kvalitetno. Kao krupniji i ambiciozniji rad koji

se bosanskom tematikom bavi "izvana" preostaje spomenuti knjigu Michaela Hickoka "*Ottoman Military Administration in eighteenth-century Bosnia* " iz 1997. godine. Knjiga je prikazana u POF-u, s uglavnom opravdanim primjedbama, ali dosta šturo. U prikazu nije dovoljno uočeno da se zapravo radi o paternalističkom pokušaju da se svisoka odbaci navodni "balkanski nacionalizam" u historiografiji, te da mu se umjetno suprotstave gledišta "američkih i turskih" povjesničara kao stvarno kompetentnih i lišenih uskogrudnih predrasuda. Tako, između ostaloga, poriče postojanje odžakluk timara, te dolazi do inače vrlo "trendovske" koncepcije o harmoniji interesa koje "dijele" lokalni svijet i centralna vlast. Ovdje se kapetanijska vojska naziva milicijom i identificira s narodom, a Carstvo predstavljaju trojica mudrih i nepristranih vezira. Gušenje velike seljačke bune sredinom 18. stoljeća prikazao je kao potrebu da se zaštiti narod, odnosno "multietničko društvo", rekli bismo - od sebe sama. Konačno, socijalne potrese shvaća kao nešto što nastaje "s onu stranu klasnih borbi, nacionalizma u nastajanju ili čak dekadencije Osmanskog carstva". Povezujući "narod" kao kapetanijsku vojsku i Portu u navodno zajedničkoj potrazi za "socijalnim mirom i korporativnim poretkom", Hickok (podjednako apsurdno) ili postulira demokratski karakter Carstva ili, ako u njega ne vjeruje, povezuje takve ideale s autokracijom i militarizmom, što također logično proizlazi iz onoga što tvrdi.

Napokon, valja nešto reći i o pisanju Ahmeda Aličića, kao zamalo jedinog bosanskog autora koji je u posljednjih desetak godina pokušao iznova promišljati središnje teme povijesti BiH u osmanskom periodu, i to s pozicije osmanista. Ovdje je dovoljno navesti dva teksta, knjigu "Pokret za autonomiju Bosne" (1996.) i predgovor Opširnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1604. godine (2000.). Oba rada obilježavaju snažna ideologiziranost, vrlo slaba obaviještenost o rezultatima novije osmanistike, neprestana kontradikcija sa samim sobom, te niska razina pismenosti (što opravdava time da "piše za narod"). Povjesničare osmanske Bosne podijelio je na autore koje cijeni i autore koje ne cijeni, međutim, ne slaže se ni s onima koje cijeni, dakle ni sa kime. Tomu je tako vjerojatno s razloga što nitko do sada nije ustvrdio da od srednjeg vijeka do 19. stoljeća postoji jedan trokonfesionalni narod i jedna država sa svojim i samo svojim institucijama, koja u osmanskom periodu površno priznaje sultana i halifu i ništa više od toga. Sve društvene skupine (begovi, kapetani, ajani, ulema, mitropoliti, fratri, esnafi, raja i fukara) u svemu su jednake, uzajamno kooperativne i jedino misle na obranu zemlje od stranih sila i Portine samovolje. Prirodno je da takvi pogledi, u stilu "vrijeme je da netko jednom lupi šakom o stol", u kombinaciji s elementarnim neznanjem, dovode do ovakvih konstatacija (ne citiram, parafraziram):

"Od osmanskih popisnih deftera za područja izvan bivše Jugoslavije objavljena su *do sada* samo za *tri* sandžaka ili veća područja-zemlje: Ostrogon, Gruziju i Albaniju" (Opširni defter... str. IV).

Ne bih se trudio navesti čitav popis, no po sjećanju mogu pripomenuti da su mufassal defteri do sada objavljeni i za Srijem, a za područja izvan

bivše Jugoslavije za Skadar, Mohač, Šimontornju, Hatvan, Budim, Čanad, Podoliju, Bejšehir, Hamid, Hudavendigar, Malatyu, Palestinu, Damask, Sjevernu Mezopotamiju, Mosul, Eubeju, Adžlun (Jordan). No, to se događalo od šezdesetih do devedesetih godina, a to je vrijeme autoru nepoznanica. Poznato mu je, dakle, u najboljem slučaju 15% naslova - i to onih najstarijih.

Slično je i ovakvo pričanje:

"Na kraju 16. stoljeća u cijelom carstvu je bilo 5 - 6000 robova" (Pokret za autonomiju...str. 59). Samo iz Kafe na Krimu 1578. uvezeno je 10000 robova, dakle sveukupno *godišnje* preko svih trgova je u to vrijeme uvoženo najmanje deset puta više roblja.

I dalje:

"Nema nikakva osnova tvrditi da se društvo u Osmanlijskoj carevini dijelilo na muslimane i nemuslimane. Time se iz temelja mijenja stereotipno shvatanje o podjeli na muslimane i nemuslimane" (Opširni defter... str. XIV-XV, XXVI).

Ovaj izričaj (jer tezom ga je teško zvati) sadrži dvije razine. Jedna je sadržajne naravi, a druga se tiče formalne strane diskursa. Aličić naime inače tvrdi da su muslimani u Bosni plaćali glavarinu kao i kršćani. O tome sam drugdje kritički govorio, pa ne bih duljio. No sada navodna jednakost u poreznom opterećenju, postaje jednakost u svakom pogledu, i to u cijelom Carstvu. Dakle, harač će plaćati i musliman u Epiru ili Dobrudži, a kršćanin može postati i veliki vezir bez konverzije.

Dok je još vjerovao da muslimani ne plaćaju harač, pisao je da su u 17. stoljeću obveznici harača činili "jedva 2% ukupnog stanovništva" (Pokret za autonomiju...str. 75). Taj stav iz 1996. nije opovrgao 2000., pa odatle logički nužno "nadrealistički" slijedi da uz građane i Vlahe filuridžije valjda pola bosanskog stanovništva čini netko treće ili četvrte vjere, možda Židovi.

Napokon:

"Šerijatske obaveze muslimana su daleko teže od kršćanskih što je omogućilo kršćanima u Bosni da brojčano rastu. Šerijat pruža čovjeku veća prava od liberalno-demokratskih ustava i deklaracija, jer garantira život, čast i imovinu" (Pokret za autonomiju...str. 59-60 i 283-284). Šerijat je, dakle, idealna pravna norma, a posebno mu je svojstvo da potiče širenje kršćanstva.

"Društveno-ekonomski i politički sistem u Bosni bio je oformljen 400 godina prije pojave Pokreta" (Pokret za autonomiju...str. 340). Točno, samo što je "društveno-ekonomski i politički sistem" bio isto tako oformljen i u doba Kulina bana. Ako se pak misli da sustav kakav je na početku 19. stoljeća funkcionira već u 15. vijeku, onda su sva kasnija zbivanja sekundarni detalji.

"Pokret (tj. Gradaščevićev) je revolucija, jer je osnovna odlika revolucije socijalna baza" (Pokret za autonomiju...str. 383). Striktno govoreći, iz

ovoga slijedi da je revolucija onaj tip akcije koji ima socijalnu bazu, znači i kriminal je revolucija. Povijesno je i mafija imala vodstvo sa širokom potporom naroda Sicilije. Nadalje, socijalnu je bazu imao i Ali-aga Stočević. Sam Gradaščevićev pokret bi, prema Aličićevu shvaćanju, trebalo da artikulira nedovoljno svjesne revolucionarne težnje naroda, svoje "socijalne baze". Znači da je narod, manje-više seljaštvo, želio revolucionarnim putem postići "progresivan" cilj da se ništa ne promijeni, a naročito ne njihove dužnosti i tereti spram gospode. Nevjerojatno, ali istinito, Aličić traži i "predstavnike seljaka" u vodstvu pokreta, jer ih je "moralo biti" (Pokret za autonomiju...str. 248). Svi ostali tvore "građansku klasu" (Pokret za autonomiju...str. 84-180). To što takvo građanstvo, i onda kad je kapitalistički orijentirano, ne prelazi granicu između trgovca koji ovladava robnom proizvodnjom i robnog proivođača koji ovladava trgovinom da bi postao moderni građanin a ne kapitalist kakav djeluje još u abasidskom Bagdadu, za autora ne predstavlja poteškoću. Još manje razumije presudnu činjenicu da u osmanskoj Bosni 1831. nije bilo čak ni supstituta modernome građanstvu u vidu zapadnjački obrazovanih i nacionalno "zagrijanih" oficira i književnika ili intelektualaca (kao u Turskoj). Strah od popuštanja Porte Srbiji mogao je dobro doći u prvom trenutku da djeluje (samo!) na muslimansko seljaštvo, no dalje se konačno sve odvijalo sukladno Bašeskijinom opažanju iz nešto ranijeg vremena kako (parafraziram) "danas jedan nešto priča te ga svi hvale i pođu za njim, sutradan pak netko drugi, i tako dalje".

Zaključio bih da su devedesete godine, pored svih nesreća i teškoća, ipak donijele mnogo novoga, kako u redefiniranju starih temeljnih pitanja, tako i u postavljanju sasvim novih. No, pri tome sam se u prikazu ograničio samo na ono što smatram padom ispod već dosegnute razine.

NEKI TERMINOLOŠKI PROBLEMI U IZUČAVANJU OSMANSKOG PERIODA HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Ramiza Smajić

Historiografija ima svojevrsnu zadaću i na nama je da ju ispunjavamo ukazujući pri tom na objektivne poteškoće s namjerom da ih zajednički uklonimo. Ovim izlaganjem želimo da potaknemo na veće napore na polju terminoloških razgraničavanja, budući da bez adekvatnog imenovanja pojmova koji su predmet istraživačkog interesa u obradi osmanskog perioda bosanskohercegovačke historije nema njihove konačne spoznaje.

Upoznavanje sa ispravnom stručnom terminologijom nema samo kulturno-politički nego mnogo više obrazovni značaj i smisao. O tome je bilo riječi još na Simpozijumu o jezičkoj toleranciji, održanom u Sarajevu 1970. godine, ali je tek 1979. godine Institut za jezik i književnost u Sarajevu polučio konkretne rezultate svog rada na polju književnojezičke politike u vaspitno-obrazovnoj djelatnosti, i to izdavanjem *Školskog rječnika terminoloških višestrukosti.*[1)] Koliko je namjena ovog rječnika ipak ograničena naglasili su i sami priređivači ukazujući na to da mu je svrha da pruži i omogući što objektivniju i potpuniju informaciju o terminološkim višestrukostima koje postoje u programima i udžbenicima, a ne da unificira i standardizira našu nastavno-znanstvenu terminologiju. Do dana današnjeg autori po svom nahođenju daju prednost određenim terminima ili sugerišu izbjegavanje drugih te se sve na tome i završava.

Svaka riječ može da ima dvije vrijednosti, spoznajnu i osjećajnu, i jasno je da će u znanstvenom jeziku preovladavati aspekt logike. Kad je riječ o osmanskom periodu historije BiH, definitivno najprisutniji terminološki problem je anahronizam pridjeva *turski* i *osmanski*. Neterminološki upotrijebljeni u govornom jeziku ova dva pridjeva bi i mogli da budu uzeti kao sinonimi, no u znanstvenom diskursu, obrazovnom pogotovo, nipošto. Iako

[1)] Školski rječnik terminoloških višestrukosti, *Priručnici*, sv. 2, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1979.

je bilo znanstvenika koji su još ranije vodili računa o semantičkoj distinkciji[2)], neki i ukazivali na ovu pojavu[3)], danas se preciznog imenovanja drže tek pojedini autori, dok su takve i slične terminološke nepreciznosti, prvenstveno zahvaljujući medijima, postale neprimjetne i čak legitimne.

Uzmemo li nekoliko jedinica objavljenih u posljednjem desetljeću, izvornih bosanskih i inostranih ali direktno odnosećih se na Bosnu, stiče se utisak da je razlog općeprisutnim historijskim anahronizmima dvojak: ili je riječ o autorima koji imaju, usuđujemo se reći, bezazlenu sklonost takvoj prilično ležernoj praksi ili pak onima koji isključivom upotrebom pogrešnih termina teže određenom cilju. Prevodilačku praksu pri tome izdvajamo kao zaseban slučaj.

U izvorima osmanske provenijencije Osmanski sultanat se najčešće naziva "Devlet-i Ã liyye-i Osmaniyye", tj. Uzvišena Osmanska Država, univerzalna teokratska islamska država koju su svojom osjećali svi podanici osmanskog sultana, bili oni sami Turci, Bošnjaci, Arnauti ili drugi. Nazivajući tu državu "turskom" podvlačimo *nacionalni* i negiramo njen *univerzalni* karakter. Druga je stvar što će suvremeni turski historičari radije upotrijebiti npr. sintagmu *Osmanlı Türkçesi* (osmanski turski), nego *osmanlıca* (osmanski), što je rezultat previranja u njihovoj nacionalnoj emancipaciji.

Terminologija se u nekom momentu može pokazati toliko zanemarljivom da se i uvaženom lingvisti Ekremu Čauševiću, koji itekako dobro poznaje problematiku neadekvatnog izjednačavanja staroturskog i osmanskog jezika i konzistentno upozorava na to, desilo da u istorodnim referatima iznesenim na dva skupa, u rasponu od pet mjeseci, postupi različito, pa u prvom kaže: "Općenito je poznato da turska osvajanja Ugarske....", a u drugom: "Općenito je poznato da osmanska osvajanja Ugarske...."[4)]

Naravno, historijska anahronija je prisutna i kod autora koji se bave drugim periodima. U prvom susretu sa raznolikim terminološkim rješenjima u djelu Roberta J. Donie posumnjali bismo da se prevodilac na polju stručnih izraza ogriješio o duh i slovo izvornika, no to razbija nonšalantna primjedba samog autora: "Izbjegavao sam pojam 'Austro-Ugarska'. U knjizi koristim riječ 'Austrija' umjesto 'Habsburška Monarhija'".[5)]

[2)] Takav je Alija Bejtić koji, među ostalim radovima, ima jedan naslovljen sa *Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV, 1952-53, Sarajevo 1953.

[3)] Nenad Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918" Milorada Ekmečića",* Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1991, str. 433-457

[4)] Riječ je o izlaganjima podnesenim na dva skupa: *Znanstveni skup Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća* (Zagreb – Vinkovci – Davor, 24 – 25.04.1998.) i *Internationaler Kongress für türkische Studien – 13. CIEPO – Symposium* (Beč, 21 – 24.09.1998.). Oba su objedinjena i objavljena kao proširen tekst u Prilozima za orijentalnu filologiju, 47-48/1997-98, str. 67-84

[5)] Robert Donia, *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani BiH 1878-1914*, Zagreb – Sarajevo, 2000. str. 13

Ovo je primjer svjesnog historijskog anahronizma koji je za veliki broj zapadnih znanstvenika opravdan sa stanovišta opće razumljivosti. S druge strane, i *Osmansko Carstvo* Josefa Matuza teži toj općoj razumljivosti, ali se čitalac u njemu bez napora upoznaje s originalnim terminološkim oblicima. Ipak, i njemu se dešavaju propusti tipa: "Kad je **turska** ekspanzija bila na vrhuncu južnoslavenske su zemlje pod **osmanlijskom** vlašću bile podijeljene..."[6] (istakla R.S.).

Jezik svakako trpi sinonime. No, terminologija je osjetljiv teren za iste i u njoj sinonimi najčešće i nisu sinonimi. Terminološke višestrukosti mogu biti fonetske, morfološke ili leksičke naravi, no ovog puta se nećemo držati te podjele nego obratiti pažnju na upotrebu pravog značenja. Kad su u pitanju pravi ekvivalenti moguće je potpuno slobodno individualno opredjeljivanje za određeni termin. No, da li je svejedno hoćemo li upotrijebiti konstrukciju *Bosanski pašaluk* ili *Bosanski ejalet* ? Naravno da ne. Uzmimo samo Beogradski pašaluk koji nikad i nije bio pašaluk nego dio smederevskog sandžaka. Kako onda izjednačiti to sa ejaletom, beglerbeglukom, na čijem je vrhu bio paša sa tri tuga ili vezir koji je pod sobom imao sandžakbegove? Hazim Šabanović je svoju sjajnu studiju 1959. naslovio *Bosanski pašaluk*, ali su mlađe generacije, poput Ahmeta Aličića, Enesa Pelidije i sl., uočili značaj adekvatnog imenovanja u suvremenom znanstvenom diskursu i to primijenili u svojim monografijama: *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. god., Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira,...* I skup održan 1991. god. tematski je naslovljen sa *Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu*. Problemi sa imenovanjem administrativno-upravnih jedinica, i vojnih također, raznolikog su karaktera. Za *varoš* se zna da je mađarska riječ koja izvorno znači podgrađe grada, tvrđave i otvoreno gradsko naselje uopće. *Varoš* u osmanskim izvorima označava "naselje gradskog tipa koje je isključivo ili pretežno naseljeno hrišćanima".[7]

Svako koga je iole komparativno zanimala praksa novačenja u pojedinim vojnim sistemima zna da između pojmova *devširma* i d*anak u krvi* postoji semantička distinkcija. Olga Zirojević daje danas ustaljeno tumačenje: "Devširma je danak u krvi, prikupljanje zdrave hrišćanske djece za janjičarski korpus".[8] Devširma jeste odabir sposobne djece za janjičare, ali i za visoke dvorske službe, jeste obično kršćanske, ali i muslimanske djece kad je riječ o Bosni i Kurdistanu.

Priređivač nekog izvora nerijetko se nađe u dilemi može li visoka funkcija *džašnegira* (osobe koja će degustirati hranu prije sultana zbog mogućeg otrova) naći svoj ekvivalent u *degustatoru*?

Vrlo su rijetki pravi ekvivalenti i uz tako neizbježnu upotrebu riječi kao što su *čarapa*, *top*, *duhan*, neshvatljiva je uzdržanost u korištenju osmanskih

---

[6] Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992., str. 476

[7] Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva,* Sarajevo 1996.

[8] Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459-1804)*, Novi Pazar 1995, str. 174

termina i riječi u izvornom obliku. Iako bi se dalo raspravljati o opravdanosti korištenja pojma "nadarbina" za timar u djelu Josefa Matuza, N. Moačanin, prevodilac *Osmanskog Carstva* daje fin primjer za riječ *çorbacı* koju prevodi turcizmom *čorbadžija*, pa u vezi s tim kaže: "Autorov je njemački ekvivalent neprevodiv (suppenmeister), jer bi prijevod bio izvještačen i predug ili posve kolokvijalan, npr. "meštar od juhe" (osim toga, juha nije čorba!)."[9] Uz ovakvo obrazloženje jezičkom purizmu ovdje nema mjesta. Svakako treba imati na umu da 19. stoljeće u Hrvatskoj pamti period u kojem su se strane riječi i izrazi skoro nemilice izgonili iz književnog jezika i stvarale se mnoge kovanice da ih zamijene. Naravno, hrvatski jezik je u to vrijeme bio prepun germanizama, no nije bio ugrožen samo od germanizama nego i od nametanja njemačkog jezika, pa se to prije može smatrati borbom za pravo narodnog jezika i za samoodržanje.[10]

Najčešće ishodište daljem korištenju nekog termina je praksa priređivača, hoće li smatrati pogodnijim prijevod ili izvorno ime. Da je jezik živa materija vidi se iz izvora koji su u prijevodu objavljeni, potpuno ili u dijelovima, u posljednjih deset godina. Očito je, npr. prerastanje termina *gebran* od "nevjernika" u "nemuslimane", kao i učestalija praksa zadržavanja izvornih naziva.[11]

Međutim, očito je i da još uvijek nema dosljednosti toj praksi, pa se dešava da su u tekstu navedeni neosmanistima nepoznati pojmovi, u fusnoti, naravno, donesena njihova značenja, a u daljem tekstu dolaze kombinovano prijevod i izvorni termin, pa čak i u zagradama. Priređivači, odnosno prevodioci bi mogli potvrditi da za čak 90% termina na polju osmanistike nisu potvrđene dubletne forme.

Terminologija nije tek jedan problem nego veliko čvorište u kojem se križaju brojna pitanja od onih proisteklih iz nedovoljnog poznavanja određenih pojmova od strane profesionalnih historičara do problema velike prisutnosti političara u nauci kojima je manipulacija terminima metod i sredstvo predočavanja. Terminologija danas ovisi o najrazličitijim gledištima, nekad veoma suptilnim, nekad objektivnim, a nekad potpuno subjektivnim, partikularističkim, šovinističkim, pa i diletantskim.

Ne bismo htjeli da zagazimo u neproduktivan intelektualizam i naprečac dokazivati ko jeste i ko nije u pravu. Nažalost, terminološke netačnosti su najprisutnije u jednom krugu srpskih historičara koji se bave osmanskim periodom. Većina njih je ograničena vlastitom sputanošću stereotipima o svom narodu i višestoljetnoj kršćanskoj-islamskoj konfrontaciji. U sučeljavanju sa

---

[9] Nenad Moačanin, Riječ prevodioca u: Josef Matuz, *Osmansko Carstvo,* Zagreb 1992, str. 220

[10] Vidjeti o tome u: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji praksi*, Zagreb, 1964.

[11] Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604., *Monumenta Turcica*, Bošnjački institut - Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

takvima ne preza se ni od krajnje vulgarnosti što sve stvara nezdrav osjećaj da smo izgubili pojam suštine same historiografije.[12)]

Najčešći povod za izljeve kvaziznanstvenih teorija jesu rasprave na polju historijske demografije. I tu se javlja problem neadekvatnog imenovanja, mnogo ozbiljniji od onog u upotrebi *Osmansko* i *Tursko carstvo*. To je naročito kod pitanja postanka i bivstvovanja nekog naroda na određenom prostoru, što će još dugo biti poprište najpreciznijih i najnesuvislijih stanovišta. Još uvijek su ključne nesuglasice kod termina iz sfere nacionalnog.

M. Ekmečić, čovjek sa punom sviješću o značaju terminološkog plana u znanstvenom diskursu, uvijek će govoriti o "srpskom prisustvu u Bosni", "Srbima u Bosni", "bosanskim Srbima" ili čak "bosanskim pravoslavcima" nikad. Očaj ovog autora zbog toga što se "udara na kontinuitet srpskog prisustva u Bosni od ranog slovenskog doseljenja" je neshvatljiv.[13)] "Turska" arhivska građa koja je po njemu neophodna srpskom narodu, donosi sasvim oprečne istine. U građi osmanske provenijencije koja se odnosi na Bosnu, nazivi Srbi i Hrvati označavaju jedinke koje su došle sa srpskog, odnosno hrvatskog teritorija, za razliku od domaćeg krstjanskog i kršćanskog (pravoslavnog i katoličkog) stanovništva.[14)]

Vlaške skupine čija su pomjeranja u defterima pažljivo bilježena, još uvijek se potežu kada se žele oživjeti "kontinuiteti", a zazire se u temama koje razotkrivaju suviše prisutnog miješanja krvi kod Vlaha.

Prisutnost i suština naziva "Bošnjak" i "bosanski jezik" zaslužuju temeljitiju obradu. Dozvolit ćemo sebi samo konstataciju da je u segmentima koji su interesirali pojedine savremene autore fortificiran samo njihov vlastiti stav, što je dovelo do tog da se bošnjački etnikum i sam naziv *Bošnjak* svodi na sloj bosanskog stanovništva koji je prihvatio islam[15)], a djela poput onih Filipa Lastrića iz druge polovine 18. stoljeća, za koje je sam istakao da su na bosanskom jeziku, ignorišu sumnjom u ondašnje značenje termina "bosanski".[16)]

[12)] U Sarajevu je od 5. do 8. aprila 2001. održan *SEMINAR ON HISTORY CURRICULA AND TEXTBOOK IN B&H.* Tokom rasprave očito je bilo da treba mnogo više raditi na pokazivanju dobre volje da se sasluša drugačije mišljenje i argumenti u, ne samo stručnoj i znanstvenoj, nego i ljudskoj atmosferi.

[13)] Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa održanog od 13. do 15. decembra 1994. god. u Beogradu pod nazivom *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., str. 15

[14)] Samo neke činjenice: U defteru iz 1468. god. među timarima je i timar jednog Srbina, čovjeka koji je došao sa područja Srbije: TD 0-76, OIS br. 216. Isti slučaj je i sa imenom Hrvat: u popisu bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. god. 263 čovjeka imaju prateću odrednicu "Hrvat", za razliku od, uz njih navedenih, Bosanaca kojima uz ime stoji "Bosna". Detaljnije vidi u: A. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču*, POF sv. XXV/1975, Sarajevo 1977.

[15)] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo

[16)] Tri djela Filipa Lastrića iz Očevje, raritetna zbirka u Specijalnim zbirkama NUBBiH

Potrebe za sređivanjem i eventualnom standardizacijom naše nastavnoznanstvene terminologije uvijek se iznova aktueliziraju. Međutim, najrjeđe se to dešava u raspravama tematski vezanim za područje jezika. Na skupu o širenju islama i islamskoj kulturi u Bosanskom ejaletu 1991. god. povela se krajnje zanimljiva polemika između referenta dr Darka Tanaskovića i dr Hilme Neimarlije oko poimanja "islamskog" i "muslimanskog".[17)]

Prisutna su velika razmimoilaženja u definiranju pojmova u agraru. To u neku ruku nije ni čudno, budući da se u posljednjih desetak godina za obradu agrarnih odnosa više interesuju ekonomske, politološke i socijalne znanstvene discipline nego sama historiografija. I pored izuzetno značajnih dometa bosanskohercegovačkih osmanista - historičara u rasvjetljavanju timarsko-spahijskog sistema, mirijske zemlje, hakk-i tesarrufa, položaja raje, poreza i sl., još uvijek se agrarni odnosi definiraju kroz čiflučki sistem. To je jedan od razloga što se najviše griješi u najjednostavnijim pojmovima. Osim samog pojma *čifluk* među najčešćim je svakako pojam *raja*, za većinu "neosmanski pokoreni narod (muslimani i kršćani), pojam koji se od 19. stoljeća odnosi samo na nemuslimanske podanike".

Koje li zablude!

Dvije trećine raje u prvoj polovini 19. stoljeća čine muslimani, a samo jednu trećinu kršćani. To je rezultat najobičnijeg poistovjećivanja čifčije i rajetina. Dok je rajetin slobodnjak koji obrađuje svoje imanje i daje propisane poreze, čifčija je nalik kmetu i on je nadničar. Može biti i trećinac, napoličar. Podvlačimo i ovo "nalik kmetu", jer zapadni autori skoro redovno rabe ovaj izraz, iako nije u pitanju ekvivalent. Iznenađujuća je redovitost ovakvog pristupa u praksi, ako se u teoriji uvijek ističe da u situaciji kad termini pored općeg značenja dobijaju i specifično obilježje u jednom vremenu i prostoru, i odnose se samo na dato vrijeme i prostor, oni se ne mogu mehanički upotrebljavati kao sinonimi oznaka u drugom prostoru.[18)]

Pored toga što se ne obraća pažnja na suštinske transformacije koje doživljava određeni pojam kroz prostor i vrijeme, dešavaju se propusti upoznavanja sa nekim temeljnim institucijama. Tako Noel Malkolm, autor koji piše u tonu modernih tendencija historijske nauke, govori o timarsko-spahijskom sistemu, pominje nasljeđivanje, a da nikakvu pažnju ne posvećuje odžakluk-sistemu u Bosni.[19)]

Baština će se kod nas definisati kao posjed na mirijskoj zemlji koji se može obraditi jednim parom volova. Iz takvog tumačenja se neće saznati možda najbitnija stvar vezana za bosansku baštinu: nigdje u Rumeliji osim u Bosni i Kurdistanu ona nije nasljedna. Svugdje se na takvoj zemlji može

---

[17)] Vidi u: Naučni skup Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu, POF, 41/1991, Sarajevo, 1991.

[18)] Vidjeti o tome u *Predgovoru* Školskog rječnika. . ..

[19)] Noel Malkolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo, 1995.

sijati, ubirati i usjev prodavati, ali samo u Bosni i Kurdistanu baština može da se proda ili ostavi porodici.[20)]

U definiranju suštine nekih pojmova u agrarnim odnosima osmanskog perioda najdalje je otišao dr Aličić, iako se osjećamo dužni upozoriti na njegovu permanentnu sklonost historijskoj anahroniji, pa se često dešava da u jednom tematskom slijedu koristi i termin *tursko-osmanski* i *turski*, sve u istom smislu.

Noviji radovi na osmanskim izvorima unijet će više svjetla u naoko već općeprihvaćene činjenice. Danas se, npr., u rječnicima termina pojam *filurija* najčešće nađe objašnjen kao *porez koji plaćaju Vlasi paušalno za svaku kuću.*[21)] Filuridžija bi analogno tome bio Vlah koji plaća filuriju, što nije puno značenje tog pojma. Zahvaljujući perfekciji osmanske administracije mi sad znamo i to da filuridžija može da bude i musliman kome se pravi taj ustupak, jer su baštine pod filurijom vrlo često držali razni zvaničnici - nosioci administrativne vlasti u sandžaku, spahije, ulema, zanatlije.[22)]

Ovo je samo dio naših razmišljanja za koja se nadamo da će ukazati na nužnost terminoloških razgraničavanja, a da ovoj problematici ne manjka aktuelnosti dokazale su do sada brojne rasprave oko djelimično gore spomenutih problema. Naravno da se neke od naših informacija ne smiju uzeti kao norma nego kao naš stav i donekle stručno mišljenje. Historija, pogotovo naša, još uvijek nije spremna za poduhvate kakve su nekad predstavljale unificirane jugoslovenske nomenklature terminologije određenih znanosti ili struka, ali možemo učiniti toliko da se u praksi služi terminima koji donose suštinsko značenje pojma i odgovaraju našem jezičkom osjećanju.

[20)] Sadik Albayrak, *Budin Kanunnamesi ve Osmanli Toprak Meselesi*, Istanbul 1973, str. 236

[21)] Vidi indeks termina u: A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, str. 421

[22)] Snježana Buzov, *Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija*, Naučni skup "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu", POF 41/1991, Sarajevo 1991, str.84-99

.

ETNIČKO-HISTORIOGRAFSKI STEREOTIPI I "SINTETIČKE NACIJE"

Safet Bandžović

Pokušaj da se sve objasni urotom protiv nas izraz je naše inferiornosti.
Dr. Latinka Perović

Konflikti i sukobi su moćni generatori predrasuda i stereotipa. Historiografski negativni stereotipi podstaknuti politikom i ideologijom, omogućavaju idealiziranje vlastitog naroda, da se lakše okrive drugi, da se jednostavnije opravda eklatantno neprijateljstvo i mržnja. Velika nedaća sa nacionalnim stereotipima je njihova nepromjenljivost. Nacionalni ili etnički stereotipi predstavljaju osnovni element iskazivanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudoutemeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije.[1)] Zato je dosta teško, u odsustvu racionalnosti, i prepuštanju emocijama, osloboditi se selektivne rekonstrukcije, prepariranih činjenica, uprošćenih predstava o prošlosti i shvatiti cjelovitost prohujalih zbivanja. Stvaranje stereotipa je dio procesa koji je ocijenjen kao ponavljanje ili govorenje iste stvari u nedogled, odnosno svođenje kompleksnih ideja na jednostavne setove riječi.[2)] Politika koja ima za cilj da upravlja je po nužnosti maštovita. Ona se pritom mora oslanjati na neku vodeću, pa čak i na neku fiksnu ideju koja se usađuje u duh čovjeka-mase, i tu njeguje sve dok se ne potčini sugestiji. Docnije se ona pretvara u kolektivne predstave i postupke.[3)]

Nacionalizam predstavlja najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća.[4)] Srpski nacionalizam je bio u središtu krize jugoslavenske državne zajednice. Iskompleksirani, getoizirani Balkan, izluđen historijom, opterećen očuvanim paganskim sklonostima (osveta, ubijanje, prinošenje žrtvi, revitaliziranje herojskog pretka), mitologiziranom prošlošću i iluzijama, gdje nasilje nerijetko čini sastavni dio iskustava, društvene i mentalne stvarnosti, a

1) O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 9.

2) S. Bandžović, *Zov istrage*, u Zbornik: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd 1988, 351.

3) S. Moskovisi, *Doba gomile,* I, Beograd 1996, 155-156.

4) U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 19; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 334.

agresivni nacionalizam historijski biva podstican i korišćen od velikih sila za njihove ciljeve, danas je okuženi prostor novih, karikaturalnih *"ovnokradica"*, tragičnog svakodnevlja i sveopće nestabilnosti od čega civilizirani svijet želi da se preventivno zaštiti i ogradi. Za pojedine istraživače balkanska krvoločnost je bila *"očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorijenjen u psihi balkanskog stanovništva"*.[5] Zapadnjaci su dugo balkanske zemlje smatrali neistraženom zonom koja razdvaja dobro uređenu evropsku civilizaciju od haotičnog Orijenta.[6] Robert Kaplan, autor knjige *Duhovi Balkana* (*Balkan Ghosts*) čak ustvrđuje kako je Hitler na Balkanu naučio da mrzi *"onako zarazno"*, te da *"nacizam ima balkansko porijeklo"*.[7] Prvi kamen u temeljima masovne fobije bila je razlika u religiji. Religijska pitanja su u biti i politička. Tradicionalna historija regiona Balkana je u biti historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta. Njihov kontekst je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave. Historija tog prostora se ne može potpuno razumijeti bez izučavanja sudbine muslimanskog stanovništva.[8]

Propagandni rat je nemoguće voditi ako on nije pripremljen i reguliran u kulturi. Propaganda je, kao jedno od najvažnijih sredstava proizvođenja svijesti, sastavni dio svake kulture.[9] Nacionalistička retorika je rezultirala masovnim grobnicama. Uzajamna ubijanja ne bi poprimila takve razmjere bez govora koji su prizivali ili opravdavali rat.[10] Kada se pođe od pretpostavke da je čitav narod stradalnik, dok se nalazi u zajedničkoj državi, i zbog toga što u takvoj državi živi, ne preostaje mu ništa drugo nego da se oslobodi svoje, kako govore srpski populisti, naivnosti, popustljivosti i velikodušnosti, te da preuzme stvar u svoje ruke i sam odluči o svojoj sudbini. U tom smjeru su išla i razmišljanja književnih, naučnih i crkvenih autoriteta.[11]

---

[5] Opšir. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999; M. Racković, *Drakulina biblioteka*, *"Danas"*, Beograd 18-19. septembar 1999.

[6] M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, 11.

[7] Adrian Hastings smatra da je velikosrpstvo u bliskom srodstvu sa onim što se u Njemačkoj nazivalo nacional-socijalizmom. U oba slučaja krajnji etnički nacionalizam konačno dovodi do genocida. Opšir. A. Hastings, *Južni Slaveni*, Forum Bosnae, br. 1-2, Sarajevo 1998, 34.

[8] F. Karčić, *Neispričana priča: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana*, *"Preporod"*, br. 18/715, Sarajevo 15. septembar 2001.

[9] V. Ćurgus Kazimir, *Buka i muk,* u Zbornik: *Rat je počeo na Maksimiru. Govor mržnje u medijima,* Beograd 1997, 144-145.

[10] Književnik i rojalista, akademik Matija Bećković u maju 1992. izjavljuje: *"Pravde među živima ne može biti bez pravde među mrtvima"*. Opšir. vidi radove S. Bandžovića, *Vladavina olovnih slova,* Libertas, br. 2, Novi Pazar 1995, 7-48; *Sivilo pravde,* Libertas, br. 3, Novi Pazar 1996, 23-72; *Zov istrage*, u Zbornik: *Rasizam i ksenofobija*, 343-364; *Retorika neokrstaštva,* u Zbornik: *Interkulturalnost i tolerancija*, Beograd 1999, 225-237.

[11] N. Popov, *Srpski populizam, Od marginalne do dominantne pojave (*u daljem tekstu: *Srpski populizam), "Vreme"*, br. 135, specijal. dodatak, Beograd 24. maj 1993., 17.

Duhovni tvorci nacionalizma, ideologije banalnosti, koji su proizveli svijest o revaloriziranju historije i tradicije i *"izgledima nove preraspodjele"*, dajući legitimitet najekstremnijoj struji, uvjeravali su vlastiti narod da će bez svoje države nestati, da će ga uništiti drugi narodi, a ne samo da ga oni izrabljuju i eksploatiraju.[12] Često isticana tvrdnja Slobodana Miloševića iz 1991. da *"ako ne znamo da radimo umemo da se bijemo"* bilo je samo ponavljanje onoga što su dominantna kultura i sveprisutna historiografija iskazivale godinama. Vlastita upotreba nasilja, pravdana je svetim nacionalnim ciljevima kao i trpljenjem nasilja od drugih, kojih se napokon trebalo osloboditi.[13] Kičersko dozivanje prošlosti guralo je sadašnjost u prošlost.[14] Demonizacija međunarodne zajednice bila je najraširenija oblik samoizolacije.

U osnovi sukoba koji su potresali Jugoslaviju, od prvog dana postojanja do njenog dramatičnog raspada, osnovno je bilo jedno pitanje: koncepcija države. Rješenje nacionalnog pitanja je oduvijek u toj zemlji bilo i pitanje društva, pa nije slučajno i kriza druge Jugoslavije počela sa historijskom iscrpljenošću njenog ideološkog modela, kao i odbijanjima neophodnih, temeljitih unutarnjih ekonomskih i političkih reformi. Za historičara dr. Milana St. Protića, poratna socijalistička Jugoslavija je bila *"ravnopravna federacija srpske sa poraženim i izmišljenim nacijama"*.[15]

Pravi ciljevi rata su bili revizija unutrašnjih granica, razmjena stanovništva i prestrukturacija balkanskog političkog prostora. Ovakvi ciljevi nisu mogli biti realizirani mirnim putem.[16] Jugoslavenska državna zajednica je

---

[12] U martu 1991. srbijanski predsjednik Slobodan Milošević, na zatvorenom sastanku sa gradonačelnicima iz cijele Srbije, upozoravao je na *"prijetnje"* velikih sila i *"novog poretka"* u Evropi: *"Veoma ozbiljne informacije govore da oni računaju na celu Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu i deo Sandžaka, da računaju i da je njihova strategija da celo Kosovo bude pripojeno Albaniji"*. Prema: *"Monitor"*, br. 282, Podgorica 15. mart 1996. Na Kongresu SPS-a početkom 2000. on nije zaboravio da objasni, između ostalog, ko su *"poturice"*. Za njega su to *"Srbi koji su za vreme petovekovnog ropstva pod Turcima prihvatili da budu Turci da bi izbegli tako zulume, kako se nekad govorilo, odnosno muke koje je donosilo robovanje pod Turcima"* - prema: *"Politika"*, Beograd 18. februar 2000.

[13] Akademik Dobrica Ćosić 1992. piše: *"Mi Srbi, Muslimani i Hrvati uvažavanjem istorijskih iskustava i sadašnjeg stanja među nama, moramo se što pre pravednije razdeliti i razgraničiti da bismo uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo i da sutra možemo sa što manje prepreka da se ujedinjujemo u svemu što nam je obostrano razumljivo i korisno"* - cit. prema: *"Borba"*, Beograd 30. mart 1992.

[14] Đ. Jovanović, *Kič peva na ruševinama*, "Republika", br. 259, Beograd 16-30. april 2001.

[15] M. Protić, *U senci Velike Britanije 1941*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 230.

[16] L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000, 64-69. Akademik Mihajlo Marković, o tome, nakon rata, izjavljuje: *"Može se smatrati da je na području Republike Srpske prosto došlo do jednog pomeranja srpskog naroda na istok. Mi smo tamo izgubili neke teritorije na kojima je srpski narod živeo vekovima, ali smo zato rešili jedan drugi vrlo važan problem. Homogenizovali smo srpski narod i premostili jaz koji je stvaran i koji je delio Srbe istočno i zapadno od Drine. Taj jaz je sada nestao. Kada je reč o Srpskoj Krajini, o delu našeg naroda koji je živeo u Hrvatskoj, tu smo izgubili teritorij, ali nismo ništa dobili"* - cit. prema: *"Odgovor"*, Beograd 25. decembar 1997.

bila složeni zbir različitosti i nije mogla funkcionirati na principu odnosa snaga, već isključivo na principu ravnopravnosti. Država, kao svojevrsna teritorijalna država, tumačio je dr. Kosta Čavoški, mora imati i odgovarajući pristanak stanovništva, a on je jedino postojan, opšti i neosporan, u nacionalnoj državi.[17)] Neki su tumačili, poput akademika Pavla Ivića, da mnogonacionalna društva u načelu nemaju dovoljno vitalnosti.[18)] Krizni momenti i nestanak države pogodovali su za pojavu atavističkih poriva koji su bili instrumentalizirani. Tribalistička, ksenofobična, agresivna retorika brzo je našla kritičnu masu egzekutora. Mračne slike starih fanatizama provalile su iz kolektivne podsvijesti.[19)] Mašta nije mogla prevazići brutalnu stvarnost. Jednom otvoreni krug mržnje više se ne zatvara, a historiju pretvara u ritmične, grčevite izljeve sputane mržnje, između kojih se liječe rane, brižno čuvaju uspomene.[20)] Nadjačale su struje zahuktalog, primitivnog nacionalizma koje nisu mnogo polagale na moć međunarodne zajednice i pravila ponašanja, isticanjem svog *"kompleksa nadmoći"*, mjereći svijet razmišljanjima sitnog balkanskog kockara i prevaranta. Zapadni čovjek nije drugačije mogao shvatiti besmisleno rušenje gradova na Balkanu nego kao transparentno, nasilno suprostavljanje najvećim vrijednostima civilizacije.[21)] Umorni, postmoderni svijet, kojem su južnoslavenski narodi zdušno upućivali *"svoje istine"*, nerado je i s mukom uspostavljao koordinate: jednako lažu i jedni i drugi - ili jedni lažu više, drugi manje, drugi govore istinu. Jedino mrtvi ne lažu, ali oni nemaju kredibilitet.[22)]

Suvremeni srpski etnički nacionalizam je proizvod srpske kulturne i političke elite.[23)] Mnogi su intelektualci svojim javnim nastupima i političkim angažiranjem opskrbili političke strasti i nacionalne sukobe *"moralnim"* i intelektualnim autoritetom - postajući tako proizvođači papirnate rodoljubive

---

[17)] K.Čavoški, *Uvod u pravo,* I, Beograd 1995, 168.

[18)] P. Ilić, *Greške u logici i logika u greškama*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 188-190.

[19)] V. Stevanović, *Milošević, jedan epitaf*, Sarajevo 2001, 74; upor. E. Kaneti, *Masa i moć*, Zagreb 1994, 39-40.

[20)] D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje,* Beograd 1999, 140. General Momčilo Perišić, jedan od istaknutijih srpskih političara, izjavljuje: *"Nisam rasista, ali moram da kažem da albanski narod nije sposoban da živi sa bilo kojim civilizovanim narodom"* - cit. prema: *"Danas"*, Beograd 30. decembar 1999. Dr. Slađana Đurić ide još dalje: *"Strah od 'tuđe' krvi, ili od 'podmetnutog nasledstva' vrlo je velik. To je jedan od ključnih razloga visokog nataliteta Albanaca, jer muž ženu stalno opterećuje trudnoćom u 'zaštitne svrhe'"* - cit. prema: *"Danas"*, Beograd 6-7. novembar 1999.

[21)] B. Bogdanović, *Ritualno ubijanje gradova*, u: *Druga Srbija*, Beograd 1992, 34-35.

[22)] D. Ugrišić, *Kultura laži*, Zagreb 1996, 84.

[23)] Aleksandar Karađorđević, nakon svega, jasno i glasno 1999. govori: *"Moj san je da se Srbija, Crna Gora i Republika Srpska ujedine pod Krunom"* - prema: *"Danas"*, Beograd 24. decembar 1999.

konfekcije, mržnje i podstrekači rata.[24] Brojni su znanstvenici, u rascjepu između racionalnog i emotivnog rasuđivanja, liječili svoje vlastite frustracije na javnoj političkoj i društvenoj sceni, zanemarujući da je svaka misao lahka ako se u obzir ne uzme stvarnost. Dok priprost čovjek u ratu može postati *"samo"* ubica, inteligentan je utoliko krivlji što razumije konsekvence svog djela i što se zna izroditi u planera općeg klanja. Koliko su u pravu oni mislioci (Tolstoj) koji su govorili da su intelektualci u život naroda unijeli sto puta više zla nego dobra. Militarizacija društva je bila nužna zbog realiziranja definiranih državnih prioriteta. Budući istraživači ovog vremena imaće mnogo ubjedljivih dokaza o (č)etnizaciji i bijedi političkog prostora u Srbiji, o nepromjenljivosti prirode vlasti, njenoj orvelijanskoj moći da banalnost promovira kao genijalnost, zločin kao junaštvo, destrukciju kao gradnju, demagošku retoriku kao duboku misaonost. Akademik dr. Ljubomir Tadić govori: *"Istorija antisemitizma nas je dovoljno poučila da apstraktna propaganda pacifizma podastire crveni tepih genocidu"*.[25] Zato se pristupilo *"odbrambenom"*, odnosno *"preventivnom genocidu"*.

Kvazihistorija je, preko prelivanja u dnevnu politiku, postajala sve više sastavni dio historijske svijesti. Odsustvo stvarne historije u smislu postojanja političke nacije, kompenzirano je mitskom. Mit se koristi kao surogat za historijsku prazninu. Izmišljena historija služi u ideološke svrhe, da se dokaže superiornost sopstvene nacije, bez obzira što je mitologizirana historija teža od neospornih historijskih istina koje jednoj naciji ne idu u prilog.[26] Selektivno sjećanje i organizirani zaborav postali su moćni idejni detonatori nacionalne netrpeljivosti kao uvertire za izbijanje rata.[27] Izmišljena historija služi u ideološke svrhe, da se dokaže superiornost sopstvene nacije, bez obzira na historiografske činjenice. Bratstveničke, nacionalne drame uglavnom su shvatane prema sinopsisima spjevova.[28] Kolektivno samoobmanjivanje iznjedrilo je uvijek spremne ideologe - kako one zalutale u naučne ustanove, tako i samoproglašene eksperte, šarlatane svih boja, ili rehabilitirane duhove XIX stoljeća.[29] Nekritički se horski govorilo o mitovima o izuzetnosti.

---

[24] J. Trkulja, *Intelektualci kao politički pigmeji*, *"Danas"*, Beograd 18. oktobar 1999. Matija Bećković piše: *"Grob je najveća svetinja i najstarija crkva srpskog naroda. Grob je naša najduža i najupornija vera. Još uvek se kunemo kostima i grobovima, još nemamo tvrđeg oslonca, boljih lekova, ni čvršćih merenja... Zbog kostiju ratovale su države; na kostima se države drže, kostima su utvrđene i ograđene"* - cit. prema: *"Monitor"*, br. 374, Podgorica 19. decembar 1997.

[25] *Svaštalice. Hronika ideološke konjkuture (1991-1994)*, Zrenjanin 1994, 20.

[26] Dr. L. Perović piše: *"Ne patimo mi od viška istorije. Nama se dogodilo nešto teže: mi smo u sukobu sa istorijskim procesima i u tom smislu smo slučaj koji nema poređenja ni u Jugoistočnoj Evropi"*. Opšir. L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, 239.

[27] *"Danas"*, Beograd 29-30. januar 2000.

[28] B. Bogdanović, *Zavađene memorije*, u Zbornik: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993, 36.

[29] Đ. Bubalo, *Teret mentaliteta kao robijaška kugla,* "Danas", Beograd 3. decembar 1999.

Mitovi koji su *"histerična mešavina osećaja nadmoći i kompleksa inferiornosti"* postali su bitniji od historijskih činjenica. Genealogije raznih naroda spadaju praktično u domen socijalne mitologije.[30] Laži se često razumu, kako piše Hana Arent, *"čine mnogo očevidnijim nego stvarnost, pošto lažljivac ima tu veliku prednost da unaprijed zna ono šta publika želi ili očekuje da čuje"*.[31] Mitovi o žrtvama su uvijek čvrsto bili povezani sa jasnom slikom neprijatelja. Čitave generacije su stasale na modelu ekstremnog i militantnog nacionalizma.[32] Kontrolirana oskudica postajala je kulturni i politički program. Sit i bogat građanin je loš podanik oligarhijske države, ne mari mnogo za oglodane kosti političke doktrine: *"Fanatična odanost vladajućoj partiji lakše se stiče među materijalno bangavima. Na kraju, odanost i nekadanji patriotizam najlakše se održavaju kada je neprijatelj kobajagi pred vratima"*.[33] *"Poštena"* nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog.[34]

Nedostatak osjećaja za modernizaciju nadoknađivan je mitom o stranim zavjerama.[35] Evropa nije trauma srpskih masa već srpske elite.[36] Historijskog naroda nema bez prošlosti, niti civiliziranog naroda koji ne razlikuje mit od historije. Prošlost se nudila kao kompenzacija za statičnu i oskudnu sadašnjost. Ona se ne rekonstruira na vjerodostojan način, već s ciljem da se u historiji pronađe potvrda i opravdanje za današnjicu. Kultovi heroja i mučenika izvučeni su iz historijske matrice da bi opravdali nove smrti i mučeništva. Historijska nauka je postajala izvor historijske svijesti. Iracionalnost je proizvodila i moralnu izopačenost.[37] Svijest ili vjera o superiornosti u odnosu na nekog drugog, prije ili kasnije, nagoni čovjeka da počne

---

[30] H. Ginter Štobe, *Religijske implikacije sukoba u centralnoj i istočnoj Evropi*, u Zbornik: *Hrišćanstvo. Religija. Politika*, Niš 1999, 34.

[31] H. Arent, *Istina i lažu politici*, Beograd 1994, 70-71.

[32] S. Biserko, *Nacionalizmi u zakasnelim i zapuštenim društvima*, u Zbornik: *Radikalizacija društva u Srbiji,* Beograd 1977, 128.

[33] Cit. prema: E. Bardžis, *1985*, Beograd 1986, 13.

[34] H. Magnus Encensberger, *Velika seoba*, Vršac 1995, 12.

[35] M. Marković, *Opake tendencije*, *"Helsinška povelja"*, br. 30-31, Beograd juli-avgust 2000. Dr. Slavenko Terzić otkriva jednu takvu zavjeru: *"Ne treba imati iluzija da ne postoji izvesna koalicija između vodećih centara političke i vojne moći zapadnog hrišćanskog sveta i islamskog radikalizma protiv pravoslavnog sveta"*. Prema: *"Glas javnosti"*, Beograd 25. februar 2001.

[36] Dr. Slobodan Inić je, nastojeći ne samo da iznese već i da stručno protumači činjenice, argumentirano uočio kako Srbija ima dugu tradiciju duhovnih *"špekulanata"*, fabrikanata kolektivnih halucinacija, političkih i nacionalnih *"laskavaca"* i *"vašarskih opsenara"*, koji veoma lahko i rado pribjegavaju podilaženju priprostim srpskim narodnim masama. On smatra da srpski nacionalista ostaje nacionalistom i kad je *"komunista"*, *"antikomunista"*, *"liberal"*, *"demokrata"*, bez obzira kako se sve politički deklarirao. On dalje ustvrđuje da je jedino *"Titova despotija"*, na koju su se bili horski okomili mnogi srpski političari, mogla da se suprostavi velikosrpskom nacionalizmu i njegovim težnjama za prekrajanjem ne samo jugoslavenskog, nego i čitavog balkanskog etničkog prostora što će se i ponoviti posljednjih ratnih godina. Opšir. S. Inić, *Portreti*, Beograd 2001.

[37] B. Prpa, *Slom istorije i kraj XX veka, "Danas"*, Beograd 7-8. avgust 1999.

da vjeruje da ima veća prava nego drugi.[38] Grupna narcisoidnost je jedan od najvažnijih izvora ljudske agresije, ona unapređuje solidarnost i koheziju grupe, te olakšava manipulaciju, apelirajući na narcisoidne predrasude.[39] Mnogi angažirani historičari su iz tumačenja prošlosti prešli u fazu projektiranja budućnosti.

Agilnost su, u erupciji nasilja nad stvarnošću i pokušajima gradnje zgrade budućnosti na *"grobovima prošlosti"* (J. Skerlić), pokazivali brojni srpski akademici, kojima je objašnjavanje ciljeva rata postajalo dužnost. SANU i Udruženje književnika Srbije bili su forumi gdje je elita nauke i umjetnosti, vlasti i opozicije miroljubivo zasjedala, razgovarala i krojila planove, na kojima su direktno ili indirektno angažirani: *"Bili su jedinstveni u pogledu cilja - promjene granica i ratnim sredstvima, dok su im se mišljenja o očekivanim rezultatima i mogućim žrtvama razilazila"*.[40] Dr. Miroslav Simić, akademik, koji je dao ostavku na članstvo u SANU, ustvrdio je da su brojni akademici prvo raspamećivali srpski narod, a zatim ga raspamećenog podstrekivali da otpočne i vodi besmisleni i prljavi rat koji se, uglavnom, sastojao od pljački i etničkih čišćenja.[41] Većina njih, u poznoj životnoj dobi, pravila je svijet za one koji tek treba da žive. Jugoslavija je iz tih krugova shvatana kao srpska država u kojoj su živjeli i drugi narodi.[42]

---

[38] D. Kecmanović, *Psihopolitika mržnje,* 139. Dr. Smilja Marjanović-Dušanić smatra da je 1918. stupanje Srbije u Jugoslaviju, bilo nešto poput otvaranja Pandorine kutije iz koje su se *"dalje izlegli i zločini koje smo mi počinili drugim, a ne samo zločini koje su drugi počinili nama"*. Prema: *"Blic"*, Beograd 11. novembar 1999.

[39] M. Nuhić, *Riječ- slika i zločin,* Sarajevo 1995, 55.

[40] E. Erdman-Pandžić, *Ideolozi i inspiratori rata- tajni spis Srpske akademije nauka i umetnosti,* u Zbornik: *Etničko čišćenje. Genocid za "veliku Srbiju"*, Dokumentacija Društva za ugrožene narode, priredio Tilman Zulch, Sarajevo 1996, 30-31. Upor. K. Mihailović-V. Krestić, *"Memorandum" SANU. Odgovori na kritike,* SANU, Beograd 1995. Matija Bećković 1999. lamentira: *"Srbija danas na svojim barjacima ima ćelave dvoglave orlove, za kakve ne zna ni zoologija ni heraldika, a koji se rađaju samo iz ideološkog Černobila"* - cit. prema: *"Glas javnosti"*, Beograd 17. novembar 1999.

[41] *"Danas"*, Beograd 11-12. april 1998. Akademik Vasilije Krestić će još 1995. napasti M. Simića kao*"političkog konvertita koji nema trunke srpskog nacionalnog i patriotskog osećanja. Zbog toga, nije nimalo slučajno to što se okomio na grupu akademika koji ta osećanja ne skrivaju i ispoljavaju brigu za sudbinu srpskog naroda i srpske države"* - prema: *"Telegraf"*, Beograd 20. septembar 1995.

[42] Akademik Antonije Isaković u Narodnoj skupštini Srbije 27. septembra 1991. govori: *"Srbija otvara oči Evropi... Americi još nisu jasne stvari"*. Drugi akademik, historičar Radovan Samardžić je 1991. nastupao: *"Nama saveznici ne trebaju, jer su SAD korumpirane, Englezi su glupi, Francuzi desničari, a Rusi siromašni"*. Prema: *"Vreme"*, Beograd 21. novembar 1991. U listu *"Epoha"* 5. novembra 1991. R. Samardžić izjavljuje: *"Sudbina države u kojoj živimo više ne zavisi od naše volje, hrabrosti i pameti, poštenja, opredeljenja za carstvo nebesko i svih onih vrlina koje su nas krasile kroz istoriju. Zavisi sada od belosvetskih mešetara, trgovaca, finansijera, planera takve politike koji su se čak drznuli da rasturaju države na krvi zasnovane i krvlju stvorene"*. Akademik Mića Popović izjavljuje slično: *"Prema zapadnom svetu gajim duboko i vrlo fundirano gađenje"* - *"NIN"*, Beograd 31. decembar 1993.

Akademik Mihailo Marković već u avgustu 1991. predočava kako se, uz pomoć Srbije, srpski narod u Hrvatskoj i BiH organizirao i uzeo svoja prava koja su mu u toku pola stoljeća *"pre toga osporena... Ta nova državna granica mora u Hrvatskoj ići linijom razgraničenja srpskog i hrvatskog naroda. JNA treba da posedne tu novu granicu"*.[43] Akademik Vasilije Krestić će 1992. izjaviti kako *"rat između Srba i Hrvata dugo traje, ali ne uvek rat oružjem"*.[44] Akademik Dejan Medaković iznosi 1993. stav kako se na ovim prostorima *"ključni događaji Rimske imperije dešavaju, a oni su se sveli, generalizovano, na to da je ovde ključna odbrana Evrope od varvara"*.[45] *"Prognozeri"* su se naivno ponadali, bez dovoljno osjećaja za vrijeme i okruženje, da će njihove kabinetske projekcije brzo biti ostvarene. Za ishitrene prognoze i loše rezultate, sebe nisu smatrali odgovornim. Atavizmi vjerskih antagonizama bili su stavljeni u širi kontekst. Govorilo se o *"zelenim"* i *"plavim linijama"* koje su navodno presjecale nekadašnji jugoslavenski prostor. Iza toga je slijedilo upozorenje na opasnost od ponovnog prodora islama u Evropu. Time su se skrivale težnje srpskih nacionalista da zadobiju simpatije zapadnog svijeta za narod koji je, navodno stajao, na braniku hrišćanske civilizacije. Očekivalo se od Zapada da aminuje nacionalistička osvajanja pravoslavnih hrišćana. Rat u kojem *"oslobođenje"* jednog naroda ima za posljedicu istrebljenje drugih naroda nikako nije mogao imati oslobodilački smisao.[46]

Sa rasplamsavanjem rata u BiH agresivna kampanja protiv *"Muslimana koji su vodili religijski rat i želeli da primoraju Srbe da pripadnu islamskoj državi"*, je maksimalno intenzivirana, kao i protiv države Bosne i Hercegovine, koju je D. Ćosić, akademik i predsjednik SRJ, nazvao *"istorijskom*

---

[43] *"Politika"*, Beograd 30-31. avgust 1991. Borisav Jović, predsjednik Predsjedništva SFRJ zapisuje 11. septembra 1990. godine: *"Sada se radi etnička karta srpskog prostora, naročito u BiH i Hrvatskoj, da se jasno prikaže teritorija gde su Srbi u većini; od Šibenika, preko Like, Bosanske krajine, pored Save do Bijeljine svuda su Srbi u većini. U centru Bosne su Muslimani. Srbi presecaju i Sandžak pored Drine, pa se Muslimani ne mogu ujediniti. To je budući prostor Srbije"* - cit. prema: B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1996, 193.

[44] *Svaštalice,* 41; *"Pogledi"*, Kragujevac 14-29. februar 1992. On će još 1986. u *"Književnim novinama"* (15. septembar 1986) objaviti tekst o *"genocidnoj ideji"* kod Hrvata koja se *"duboko"* ukorjenila u *"svest mnogih generacija"*.

[45] *Svaštalice*, 78. Akademik Dobrica Ćosić 1994. izjavljuje: *"Rasturanjem Jugoslavije nacionalnim secesijama, uz odlučujuću ulogu Nemačke i u savezništvu sa evropskom zajednicom i Amerikom, i potom islamskih sila, srpskom narodu, de facto, objavljen je treći svetski rat, sa onim istim ciljevima s kojima su centralne sile i države Trojnog pakta nastupale protiv njega u oba svetska rata"*.

[46] M. Marković, *Mimikrija za očuvanje vlasti*, *"Helsinška povelja"*, br. 44, Beograd septembar 2001. Beogradski *"Glas javnosti"* 19. septembra 2001. citira Aleksandra del Vala, francuskog islamologa, koji tvrdi da je islam glavni neprijatelj Zapada, tačnije *"čitav nemuslimanski svet je u opasnosti od ovog 'zelenog' fašizma"*.

nakazom".[47] Kao glavni neprijatelj označeni su, pored dotadašnjih *"lukavih Janeza"*, *"podmuklih Šiptara", "genocidnih Hrvata"*, i Bošnjaci kao *"Turci"* - mitski neprijatelji.[48] U srpskim tradicionalnim predstavama muslimani su bili *"otpadnici"* koji su odbacili svoju vjeru i priklonili se vjeri osvajača. Oni su se, po tim poimanjima, ideološki i kulturno identificirali sa osmanskom državom i njenom državnom idejom, postajući vatreni zagovornici konzervativnog islama sa kojima su čak i *"reformski orijentisane turske političke snage dolazile u sukob".*[49] Nazivanje *"Turcima"* kod većine očito nije bila posljedica neupućenosti, već usađenog predubjeđenja i sasvim konkretnog stava.[50] Gromko su revitalizirane teze o islamiziranim pripadnicima srpskog naroda, odnosno Srbima-muslimanima, da je *"dragovoljno poturčivanje bilo više nego nasilno".*[51] Uprkos tvrdanjama da se radi o *"islamiziranim Srbima",* njima se ipak rijetko pružala mogućnost da se asimiliraju time što bi jednostavno promijenili vjeru. Postojao je očit strah da bi masovnost *"pridošlica"* razblažila ili *"pokvarila"* naciju, i onako navodno nagriženu *"kosmpolitizmom i mondijalizmom".*[52]

Iz bogatog medijskog arsenala su u upotrebu širom vraćeni stari pežorativi, pogrdni *"nacionalni nadimci "*. Godinama nagomilavana a prikrivana energija nezadovoljstva *"muslimanskom nacijom"* doživjela je svoje eruptivno pražnjenje nakon početka agresije na BiH. Bošnjaci su ponovo postali

---

[47] *"Borba"*, Beograd 12. mart 1993. Misao o *"nakazi"* nije njegova. Pozajmio je od V. Dvornikovića koji je za Bosnu napisao da je bila *"nakaza"* od države pred 1463. godinu. Nav. prema: V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, fototipsko izdanje iz 1939, Beograd 2000, 310. Već na sjednici skupštine tzv. Republike Srpske u *"Rajskoj dolini"* D. Ćosić govori:*"Ja se osećam među vama pobednički... A znajte da mi više nemamo snage za rat. Mi ne možemo dalje da ratujemo. Mi moramo da zaključimo mir, da bismo u tom miru završili rat i ostvarili naše istorijske ciljeve"* - prema: *"Politika"*, Beograd 6. maj 1993.

[48] S. Bandžović, *Bošnjaci u postjugoslavenskoj srpskoj historiografiji*, Prilozi, br. 29, Sarajevo 2000, 351-352.

[49] S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, u Zbornik: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu,* SANU, Beograd 1998, 300.

[50] D. Tanasković, *"Srbi turskog zakona" ili "Turci srpskog jezika"*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215. Akademik Radovan Samardžić piše o Srbima pod osmanskom upravom: *"Vreme je Srbe antropološki oblikovalo tako da su postali antipod Turcima i po izgledu i po moralnom vladanju"* - prema: R. Samardžić, *Turci u srpskoj istoriji*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992, 24-25.

[51] V. Jerotić, *Otkud prevere u balkanskih naroda*, Književnost, br. 11-12, Beograd 1996, 1406. Paolo Rumiz, jedan od stranih novinara, očito dobro *"informiran"* 1996. o sastavu stranovništva u Novom Pazaru, navodi: *"Podvajanje je počelo i u Novom Pazaru, gradu sa turskom većinom.. Opozicija je potukla protivnike, ali to nije "Zajedno" - pobedile su proislamski nastrojene pristalice Izetbegovića" - nav. prema: "Republika"*, br. 159, Beograd 1-15. mart 1997.

[52] V. Dimitrijević, *Stare i nove manjine posle "realnog socijalizma"*, u Zbornik: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1996, 335; *"Politika"*, Beograd 16. juni 1994.

balije, a gnjev zbog pređašnjeg priznavanja *"prevrtljivih"* Muslimana kao nacije izražavao se, prema zahtjevima aktuelnog političkog pravopisa, gotovo isključivo, u pisanju malim slovima *"muslimani"*.[53] Time se implicitno forsirao vjerski, a ne etnički karakter njihovog identiteta.[54] Korišćeni su i brojni drugi predrasudni termini.[55] U medijima je ispoljena ogromna količina mržnje u falsificiranju i orvelovskoj proizvodnji neprijatelja.[56] Radovan Markov Karadžić, u bjelopoljskom *Informativnom biltenu SNO* lamentira: *"Turski okupator nam je uzimao slobodu, zemlju, krv i obraz. Bilo bi čovečnije da su nas biološki uništili nego što su nam odredili u strategiji njihovog večnog vladanja: da mi živimo za njih, da radimo za njihovo gospodstvo, da naše nesreće budu izvor njihovog večnog vladanja i da na očiglednosti naše bede i nesreće jačaju svoju moć i sreću. U istoriji punoj zločina i nečoveštva ovo je vrhunac neljudskosti. Dakle, takav period našeg života s njima, muslimani bošnjaci nazivaju suživot, multinacionalna kultura, multinacionalna država. Za Srbina nema većeg cinizma, provokacije i uvrede od ovakvog projekta prošlosti u sadašnje vreme"*.[57] Dr. Biljana Plavšić *"istakla"* se izjavom o *"srpskom"* porijeklu Bošnjaka: *"Pa da vam*

---

[53] Opšir. V. Dimitrijević, *Onečovečenje i eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate,* u Zbornik: *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, Beograd 1995, 101. Dr. Enes Karić u vezi toga kaže: *"Nevolje Srba i Hrvata, kada su posrijedi Muslimani, sastoje se u tome što oni u nama bivšim vide sebe sadašnje. Oni u podsvijesti drže da smo mi bili nekada ili katolici ili pravoslavni... I onda nas smatraju prostorom za kulturno, državno, religijsko koloniziranje, smatraju nas praznim prostorom"*.

[54] I. Visković, *Narodi koji su postali manjine*, u Zbornik: *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, 342. Advokat Veljko Guberina piše: *"Oko šesdesete godine veštački je stvoren muslimanski narod, a na osnovu veroispovesti onog dela naroda koji je tokom otomanske okupacije bio islamiziran"* - prema: V. Guberina, *Reagovanja*, Beograd 1997, 127.

[55] Pjesma koja se navodno pjevala u Bosni: *"Od Bihaća do Irana biće zemlja muslimana"* bila je neprestano kao prijetnja isticana u novinama. Prema: *"Serbske novine"*, Beograd 1. avgust 1993. Episkop zahumsko-hercegovački Atanasije je na Duhovnoj akademiji na beogradskom Sajmištu 1994. rekao, citirajući neimenovanog svetogorskog igumana, da se *"Muslimani-muslimani" "zanose jednim demoniziranim prorokom, lažnim, a mi imamo Boga"* - prema: *Monitor"*, br. 262, Podgorica 27. oktobar 1995.

[56] Opšir. Š. Radončić, *Crna kutija,* Podgorica 1996. Italijanski novinar Paolo Rumiz piše: *"Jednoga dana preko međunarodne servisne službe stigla je u redakciju telefotografija jednog "mudžahedina" koji je u ruci držao odsečenu glavu jednog srpskog vojnika... Samo dan kasnije konstatovana je neotesana fotomontaža: glava je bila prevelika, odgovarala bi čoveku koji bi imao tri metra"* - cit. prema: *"NIN"*, br. 2395, Beograd 21. novembar 1996.

[57] *"Informativni bilten SNO"*, br. 13/14, Bijelo Polje 17. februar 1995. M. Stefanović piše o obilasku *"Beogradske šume" u okolici Istanbula: Gazimo opalo lišće u Beogradskoj šumi, nadajući se tragovima Srba koji su ovde živeli, rađali se i umirali. Znamo da ih nema, pa ipak... Na prostranom platou trčkara grupa mališana. Skrivaju se iza drveća, ciče od sreće što su u toj oazi mira i tišine našli zadovoljstvo. Tako su nekad činili i srpski mališani, čiji su potomci ovde na silu stigli. Onda je osmanlijska čizma odlučila da ih uništi. Da ih prevede u drugu veru. Istina retki pojedinci se nisu predali, zadržavši veru u korene do današnjih dana"* - cit. prema *"Enigma"*, br. 1957, Beograd 28. februar 1995.

kažem, to je tačno: Ali to je genski kvaran materijal prešao u islam. I sad, naravno, iz generacije u generaciju se jednostavno taj gen kondezuje. Postaje sve gori i gori, izražava se jednostavno, diktira takav način razmišljanja i ponašanja. To je u genima već usađeno".[58] Historija se u ovakvim i sličnim interpretiranjima svodila na nivo farse.

Petko Čančar, *"gradonačelnik"* Foče tumačio je, na svoj *"originalan"* način, razloge rušenja džamija u ovom gradu: *"Srbi su, kao raja, stotinama godina zidali džamije, a pošto im rad nikada nije plaćen, rešili su da ih sruše".*[59] Slikar Milić od Mačve 1993. piše o posjeti Banjaluci: *"Nema više ni jedne džamije. Njihova minareta odletela su kao rakete Alahu na klanjanje, kažu mi pratioci. Te zastrašujuće i neukloplјene u pejsažčudne naprave, nadajmo se, više nikada nećemo videti u veduti grada".*[60] Predratni banjalučki historičar, Dragan M. Davidović, koji je potom bio ministar vjera u više vlada Republike Srpske, izjavljuje 1994. da se rat u BiH vodi zapravo između tri vjere i naroda, na principu ko će koga prije pobijediti: *"Logično je što su se na udaru našli i verski objekti pri čemu tvrdim da ni državni, ni politički vrh RS, nisu imali bilo kakav plan o uništavanju objekata. Ako neko pita - otkud onda to rušilaštvo kad plana nema, odgovor je sledeći: Srbi su to radili u trenutku gneva, isprovocirani postupcima drugih strana".*[61] Prof. Predrag Lazarević, direktor Narodne biblioteke u Banjaluci, zastupao je stavove da su *"muslimanski tragovi na ovim prostorima spomenici turske okupacije".*[62] Đorđe Umičević, svojedobno gradonačelnik Banjaluke, je, odbijajući zahtjeve Međunarodne zajednice za obnovu čuvene džamije Ferhadije, tvrdio da se ne može od srpskog naroda tražiti da *"obnavlja uspomene na najcrnje dane ropstva"*. U vrijeme te *"okrutne turske okupacije"* održale su se sve vjerske zajednice kao i njihove brojne bogomolje. Čak su

---

[58] *Govor mržnje*, 18. Upor. *Okovi tišine*, *"Has"*, br. 27, Novi Pazar 17. novembar 1996; *"Sandžak Bosna"*, br. 21, Frankfurt/Main BRD, 14-21. novembar 1996. Znala je da *"obrazloži"* i silovanja u Bosni: "Silovanje je, na žalost, strategija ratovanja Muslimana i dela Hrvata prema Srbima. Za islam je to normalno jer toleriše poligamiju. Istorijski, kroz 500 godina turske okupacije, sasvim je normalno bilo pravo bega ili age na prvu bračnu noć sa ženom iz populacije raje. Takođe, islamska religija odredjuje da se nacija deteta određuje isključivo - po ocu. No, taj seksualni teror provodi se i na muškarcima i ima genocidne karakteristike. A svet, izgleda, uopšte neće da čuje istinu. Verujem da će se, makar, istorija baviti time". U novembru 1997. je, nakon razlaza sa paljanskim rukovodstvom, već o sebi imala drugačije mišljenje, smatrajući se demokratom i nacionalistom ali ne i šovinistom.

[59] *"NIN"*, br. 2382, Beograd 23. avgust 1996.

[60] *"Javnost"*, br. 141, Beograd-Pale 4. septembar 1993.

[61] *"Večernje novosti"*, Beograd 17. novembar 1994.

[62] *"NIN"*, br. 2281, Beograd 16. septembar 1994. On će to jasno demonstrirati na primjeru porušene, čuvene banjalučke džamije Ferhadije: *"Ferhadiju je napravio kvisling iz redova srpskog naroda, jer svi su Sokolovići poreklom Srbi. Sokolovići su pripadali onim Srbima koji su iz srpskih redova prešli na drugu stranu... Bošnjaci moraju da počnu da grade svoje spomenike, a ne da vaskrsavaju tursku okupaciju" - "Danas"*, Beograd 30-31. oktobar 1999.

i sultani davali novčane priloge za izgradnju crkava.[63] Pokušaji izgradnje monstrum-države sadržavali su i praksu etničkog čišćenja.[64] Patološka sumnjičavost i mržnja prema muslimanskom stanovništvu je slične prirode kao antisemitizam. Korjeni ove mržnje postoje u više stoljeća dugom, genocidnom ratu *rekonquiste* koji su blagoslovili katolička i pravoslavna crkva, koja je mitologizirana epskim pjesmama i legendama.[65]

Nepriznavanje Muslimana u bivšoj jugoslavenskoj državnoj zajednici i njihovo tretiranje kao *"vještačke nacije"* nije se još od šezdesetih godina XX stoljeća, u nekim violentnim naučnim i književnim krugovima, zaustavilo samo na konstatacijama da su *"radikalno krenuli u etniju"*.[66] Raspadom Jugoslavije ova bezobzirna akcija poprimila je na svojoj masovnosti. Dr. Franjo Tuđman označava krajem decembra 1995. na Mirovnoj konferenciji u Parizu Bošnjake kao proizvod *"komunističkog domišljanja da doskoče zaoštravanju srpsko-hrvatskih nacionalnih suprotnosti"*, ocjenjujući da su nastali *"proglašavanjem vjerski posebnog muslimanskog stanovništva posebnom nacionalnošću"*.[67] Dessa Trevisan, nekadašnji dopisnik *"Time-sa"* iz Beograda, govorila je kako dr. F. Tuđman sve negira, da on sve počinje kao povjesničar: *"Vidite, ovdje je hrvatsko pučanstvo pa je normalno i prirodno da oni gravitiraju ka Hrvatskoj, ovdje je srpsko pučanstvo, normalno je da oni gravitiraju ka Srbiji. A Muslimani nigdje! I nemaju kamo da gravitiraju"*.[68] U svojim nastojanjima Tuđman je podržavao Samuela Huntingtona, harvardskog profesora, o neizbježnom sukobu civilizacija. Suština njegove

---

[63] Opšir. *"Has"*, br. 52, Novi Pazar 1. maj 1998; *"Svedok"*, br. 105, Beograd 28. juli 1998.

[64] N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana,* Sarajevo 2000, 34.

[65] B. Denić, *Etnički nacionalizam. Tragična smrt Jugoslavije*, Beograd 1996, 197. Dr. Vojislav Šešelj u intervjuu za "*Srpsku reč"* (br. 141), od 15. januara 1996. godine, između ostalog, ističe na pitanje o suživotu sa Bošnjacima: *"Ne, ovde nismo mogli da živimo s njima, to najbolje svedoči činjenica da su odavde Muslimani oterani i da su džamije porušene... Ja nisam siguran da se tamo (u Sandžaku) živi normalno. I Prvi i Drugi srpski ustanak nisu podignuti protiv Turaka, nego protiv domaćih Turaka Muslimana koji su vladali Beogradskim pašalukom. Od sedam dahija, petorica su bili domaći Srbi, Muslimani"*.

[66] D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1951-1968),* Beograd 2000, 280.

[67] *"NIN"*, br. 2347, Beograd 22. decembar 1995.

[68] *"Oslobođenje"*, Sarajevo-Ljubljana 26. oktobar-2. novembar 1995. Ovakav stav u izvjesnoj mjeri asocira na vrijeme pregovora srpske i hrvatske strane uoči Drugog svjetskog rata. O tome je pisao Branko Miljuš, ministar u Cvetkovićevoj vladi: *"To mi je u Parizu potvrdio 1946. i sam dr. Maček kada sam ga pitao na kom su gledištu on i D. Cvetković vršili podelu Bosne i Hercegovine. On mi je doslovno odgovorio: Kada sam sa Dragišom pravio sporazum 1939., mi smo se sporazumjeli kada smo došli na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili"*. Opšir. A. Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, Zagreb 1989, 276; M. Galić, *Politika u emigraciji,* Zagreb 1990, 207-210; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 520-521.

teorije bila je u tezi da će *"nejasne linije između civilizacija u budućnosti postati bojno polje. Konflikt između civilizacija će biti poslednja faza u evoluciji konflikata u suvremenom svijetu", zaključujući da će zbog sukoba civilizacija s lica zemlje, zbog svoje geostrateške pozicije nestati Bosna i Izrael, jer navodno ne mogu preživjeti u okruženju drugojačijih i "neprijateljskih civilizacija".*[69] Bošnjaci su, prema poratnim, terenskim ispitivanjima srbijanskog javnog mnenja, opisivani kao primitivni, neiskreni, prljavi, nekulturni, svadljivi, glupi, kukavice, neradnici, da ne vole druge narode.[70]

Sa povratkom termina Bošnjak na političku scenu postjugoslavenskih zemalja, otišlo se u njihovom negiranju, kao i demagoškoj inventivnosti, korak dalje.[71] Oni su, od niza dežurnih historičara, predvođenih dr. Miloradom Ekmečićem, proglašeni za *"sintetičku naciju"*. Put od predratnih *"vještačkih"* Muslimana do ratnih i poratnih *"sintetičkih"* Bošnjaka nije bio dug. Stereotipi su postajali argumenti za potvrdu nužnosti završavanja politike nasilnim putem.[72] Bošnjaci su dugo tretirani kao *"simbol osmanskog prisustva i Islama"*, odnosno *"žalosni ostatak Turske na Balkanu"*, nedržavni

---

[69] *"Ljiljan",* br. 247, Sarajevo 8. oktobar - 15. oktobar 1997. Antun Vrdoljak, predsjednik Hrvatskog olimpijskog komiteta, svojedobni neuspjeh hrvatskih rukometaša na evropskom prvenstvu u Španiji 1996. pokušao je da objasni time da su u hrvatskoj reperezentaciji bili i igrači, misleći pritom na nekoliko Bošnjaka, *"koji nisu imali zajednički svjetonazor i zajedničku molitvu"*. Prema: *"Oslobođenje"*, Sarajevo 13-14. jul 1996.

[70] D. Popadić-M. Biro, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 98. Na sesiji *"Beogradskog kruga"* iznijeti su 24. marta 1996. podaci iz istraživanja Zagorke Golubović i Bore Kuzmanovića, prema kome nepovjerenje prema Albancima osjeća 77 odsto ispitanika srpske nacionalnosti. Prema Bošnjacima, taj procenat iznosi 73, Hrvatima 69, Slovencima 57, a Makedoncima 56 odsto ispitanika. Istraživači pančevačke agencije *"Mark-plan"* početkom maja 1996. zaključili su da su građani SRJ najspremniji da u istoj državi žive sa Srbima i Crnogorcima, a najmanje bi željeli da budu zajedno sa Hrvatima, Albancima i Muslimanima. U istraživanju sprovedenom u 26 opština SRJ (bez Kosova) od 25. marta do 4. aprila 1996. godine učestvovalo je 1.310 ispitanika, izabranih po slučajnom uzorku, starijih od 18 godina, svih obrazovnih struktura. Istraživači u rezultatima ne navode nacionalnost ispitanika koji su učestvovali u anketi, niti bliže objašnjavaju koji su naučni metod primjenili u ovom istraživanju javnog mnjenja. Na pitanje sa kojim narodima bi građani SRJ živjeli u istoj državi, 95 odsto ispitanika je odgovorilo sa Srbima, oko 81 odsto sa Crnogorcima, 65,1 odsto bi najradije živjelo sa Jugoslovenima, oko 50 odsto sa Makedoncima, a 45,4 odsto sa Mađarima. Oko 45 odsto ispitanika bi živelo sa Slovencima, 32,3 odsto sa Hrvatima, 32,1 odsto učesnika ankete sa Muslimanima, a 29,5 odsto sa Albancima. Slične odgovore ispitanici su dali na pitanje sa kojim narodima i nacijama bi živjeli u komšiluku, sa kojima bi pristali da budu kolege ili prijatelji, ili kojima bi dozvolili da im budu šefovi.

[71] Beogradska *"Politika"* će 1994. napisati kako je uvođenje termina *"Bošnjak"* za sve Muslimane na prostoru bivše Jugoslavije još jedan *"fundamentalistički izum Alije Izetbegovića i njegovih islamističkih saradnika na homogenizaciji celokupnog stanovništva koje ispoveda muslimansku veru na teritoriji bivše Jugoslavije"*. Prema: *"Politika"*, Beograd 30. juni 1994.

[72] O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, 12.

element, *"sevap sirotinja"*, nehistorijska skupina koja kao takva treba da definitivno nestane sa scene, da se iseli ili asimilira u *"priznate nacije"*.[73)]

Uporedo sa rasplamsavanjem rata u BiH agresivna kampanja protiv Bošnjaka u Sandžaku je nastavljena, naročito nakon stalno isticanih vijesti da se u *"bivšoj Bosni i Hercegovini"*, *"islamskoj republici"*, *"Alijinoj džamahiriji"* i *"tamnom vilajetu"* najžešće bore upravo Sandžaklije - *"Alahovi putnici iz Srbije u Bosnu"*, da Bosna želi da pripoji Sandžak, da *"mač islama preti Raškoj"*, da se sistematski radi na planiranom muslimanskom ujedinjenju, čija je varijanta tzv. *"polumjesec"* - tj. trasa Sarajevo-Novi Pazar-Priština-Skopje-Sofija-Ankara.[74)] Novinar Željko Vuković je ekskluzivno izvještavao, ne navodeći svoje izvore, ili promatrajući sa prozora, da je prije rata u polumilionskom Sarajevu živjelo čak oko 160.000 Sandžaklija, kao i da je svakodnevno u Sarajevo dolazilo od 100 do 1.000 Sandžaklija.[75)] Sindrom Sandžaklija se, poput epidemije, nezaustavljivo širio. Radovan Vučković, sarajevski književnik, porijeklom iz Sjenice, opisivao je Sandžaklije u ratnom Sarajevu: *"Svuda se govori da su ovde u Sarajevu najsuroviji ratnici Sandžaklije. Od njih zaziru i domaći Muslimani. I, zaista, prepoznajete ih svuda: u autobusu, u redovima, na pijacama. Glasni su, bučni, galame, sa naglaskom koji se dobro prepoznaje. Ne znam kako, zašto se tako izrazito uobličila radikalnost i agresivnost mlađeg naraštaja sandžačkih Muslimana?* '.[76)] Željko Ivanković, hrvatski književnik iz Sarajeva, nije skrivao svoje negativno mišljenje o Bošnjacima iz Sandžaka. U njegovim ratnim bilješkama naći će se cinična prognoza da će se Sarajevo nakon rata zvati *"Najnoviji Pazar"*, da će u njemu živjeti samo Sandžaklije (*"sandžački lešinari"*) i istočnobosanci. Ivanković, kritizirajući pisanje sarajevske *"Bosne"*, navodi: *"S takvom pameću "Bosna" i može pisati još jednu glupost: Sandžaklijama je matična država BiH!!! Bosna i Sandžaklije imaju zajednički samo islam, a matična i zajednička država im je bila samo okupatorska Otomanska imperija! A priča o Bošnjacima iz Sandžaka je kao priča o Slavoncima iz Srijema"*.[77)] Dr. Bogumil Hrabak, pak, odustajući, poput mnogih, i sam od ter-

---

[73)] Francuz Masje de Klervel pisao je još 1856. o bosanskim Muslimanima: *"Velika nesreća ovog dijela slavenskog naroda jeste u tome da je nepoznat, osim po izvještajima svojih neprijatelja"* - M. Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855,* Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo 1999, 321.

[74)] T. Inđić, *Interkulturalizam, nacija i religija*, u Zbornik: *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, Beograd 1995, 260-261; upor. *"Sandžaklije u Bosni"*, *"Has"*, br. 34-35, Novi Pazar 1. jun 1997; *"Argument"*, br. 84, Beograd 25. avgust 1997.

[75)] *"Pravda"*, Beograd 20. jul 1994; *Borba,* Beograd 13. septembar 1995; upor. Ž. Vuković, *Ubijanje Sarajeva,* Beograd 1992, 78; S. Bandžović, *Slovo otpora*, Novi Pazar 1994, 109.

[76)] R. Vučković, *Zbogom Sarajevo*, Beograd 1994, 165-166.

[77)] Ž. Ivanković, *700 dana opsade*, Zagreb 1995, 114, 192, 239, 311. Književnik Vuk Drašković, predsjednik SPO, navodi 9. februara 1996. u beogradskoj *"Našoj borbi"*: *"Sada je u modi da se, recimo, u Sandžaku priča da su oni Bošnjaci, Bošnjak i Bosanac to su sinonimi. Kako možeš u Srbiji biti Bosanac, i kako jezik kojim se govori u Sandžaku može biti bošnjački jezik? Između jezika Srba i Muslimana u Sandžaku nema apsolutno nikakve razlike. Govoriti o nekakvoj jezičkoj autonomiji je besmisleno, govoriti o nekoj kulturnoj autonomiji je besmisleno"*.

mina Sandžak koji je ranije obilato koristio u svojim radovima, ističe da osim što je *"Novopazarski sandžak (Stara Raška) bila u sastavu Bosne (i Hercegovine) nikakve druge veze između sandžačkih Muslimana nema sa bosanskim Muslimanima".* [78)] Dr. Dušan Janjić, beogradski sociolog, osjetio se pozvanim da upozori Sandžaklije: *"Prihvaćanje termina Bošnjak znači da Bosnu i Hercegovinu smatraju matičnom državom, čime postaju dijaspora. Prema nekim evropskim konvencijama, onda dolaze u poziciju stanovništva koje nije autohtono. Njihov položaj bi onda trebalo da bude regulisan međudržavnim ugovorom sa Bosnom i Hercegovinom... S druge strane, zahtevom za preimenovanjem oni svesno svode svoj položaj sa deklarativnog statusa naroda na status nacionalne manjine".*[79)] Frapantna je činjenica koliko ljudi od pera malo poznaju ili ne žele da prezentiraju historijske činjenice, da je Sandžak stoljećima bio dio Bosne, odnosno Bosanskog pašaluka. Crnogorski historičar, akademik Miomir Dašić, izrazio je 1995. spremnost da se u školske programe uključe i Muslimani, pod uvjetom da se ime ovog naroda piše sa malim početnim slovom, odnosno kao konfesionalnost, i *"time izvrši njegova asimilacija u Crnogorce islamske vjeroispovijesti".*[80)] Dr. Radoje Pajović, crnogorski historičar, stavljajući znak jednakosti između Bosne i bošnjaštva, smatra da su crnogorski muslimani autohton narod, kao dio crnogorskog naroda koji je primio islam: *"Bošnjaci, pa ni Muslimani-Bošnjaci ne mogu biti u Crnoj Gori autohton narod, jer pripadaju drugom, bošnjačkom, odnosno bosanskom narodu".*[81)]

Negacija Bošnjaka je, među brojnim srpskim historičarima svih generacija, imala frontalni, skoro obavezujući karakter, poprimajući formu neophodnog dokazivanja svakolike pravovjernosti. Dr. RadošLjušić smatra da oni kao narod uopšte ne postoje: *"Postoje Srbi islamske vere ili mogu da postoje Hrvati islamske vere ili Muslimani. Ali ne postoje Bošnjaci. Bošnjaci kao narod ne postoje".*[82)] Za njegovog kolegu dr. Ljubodraga Dimića, profesora na beogradskom Filozofskom fakultetu, *"istoričara leve orijentacije i autora dosadnih istorijskih knjiga pisanih u marksističkom i determinističkom*

[78)] Cit. prema: B. Hrabak, *Muslimani ili Bošnjaci u Staroj Raškoj (Novopazarskom Sandžaku),* Novopazarski zbornik, br. 21, Novi Pazar 1997, 273. Književnik Vojislav Lubarda u otvorenom pismu dr. Vojislavu Koštunici, protestirajući zbog legaliziranja *"Bošnjaka i Sandžaka"* ističe kako Sandžak, *"kao turska upravna jedinica"* nikada nije bila *"u sastavu bosanskog pašaluka, niti je imala kakav drugi dodir sa Bosnom osim kroz istovjetne obaveze prema velikim vezirima i sultanima"* - cit. prema: *"Književne novine",* br. 1035, Beograd 1-15. jun 2001.

[79)] *"Oslobođenje"*, Sarajevo 30. januar 2001.

[80)] *"Monitor"*, br. 264, Podgorica 10. novembar 1995; S. Hadrović-Vrbički, *Žedni preko vode,* Almanah, br. 13-14, Podgorica 2000, 300.

[81)] *"Glas javnosti",* Beograd 16. februar 2001.

[82)] *"Naša borba"*, Beograd 21-22. oktobar 1995. R. Ljušić također piše: *"Mač i suze dve su reči koje simbolizuju celokupnu srpsko-muslimansku zajedničku prošlost, prožetu nerazdvojnom sudbinom"* - cit. prema: *"Politika"*, Beograd 6. februar 1993.

duhu", proglašavanje vještačkih nacija čiji je identitet nalažen u državnoj tradiciji ili u vjerskoj posebnosti značilo je drobljenje i tanjenje srpstva.[83] On Muslimane, kao i Crnogorce, smatra vještačkim nacijama.[84] Dr. Slavenko Terzić, direktor Istorijskog instituta SANU, će uporno istrajavati na tezi o *"muhamedanskim Srbima"*.[85] Bošnjaci u Srbiji i Crnoj Gori su, po njemu, "islamizirani Srbi". Za njega će BiH biti *"žrtve politike velikih sila prema Balkanu i globalnih političko-verskih projekata-srednjeevropskog klerikalizma, s jedne i u novije vreme islamskog fundamentalizma, s druge strane"*.[86] Za dr. Terzića, suština ideologije bošnjaštva sastojala se u težnji da se onemogući srpski nacionalni pokret u BiH, odnosno da se stvori bošnjačka nacija - pravoslavne, katoličke i islamske vjere.[87] Po njegovom sudu, u historijskim izvorima ime Bošnjak je odrednica za Srbe ili Hrvate iz Bosne.[88] Dr. Dragan Nedeljković će istaći kako Muslimani nemaju svoju historiju, svoju književnost, da koriste srpski jezik i često slave neke pravoslavne praznike.[89] Akademik Petar Vlahović, na istom talasu, smatra da *"Muslimani nemaju svoj poseban jezik. Oni se služe srpskim jezikom koji nazivaju i 'naškim'"*.[90] Ovakvi i slični stavovi bili su u potpunom suglasju sa zvaničnom državnom politikom beogradskog režima.

Na izazovnom *"muslimanskom pitanju"* i potvrđivanju svoje *"pravovjernosti"* ogledali su se brojni srpski, politički izuzetno angažirani akademici. Njima se konačno ukazala prilika da javno, bez zazora, progovore protiv *"Titovih rješenja"*. Akademik Dejan Medaković, predsjednik SANU, govori: *"Iz faze jednoverne države prešli smo u fazu višereligijske države. Takođe*

---

[83] Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 65.

[84] Upor. D. Đokić, *Kritičko mišljenje i istorija*, *"Republika"*, br. 221, Beograd 1999; D. Todorović, *Komisija ili "ministarstvo" za istinu*, *"Helsinška povelja"*, br. 41, Beograd, juni 2001.

[85] S. Petrušić, *I ćutanje je zločin*, Beograd 1997, 492-494. On piše: *"Ideološka klika posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, u čijim okvirima se svako izjašnjavanje Srba-katolika kao Srba i Srba-muslimana kao Srba tumačilo kao izraz velikosrpstva, a to znači u okvirima antidržavne delatnosti, delovalo je do kraja razorno na proces srpske integracije. Da nije bilo tih okolnosti verovatno bi taj proces tekao prirodnije, i jedan deo muslimana bi pršao srpskoj, a drugi deo hrvatskoj naciji"* - cit. prema: S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, 305.

[86] S. Terzić, *Reč na otvaranju skupa*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 9. Po njemu se suština ideologije bošnjaštva sastojala u težnji da se onemogući srpski nacionalni pokret u BiH, odnosno da se stvori *"nacija-bošnjaci pravoslavne, katoličke i islamske vere.*

[87] *"To je, čini mi se, danas takav cilj u BiH. Reč je o jednom političkom projektu stvorenom u Beču koji je danas obnovljen iz više političkih centara moći i iz Amerike"* - *"Blic"*, Beograd 24. april 1997.

[88] *"Balkanite"*, br. 17, Sofija maj 2001.

[89] Upor. *"Politika"*, Beograd 19. juni 1994; *"Blic"*, Beograd 4. septembar 1998.

[90] P. Vlahović, *Etničke odrednice muslimana*, u Zbornik: *Položaj manjina u SR Jugoslaviji*, 732.

dobili smo i manjine... Mi smo uleteli u kominternovsko rešenje koje je kasnije dobilo naš dodatak i specijalitet da religiju pretvaramo u naciju".[91] Akademik Vasilije Krestić 1991. upozorava: "U svakom Srbinu se još krije mali Jugosloven i samo čeka da iz tog malog Srbina iskoči. To je onaj problem koji nas sprečava da se objedinimo i koji nas još tera u sukobe, često i besmislene".[92] Srbi su, po njemu, preko jugoslovenstva *"lako postajali Muslimani ili Hrvati... i komunistički internacionalisti".*[93] Po njegovoj ocjeni *"srpski političari i Srpska pravoslavna crkva nesmotreno su prihvatili iz Beča plasirane deobe po verskoj pripadnosti. Stali su iza devize da 'izvan pravoslavlja nema srpstva', čime su ne samo zaustavili proces nacionalne integracije po osnovu triju vera već su ga obrnuli u suprotnom smeru. Taj smer je ubrzala, dokrajčila, ali proširila i pobudila nacionalna politika Josipa Broza. Njegovim proglašenjem novih, dotle nepostojećih nacija, zadat je jedan od najtežih udaraca našem narodu, posmatran sa stanovišta srpske nacionalne integracije".*[94] Akademike su slijedili brojni jurišnici.

Dr. Veselin Đuretić piše o *"sivim zonama"* srpskog etnikuma.[95] On naglašava da su se nasuprot Srbima *"muslimani, zorno se postrojavajući iza svoje oktroisane "nacije" novu samobitnost sve više ostvarivali u znaku dokazivanja koje je dozivalo 'stara dobra turska vremena'. I oni i Hrvati sve više su se povlačili u svoje zatvorene vjerske krugove".*[96] Posmatrajući etničku kartu BiH koju su mnogi nazivali leopardovom kožom, on je rekao da je to zato *"što su u pitanju uglavnom etničke rane na biću srpskog naroda".*[97] Muslimane je ocijenio kao *"geopolitički apsurd iz kojeg je proizišao i sadašnji apsurd njihove politike - nastojanje da nacionalnu maticu pretvore u svoj*

---

[91] *"Glas javnosti"*, Beograd 18. juli 1999; opšir. D. Medaković, *Oči u oči*, Beograd 1997. Za Aleksu Milojevića *"učvršćivanje komunističkog režima, posebno motreći na nacionalno, bio je jedan od uspješnih metoda muslimanskog osvajanja Bosne i Hercegovine. Pedesetogodišnja nasilnost u politici muslimana ubrzo se pokazala u njihovoj ratnoj nasilnosti".* Opšir. A. Milojević, *Etničko i regionalno u razvoju Bosne i Hercegovine,* u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 458-459.

[92] *"NIN"*, Beograd 12. jul 1991.

[93] *Svaštalice*, 106.

[94] V. Krestić, *Iz istorije Srba i srpsko-hrvatskih odnosa*, Beograd 1994, 312; Isto: *"Duga"*, br. 526, Beograd 30. april 1993. U jeku NATO napada na Jugoslaviju on izjavljuje: *"Dužni smo da kidamo sa jugoslovenstvom i jugoslovenskom politikom i da se na svim prostorima naše zemlje što brže oslobađamo titoističko-đilasovske nacionalne politike"* - prema: *"Glas javnosti",* Beograd 18. april 1999.

[95] V. Đuretić, *Fatalne greške srpske "nacionalne politike"*, Danica, Srpski narodni kalendar za godinu 1996, Beograd 1996, 354.

[96] V. Đuretić, *Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike*, u Zbornik radova: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Istorijski institut SANU, knj. 12, Beograd 1995, 442.

[97] *"Politika"*, Beograd 24. april 1994; S. Bandžović, *Sandžački zapisi,* Novi Pazar 1994, 86.

konvertitski privjesak".[98] Stav Srba u BiH prema Muslimanima objašnjavao je *"strahom da im ne vladaju sopstveni konvertiti"*.[99]

Po mišljenju elokventnog akademika Radovana Samardžića iskazanom 1994. godine *"naročito pod uticajem velikog broja naseljenika južnoslovenskog i arbanaškog porekla, Turska je počela obnavljanje svoje imperijalne tradicije... da se ponovo pojavi kao neprijatelj srpskog naroda, na Tursku i njene vlasti bez sumnje je delovala muslimanska propaganda iz BiH, najvećim delom utemeljena na lažnim podacima"*.[100] Dr. Darko Tanasković, orijentalista i stanovito vrijeme jugoslavenski ambasador u Turskoj, je varirao u svojim nastupima. Početno je ocijenio da je bošnjaštvo, kao i u vremenu Benjamina Kalaja, promovirano *"odlučujućom intervencijom stranih sila, s praktično identičnim geopolitičkim ishodištem i osmišljenošću"*.[101] On, poput akademika R. Samardžića, svojedobno zaključuje da je značajnu ulogu u profiliranju turske politike, a još više u realiziranju pomoći muslimanima na jugoslavenskom prostoru odigrala milionska brojna iseljenička dijaspora u Turskoj: *"Pri tome se kosovskoalbanski i makedonskoalbanski lobi čak pokazao bolje organizovan i raspoređen u strukturama društvene moći od bošnjačkog"*.[102]

Ideologija srpskog populizma, oslanjala se na autoritet ne samo književnosti i književnika, nego i nauke i naučnika, prevashodno historiografije. Na tom polju je vidna uloga dr Milorada Ekmečića, nekadašnjeg profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koga je dr. Nebojša Popov ocijenio kao

---

[98] Upor. *"Javnost"*, br. 131, Beograd-Pale 26. juni 1993.

[99] V. Dimitrijević, *Neizvesnost ljudskih prava*, Novi Sad 1993, 73-74. Za etnologa Mila Nedeljkovića *"zli Turci, a to su najčešće bili Srbi muhamedanske vere, za vreme svoga gospodstva ne samo što su tlačili srpsku pravoslavnu raju, nego su po svaku cenu hteli da zatru njenu versku i narodnu svest"*. Prema: *"Glas nedelje"*, br. 1, Beograd 9. decembar 1998. Također vidi njegovu knjigu: *Krst i polumesec. Najstrašnija srpska razdeoba*, Bijelo Polje 1993.

[100] R. Samardžić, *Na rubu istorije*, Beograd 1994, 225-226. Po ovom autoru *"o poreklu bosanskohercegovačkih muslimana možda najbolje govori njihovo narodno pesništvo i epsko i lirsko, koje se u najmanjoj meri razlikuje od usmene književnosti srpskog pravoslavnog stanovništva"*. Za njega je, s druge strane, Evropa *"tužni plod dekadencije, truljenja, zaborava i korupcije"*, dok su Srbi jedini pravi Evropljani *"čuvari izvornog jerusalimsko-mediteranskog evropejstva"* - cit. prema: *"Vreme"*, br. 435, Beograd 20. februar 1999. Također vidi njegov rad: *Prodor islama u jugoistočnu Evropu,* Književnost, br. 10, Beograd 1990, 1729-1745.

[101] D. Tanasković, *Protivrečnosti neobošnjaštva*, u Zbornik radova: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 49; upor. S. Reljić, *Više od religije*, *"NIN"*, br. 2507, Beograd 14. januar 1999. Dragoljub Todorović će napisati da je D. Tanasković naučnik koji se *"proslavio dokazivanjem da Bošnjaci nisu nacija i drugim kvazi-naučnim tezama o islamu i muslimanima i koji je za ta svoja učenja nagrađen ambasadorskim mestom u vreme Miloševićeve vladavine"* - prema: D. Todorović, *Komisija ili "ministarstvo" za istinu*, *"Helsinška povelja"*, br. 41, Beograd juni 2001. Dr. D. Tanasković, kao i dr. Lj. Dimić postaće članovi, sa promjenom režima u Srbiji i SRJ, Komisije za istinu i pomirenje, koju će formirati dr. Vojislav Koštunica, predsjednik SRJ.

[102] *"Glas javnosti"*, Beograd 8. juli 2001.

jednog od *"najistaknutijih ideologa srpske države u Bosni i Hercegovini"*. Godinama je smatran za *"najuticajnijeg bosanskog Srbina "*. Nazivan je i *"ocem srpskog savremenog nacionalizma"*.[103] Za ovog historičara, nosioca najviših predratnih republičkih priznanja, čije su teze i brojne konstrukcije šegrtski prihvatili i prisvojili, ali i razradili, brojni srpski historičari mlađe i srednje generacije, banjalučki neovisni *"Reporter"* je 1999. napisao da je to *"levodrinski Dobrica Ćosić"* koji*"u medijima nastupa kad god je potrebno u narodu uneti malo nacionalnog adrenalina"*.[104]

Završni predratni proizvod linije SANU biće upravo knjiga M. Ekmečića *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, koja se pojavila 1989. kada je Slobodan Milošević nasilno reintegrirao Kosovo i Vojvodinu, a na Gazi-Mestanu nagovijestio kako oružane borbe *"još nisu isključene"*.[105] Nakon prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini Ekmečićevo ime će se sve više povezivati sa vrhom i politikom Srpske demokratske stranke.[106] Već krajem 1990. on, očito dobro informiran iz krugova politike koju propagira, ističe neminovnost rata u BiH kao posljedice predstojećeg raspada Jugoslavije. Govoreći tada o perspektivi BiH on ukazuje na opasnost od narastanja *"ekstremnog islamizma"*.[107] Preciziraće da će u srpsko-hrvatskom sukobu biti velikih žrtava: *"Naših će poginuti oko 250.000, a Hrvata bar 750.000. Time će hrvatsko pitanje biti rešeno"*.[108]

Dr. M. Ekmečić je u svojim nastupima bio opsjednut sveopćim urotama u historiji. On će ustvrditi kako je *"antisemitizam zamenjen srbofobijom"*.[109] Za njega je srbofobija samo rukavac rusofobije u anglosaksonskim državama.[110] Društva sklona mitologiziranoj svijesti su doista ona koja se *"još uvijek nisu našla"*, ili su sebe *"već ponovo izgubila"*. Balkan je, s druge

---

103) M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, 375.

104) *"Reporter"*, br. 67, Banjaluka 4. avgust 1999. Dr. Milorad Ekmečić 1988. izjavljuje u jednom intervjuu: *"Nasilje je babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu. Svaki nacionalizam počinje skupljanjem bajki ili epskih pesama, i to je uglavnom elitni nacionalizam"*. Prema: *"Književne novine"*, Beograd 1. decembar 1988; O. Milosavljević, *Jugoslavija kao zabluda*, u Zbornik: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 60. Još su Atinjani, kako je on jednom citirao, poručivali nekom malom susjedu da *"jake države rade što mogu, a da slabe pate ono što moraju"*. Prema: M. Ekmečić, *O jedinstvu srpskog naroda*, Književnost, br. 7-8-9, Beograd 1994, 833.

105) I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 54.

106) *"Dani"*, br. 64, Sarajevo 8. decembar 1997.

107) N. Mišljenović, *Dalekovidost akademika Ekmečića*, *"Politika"*, Beograd 5. jun 1992.

108) V. Stevanović, *Milošević, jedan epitaf*,107. Ovaj autor će dalje zapisati o dr. Ekmečiću: *"Dok je bio dečak, njemu su ustaše pobile čitavu porodicu i bacile je u jamu. Sada je prilika da, zavaljen u fotelju, sredi stare račune - na dečacima poput njega nekada"*.

109) S. Biserko, *Presvlačenje Srbije,* Helsinška povelja, god. V, br. 35, Beograd, decembar 2000.

110) M. Ekmečić, *Srbofobija i antisemitizam*, izd. "Beli anđeo", Šabac 2000, 7.

strane, za njega bio *"tradicionalno dvorište ruske politike"*.[111] Prema Ekmečićevim tvrdnjama, iz 1989. godine, glavni i trajni protivnik Jugoslavije bio je Vatikan, preko svojih ispostava na ovom tlu: *"Svi pokreti protiv ujedinjenja Jugoslavije, sem onih iz Bugarske i islamskih zemalja"* smatra on *"završavali su se u nadbiskupskim uredima"*. A što se tiče Muslimana, odnosno Bošnjaka, oni tada, u predvečerje raspada jugoslavenske državne zajednice, još uvijek, bar javno, nisu zavređivali veću pažnju pošto, smatra on: *"Kod bosanskih muslimana je moguće za rok od nekoliko meseci primetiti totalnu promenu kolektivnog mentaliteta"*.[112] Početkom januara 1990. ocijeniće kako je Jugoslavija destabilizirana *"ali neće propasti. Ako je nešto u ovome propalo, to nije ideja jugoslovenskog državnog jedinstva"* upozoravajući veoma jasno: *"Mi u svet i buduću Evropu ne možemo ući kao pristojno čeljade koje gospodari svojim postupcima. Mi smo verskim i nacionalnim rascepom osuđeni da u svet idemo tuđim posredstvom. Dvesto godina naše istorije ostavilo nam je u mandat da stvorimo demokratsku i ujedinjenu državu. Ona mora biti naših ruku delo, ili će ostati onoliko nesrećna koliko su bili naši preci u onom zlu i jadu koji se naziva našom istorijom"*.[113] Događaji su se smjenjivali velikom brzinom, kao i njegove česte procjene. Već 1991. on će poručiti, u jeku krize i nagovještaja krvavog raspleta jugo-drame, kako se sa *"titoizmom mora do kraja raskrstiti, kao sa bolešću koja nas je odvela u katastrofu"*.[114] U televizijskim nastupima će neizostavno ukazivati na opasnost od nadirućeg islama.[115] Neminovnost povratka Turske, po njegovom mišljenju, *"na islamske osnove i napuštanje kemalističke tradicije, nužno će obnoviti instituciju kalifata kao vođstva sunitskog islama"*.[116] Početkom 1992. on, zajedno sa Dobricom Ćosićem, predlaže diobu BiH da bi *"Srbi suvereno stali na svoje međe"*.[117] San svih nacionalista jeste da stave svoje vizije na papir a potom ih pretvore u stvarnost.[118] Drevna mržnja i antipatija su plašt ispod kojega država maskira svoje poteze i obezbjeđuje opravdanja i jasne motive.[119]

---

111) *"Vreme"*, br. 180.

112) Nav. prema: N. Popov, *Srpski populizam.*

113) *"NIN"*, br. 2037, Beograd 14. januar 1990; upor. M. Ekmečić, *Istorijske pretpostavke ujedinjenja, "Književne novine"*, br. 765, Beograd 1. decembar 1988.

114) M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, Gornji Milanovac 1991, 77.

115) R. Lubovac, *Bosanska nacija i jezik bosanski*, *"Nedjelja"*, br. 61, Sarajevo 21. april 1991.

116) M. Ekmečić, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?*, u Zbornik: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Istorijski institut SANU, Beograd 1998, 57.

117) *"Vreme"*, br. 457, Beograd 9. oktobar 1999.

118) L. Silber-A. Litl, *Smrt Jugoslavije*, Beograd 1996, 38.

119) A. Alvarez, *Genocid i uloga države*, u: *Bosnian Paradigm*, knjiga sažetaka, Sarajevo 18-21. novembar 1998.

Dr. M. Ekmečić je, u martu 1992. na Kongresu srpskih intelektualaca u Sarajevu, izjavljivao da je Evropa, izlazeći u susret zahtjevima Muslimana, da ih zaštiti od Jugoslavije, odredila Muslimanima *"srednjobosanski rezervat. U kakvom god većem ili manjem obimu bude ugovoren, biće to ipak teritorij od koga će se evropsko susedstvo više čuvati, nego on od njega. To jest, srednjebosanskim rezervatom za Muslimane, Evropa se više zaštitila od islama, nego bosanski islam od Jugoslavije"* upozoravajući dalje da je *"muslimanskoj masi namenjeno gore stradanje od nas, jer to uzajamno stradanje će njih više pogoditi nego nas"*. Po Ekmečićevom sudu, ako već Jugoslavija nije mogla biti građanska, onda to nisu mogle biti nijedna od njenih *"naslednih pokrajina"*.[120] Na ovom skupu usvojena je *"Završna deklaracija"* u kojoj se, između ostalog, navodi: "Zabrinut zbog grubog komadanja starih evropskih država, Kongres srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine zapaža da to može dovesti do sukoba koji će nanijeti veliku štetu Evropi. Za sve što iz toga proizilazi Srbi ne mogu preuzeti nikakvu istorijsku odgovornost... Srpski narod ne prihvata državnu zajednicu koju određuju interesi velikih sila, evropskog katoličkog klerikalizma i probuđenog panislamizma, nego onakvu kakva izvire iz etničkog i istorijskog prava svakog naroda na zemlji".[121]

Nakon prelaska iz opkoljenog Sarajeva u Beograd 1992. dr. M. Ekmečić će nastaviti sa svojim naučnim i političkim djelovanjem, dajući sebi prostora da potpuno *"otvori dušu"* i progovori otvoreno o tome šta doista misli i nosi u sebi, o onome što se do tada naslućivalo i sa šaptom govorilo o ovom angažiranom akademiku.[122] Poput neke turbo-folk estradne zvijezde njegovo ime će biti neprestano prisutno u javnosti. Mediji će ga promovirati kao sveznajućeg eksperta, dežurnog analitičara za teme iz prošlosti, ali i za tekuća zbivanja na prostorima bivše državne zajednice. On u Beogradu duhovno predvodi srpski historiografski krug koji želi da, osim velike državne materijalne pomoći, ostvari što bliskije kontakte sa krugovima političke moći. Tu je predstavljen kao jedna od *"najimpozantnijih ličnosti kako na srpskoj tako i na jugoslovenskoj istoriografskoj sceni druge polovine 20. veka"*.[123] M. Ekmečić će ubrzo javno ocijeniti da je *"srpski narod 6. aprila 1992. podigao svoju nacionalnu revoluciju. Može se Srbija koliko god hoće optuživati za agresiju na Bosnu i Hercegovinu ali niko ne može poricati da je srpski*

---

120) "*Muslimanski glas*", br. 50, Sarajevo 3. april 1992. Na ovom kongresu dr. M. Ekmečić izjavljuje: *"Sve kukanje oko posledica rata i njegovih žalosnih žrtava nikada pred istorijom neće sakriti odgovornost onoga ko je prvi počeo. Tajne službe velikih država u Evropi, Americi i islamskom svetu daju podršku ovom avanturizmu oružjem koje nam se stalno nameće"*.

121) *"Nedjelja"*, br. 111, Sarajevo 5. april 1992.

122) *"Dani"*, br. 81, Sarajevo 3. avgust 1998.

123) M. Miljković, *Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka*, Prilozi, br. 29, Sarajevo 2000, 331.

seljak uhvatio pušku u ruke i da je rešen da je ne ispušta". Po njegovom sudu srpski rat u BiH bio je nastavak *"srpskih oslobodilačkih ratova"*.[124] U maju 1992. on će ipak priznati kako nije shvatio da će građanski rat, koji je smatrao nužnošću, biti toliko dubok i razoran.[125] Zaista je svaka misao lahka, ako se ne uzme u obzir stvarnost.

Već u oktobru 1992. dr. M. Ekmečić je upozoravao: *"Svaka žurba da pobedimo, da predahnemo i da nas preko reda prime za trpezu pristojne čeljadi će biti omča koju sami sebi namećemo"*.[126] Za sebe je sam ustvrdio da se smatrao obaveznim da kao historičar kaže ono što misli i da pritom *"pokaže spremnost da za to snosi odgovornost"*.[127] Zaključiće također da je iskorišćavanje bosanskih muslimana da obave prljavi posao protiv Srba, uvijek bio jedan od kamena temeljca politike srednjeevropskog klerikalizma na Balkanu.[128] Bošnjačko-hrvatske sporazume u toku rata duhovito će predstaviti kao *"gvozdeni pakt mačka Tomija i miša Džerija"*.[129] Muslimanski fundamentalizam i katolički fanatizam biće, po Ekmečiću, glavni uzroci *"građanskog rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj"*.[130] Rat u BiH, piše on 15. septembra 1994. godine, bio je posljedica ranijih pokušaja *"Srednje Evrope da Bosnu i Hercegovinu silom iščupa iz svoje prirodne celine i veštački joj odredi posebnu sudbinu. Srpsko pitanje u krajevima zapadno od reke Drine danas ponovo potresa celi svet i bez sumnje će biti zajednički otac svim velikim događajima koji za duže vreme dolaze"*.[131]

Dr. M. Ekmečić se nije upuštao u sirovu antikatoličku propagandu koja se pojavila krajem 80-ih godina u Srbiji. On je jednostavno dao dignitet antikatoličkoj literaturi Dragoljuba R. Živojinovića, Vladimira Dedijera i Milana Bulajića.[132] Fašizam je, piše dr. Ekmečić, nastao iz političke ideje katoličke crkve, pa iz rastućeg uticaja ove crkve svijetu prijeti opasnost od obnove fašizma. Po njemu su korjeni svih Hitlerovih ideja duboko u katoličkoj političkoj tradiciji. Ekmečić misli da bi uspješna odbrana od *"pogubnog saveza"*

---

124) S. Balić, *Uništavanje autohtone kulture od strane neprijatelja i prijetnje narodnom duhu od strane prijatelja*, u Zbornik: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997, 325.

125) *"Politika"*, Beograd 25. maj 1992; O. Milosavljević, *Zloupotreba autoriteta nauke,* u Zbornik: *Srpska strana rata*, 325.

126) *"Borba",* Beograd 24. oktobar 1992.

127) *"Telegraf"*, br. 74, Beograd 18. oktobar 1995.

128) *"Politika"*, Beograd 27. juni 1993.

129) *"NIN"*, Beograd 11. mart 1994.

130) M. Ekmečić, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?*, 399.

131) M. Ekmečić, *Predgovor*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 1, Beograd 1995, 2.

132) I. Banac, *Cijena Bosne*, 55, nap. 72. M. Ekmečić još 1990. ističe u Budvi da je *"cela prošlost jugoslovenskog ujedinjenja zavisila od sposobnosti crkava da racionalizuju podelu jedinstvenog jezičkog kolača"* te da Južni Slaveni nisu postigli potpuno ujedinjenje zato što su *"nas crkve razdvojile"*.

Amerike i islamizma bilo ujedinjenje Evrope od Atlantika do Urala, odnosno do Tihog okeana. Za to je potrebno da evropska demokracija savlada katolički klerikalizam.[133)]

Srbi, po Ekmečićevom shvatanju, nikada u historiji nisu kasnili, ustvrđujući kako srpski nacionalni program ne mogu sastaviti intelektualci, nego narodni predstavnici u srpskim parlamentima.[134)] Upuštajući se u nezahvalne ali izazovne, navijačke dnevno-političke prognoze on će 1993. prerano ocijeniti kako je glavni pobjednik u tekućem ratu bio srpski seljak u Šumadiji, Bosni, Hrvatskoj, Crnoj Gori. U Bosni je *"odbranio svoja ognjišta, u Šumadiji je sačuvao jezgro srpske državnosti i preko potrebni politički kontinuitet. Mi stojimo pred pobedom srbijanskog političkog vođstva"*.[135)] Ustvrdiće da su srpske krajine u BiH i Hrvatskoj stvorene kao države i da tu niko i ništa ne može izmijeniti, prognozirajući kako će, nakon uspostave mira, doći do masovnog preseljavanja stanovništva iz nacionalno mješovitih sredina i da će to teći bez nasilja.[136)] On 1994. ističe kako će po pravu na samoopredjeljenje četiri postojeće srpske države ujediniti u jednu, *"s pažljivim merenjem koraka u mirovnim pregovorima... Naščilj je da sačuvamo srpsko jedinstvo i da ono bude krunisano jednom srpskom državom"*.[137)] Nije se očito pridržavao svojih misli iz 1991. kako ipak, treba da *"ostanemo pri tome da je predviđanje budućnosti uvek omanulo. Ne ostvari se ono što se očekuje"*.[138)] Stvari su očito išle u drugom smjeru od onoga koji je bio planiran po univerzitetskim kabinetima.

M. Ekmečić je nerijetko stavljao znak jednakosti između srpstva i BiH, ustvrđujući kako još od ranog srednjeg vijeka Bosna i Hercegovina nisu bile samo sastavni dio srpskog narodnog bića i jedne od pokrajina u kojima je srpski narod živio nego i "ona ključna oblast koja je određivala njegov ukupni razvoj" da bi na kraju, *"poentirao"* u svom stilu: *"Pokušaji ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom ispunili su ne samo stranice srpske, jugoslovenske i balkanske istorije, nego su jasan prilog opštoj istoriji*

---

133) *"Politika"*, Beograd 11. decembar 1999. Opšir. M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, izd. Službeni list SRJ, Beograd 1999.

134) N. Vojinović, *Tri genocida nad Srbima u XX vijeku*, Stvaranje, br. 1-3, Podgorica 1993, 198. Beogradski *"Glas javnosti"* 14. januara 2001. i *"Danas"* u broju od 20-21. januara 2001. objavljuju izjavu dr. M. Ekmečića: *"Srpski istoričari su od velike seobe Srba napravili mitologiju po ugledu na Hrista. Dokazuju da su Srbi postali, kao Hristos u tri faze - da su umrli 1690. sahranjeni i uskrsli 1912"*.

135) *"Javnost"*, br. 142, Beograd-Pale 11. septembar 1993.

136) Nav. prema: M. Minić, *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945,* Novi Sad 1993, 350.

137) M. Pelesić, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini,* 396.

138) M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 90. Za sebe je M. Ekmečić u ovoj knjizi (str. 138) rekao: *"Nekada kažem da se ponašam kao žaba koja vegetira, odnosno koja ne doživljava život"*. U svojim elaboracijama on upadljivo često pominje žabe.

čovečanstva".[139] Bez istorijskog učinka volje ljudi - piše M. Ekmečić, *"koji se nalaze u bosanskom rovu, nećemo nikad biti u stanju da razumemo današnji građanski rat u Bosni 1992-1995"*.[140] Za njega će to biti građanski rat *"motivisan religioznim ratovima iz naše prošlosti"*, što će prihvatiti i drugi srpski naučnici.[141] Ustvrdiće dalje, u novembru 2000. godine, kako je uzrok rata u BiH u *"religioznim prirodama nacionalizama"*.[142] Nazivati ubijanje u BiH *"građanskim ratom"*, bilo bi jednako nazivanju ustanka u varšavskom getu u Drugom svjetskom ratu *"građanskim ratom"*.[143]

Često prisutan u štampi, dajući brojne ocjene i komentare, dr. Ekmečić je iznio i stav da će historija "Memorandum SANU staviti u istu ravan sa *"Načertanijem" kao svetao glas savesti onih kojima policija nije dozvolila da išta drugo urade"*. Posebno je bio oštar u osudi proglašavanja *"bošnjačke nacije"*. On će 1992. izreći mišljenje da muslimanska inteligencija svojedobno nije izvršila svoj zadatak *"da od jedne zajednice koja je istinski odvojena od Srba i Hrvata u Jugoslaviji zaista napravi nacionalnu zajednicu, svetovnu zajednicu koju ne pokreće religija"*. Prema njemu većina je ostala *"muslimanska religiozna manjina"*.[144] Za njega su Bošnjaci bili tek vještačka nacija koju su stvorili Amerikanci.[145] To će neprestano potencirati, ne krijući svoje ogorčenje i rezignaciju, u svojim čestim usmenim i pismenim nastupima, potvrđujući riječi Gustava le Bona da *"od trenutka, kada se nađu u gomili, i prostak i naučnik su podjednako nesposobni za posmatranje "*.

M. Ekmečić 1974. piše kako se muslimanski nacionalni preporod u XX vijeku završava pred našim očima.[146] Po Ekmečiću iz 1997. *"niko razuman ne može poricati posebnost bosanskih muslimana u jugoslavenskoj etničkoj zajednici"*, dodajući da su oni svoju posebnost *"izvojevali oružanim otporom jugoslovenskoj državi 1914, 1941. i 1992. godine"*.[147] Posebnost da, ali ne

---

139) M. Ekmečić, *Predgovor*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 1.

140) M. Ekmečić, *"Ustanak u Bosni 1875-1878"*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1996, 183.

141) D. Tanasković, *Ka razumevanju "srpsko-muslimanskog sukoba"*, Letopis Matice srpske, knj. 467, sv. 1-2, Novi Sad 2001, 64.

142) *"Politika"*, Beograd 17. novembar 2000; *"Danas"*, Beograd 25-26. novembar 2000.

143) S. Balić, *Zaboravljeni islam*, Wien 2000, 295.

144) M. Ekmečić, *Islam na latinskom, "Večernje novosti"*, Beograd 31. maj 1992; D. Tanasković, *Srbi i islam na izmaku XX veka*, Letopis Matice Srpske, knj. 453, sv. 1, Novi Sad 1994, 109.

145) *"Telegraf"*, br. 74, Beograd 18. oktobar 1995.

146) M. Ekmečić, *Odgovor na neke kritike "Istorije Jugoslavije" (XIX vek)*, JIČ. br. 1-2, Beograd 1974, 223. U istom tekstu (str. 225) on navodi: *"Ja sam jednostavno zastupao tezu da je neuspjeh srpskog i hrvatskog nacionalnog preporoda da stvore zajedničku naciju na osnovu jednog jezika, da se vremenom prevaziđe religija kao faktor uzajamne podjele, ostavio prostor da se kasnije muslimanski dio naroda afirmiše na istim temeljima kao i ona dva prva"*.

147) M. Ekmečić, *O identitetu bosanskih muslimana,* Letopis Matice srpske, knj. 460, sv. 1-2, Novi Sad jul-avgust 1997, 73-74.

i nacija. Po njegovom sudu američka diplomatija je *Vašingtonskim sporazumom* od 18. marta 1994. muslimanskom političkom vođstvu nametnula da svoju naciju ne smatraju *"muslimanskom, veru islamom i jezik bosanski"* (kako su tvrdili u popisu 1991), te da vještačke nacije još nisu bile smirene: *"Američke su diplomate tako jednim potezom pera sekularizovale priznatu zajednicu njenog muslimanskog naziva i proglasili bošnjačkom"*.[148] Dejtonski sporazum, kojim je navodno i proglašena *"bošnjačka nacija"* je, za njega, bio američki *"istorijski zločin nad srpskim narodom"*, jer Amerika, po njemu, danas na Balkanu *"svoje uporište traži na pokretu balklanskih katolika, bosanskih muslimana i Albanaca"*, uz stalno ponavljanje kako su bosanski muslimani od 1868. devet puta mijenjali naziv svog identiteta.[149] Uz često isticanje da su bosanski muslimani više puta mijenjali naziv svog nacionalnog identiteta, on neće ulaziti u složene procjene da li su to radili oni sami ili neko drugi u njihovo ime.

Na naučnom skupu *"Srpski duhovni prostor"* koji je u novembru 1998. održan u Bijeljini on će izjaviti: *"Mi se lako asimilujemo u druge narode, gubimo svoj jezik i ostala obeležja identiteta, ali dete kršteno u svojoj crkvi je obeleženo znakom zaštite od olakog odnaroda"*, priznavajući da je, kako ga naziva *"Dejtonski poraz 1995. izazvao istorijsku depresiju u svesti srpskog naroda, koja se, otvaranjem novih žarišta mogućih katastrofa stalno iznova hrani"*.[150] On je 1995. ustvrdio da se bosanskim Srbima odriče i minimalni program - *"konfederacija sa matičnom narodnom državom srpskog naroda"*, dok se srpskoj politici *"nameće da mora priznati samostalne, satelitske države u Bosni i Hrvatskoj"*, što je *"odvratno kao gutanje žabe"*. Zaključivao je da "ako ne izgradimo jedan alternativni program nasuprot ovom nasilju koje se nad nama vrši, onda će oni koji su propustili taj istorijski zadatak morati gutati ono što im se nameće". Dvije godine docnije on iznosi kako je u srpskom javnom mnjenju od Bijeljine do Čikaga *"procvetala cela jedna industrija pisanja novih "Načertanija"*, pri čemu se zaboravljalo da država *"ima onoliko politike koliko ima sile u njenoj podlozi"*.[151] Zaključivao je

---

148) M. Ekmečić, *O istraživanju istorije BiH danas*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995, 22; također vidi: M. Ekmečić, *Istorijski koreni i moguće posledice jugoslovenske krize,* Međunarodna politika, br. 1015, Beograd 1. april 1993; Isti, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997.

149) *"Naša borba",* Beograd 22. juli 1998. On 1991. govori nešto drugačije: *"Proglašavanje novih nacija može imati i jednu korisnu posledicu. Ona se ogleda u tome da se među tim novim nacijama, u nekoj daljoj budućnosti, nađu i Jugosloveni, jugoslovenski narod, dakle jedna unitaristička koncepcija"* - nav. prema: M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 82.

150) *"Nas svet smešta u novo granično područje između zapadne Evrope i islama, praveći od nas malu zajednicu privatnih poduzetnika ili 'večiti kiosk'. Posledice su više nego očite - pre svega primitivizam"* - opšir. *"Glas javnosti"*, 30. oktobar 1998; *"Večernje novosti",* Beograd 4. novembar 1998. O sebi će sam inače reći kako je u djetinjstvu *"svako veče išao u crkvu"* - prema: M. Jeftić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 135.

151) O. Milosavljević, *Od Memoranduma do "kolektivne" odgovornosti*, 15-16.

da je prvi grijeh učinjen 1990. godine kada se *"politički ciljevi nisu realno procenili, samo do one mere koju smo bili u stanju da branimo"*.[152] Kada se nakon Drugog svjetskog rata počelo zaboravljati na Hitlera i nacističke zločine, ono Nijemaca što se nije moglo pomiriti s porazom govorilo je kako je Hitler načinio samo jednu grešku - otišao je predaleko.[153] Rezignirano će Ekmečić reći kako se najprije *"odveć prkosilo pa onda svojski puzalo, oba puta preko mere koju smo mogli usaglasiti"*.[154]

Politika je na fatalan način uvukla akademika M. Ekmečića u svoj vrtlog: *"od traumatičnog djetinjstva i mladosti, preko opsesivne višedecenijske tegobe, njegovo shvatanje pitanja "Muslimana", završilo je u neizlječivoj mržnji"*.[155] Bošnjaci - ti pripadnici *"veštačke, sintetičke nacije"* postaće Ekmečićeva opsesivna, inspirativna tema. Biće oni za njega, između ostalog, *"vatikanska predstraža"*, te zajedno sa Albancima *"najnestabilniji faktor u istoriji Balkana"*.[156] Za Ekmečića se smisao *"sintetičke nacije"* iz današnje literature odnosi na ubjeđenje, da nacije nisu samo stvari koje su nasljeđene iz prošlosti, nego da se one planskim putem mogu stvarati i u budućnosti.[157] Kao najznačajnije sijače fundamentalizma označiće bošnjačke povratnike koji su od *"građanskog rata bili pobegli u Nemačku. Uticaj bosanskog islama na razvoj evropskih prilika će se osećati još tokom dosta decenija koje dolaze"*.[158] Opasnost od širenja islama je, po njemu, alarmantna: *"Tojnbijevo predviđanje da će od Istanbula do Soluna biti protegnuta jedna golema urbanistička celina počeće da se ostvaruje kad Turska uđe u Evropsku uniju. Pod istim uslovima bi i grad Beograd za dva naredna stoleća mogao da povrati svoja ranija islamska obeležja. Neka razmisle oni koji se na ovom mestu smeškaju skeptično. Budućnost je data narodima koji prave decu, jer bez njih ona ne postoji"*.[159]

Praveći razne lingvističke i stilske eksperimente u svojim nadmenim opservacijama, iznio je da *"polupismeni američki emisari preko noći proglašavaju sintetičke nacije i vrše eksperimente sa uspehom prema kome se turski sultani, Franc Ferdinand i Hitler moraju postideti"*, zaključujući da

---

152) *"Književne novine"*, Beograd 15. januar - 1. februar 1997.

153) B. Milošević, *Prvih deset godina 1987-1997*, Beograd 1997, 130.

154) *"Književne novine"*, Beograd 15. januar - 1. februar 1997.

155) M. Pelesić, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini,* 391.

156) *"Nedeljni telegraf"*, br. 284, Beograd 3. oktobar 2001. Dr. Đorđe Mikić, banjalučki historičar, će pisati da su Bošnjaci kao *"ultrakonzervativan element"* teško prilagodljivi zapadnoj kulturi. Opšir. vidi: Đ. Mikić, *Banja Luka na Krajini hvala*, Banja Luka 1995, 296.

157) M. Ekmečić, *Nacionalni identitet, sintetičke nacije i budućnost demokratije*, Književnost, br. 5-6, Beograd 2000, 526.

158) M. Ekmečić, *Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?*, 43.

159) M. Jevtić, *Na istoku zapada. Razgovori sa Darkom Tanaskovićem*, Beograd 2000, 7.

stvaranje *"veštačkih, sintetičkih nacija po formulama političke koristi nedemokratska vodstvu države, nastavlja se i u ovoj takozvanoj demokratiji, kao što se radilo i 1945"*.[160] Tu će vidjeti opasnost i u Crnoj Gori: *"Nad crnogorskim delom srpskog naroda vrši se eksperiment radi stvaranja sintetičke nacije"*.[161] Dr. M. Ekmečić govori: *"Hedonistička američka supkultura, koja više računa na zabavu nego na rasuđivanje, pogoduje islamskoj ekspanziji. Ova američka kultura... već sada računa na to da će islam biti jedan od značajnih faktora evropske integracije... To znači da u Evropskoj zajednici islam postaje treća religija, a u južnoevropskim katoličkim zemljama druga... Podržavanje veštačke muslimanske nacije i države u Bosni predstavlja jedan oblik strateškog samoubistva. Interesi Evrope i Amerike su zbog toga sada udaljeniji. Čak su postali antagonistički"*.[162] Teorija zavjere, po njegovom sudu je, iz američke postojbine, danas postala globalni pokretač svijesti masa.[163]

U svojim drugim radovima on će uporno i istrajavati na terminu *"veštačka"* i *"sintetička nacija"* uz naglasak da je jugoslavenski komunizam najprije od Muslimana učinio jednu imaginarnu *"naciju neopredeljenih"*, a potom ih nakon ustavnih promjena 1974. zvanično priznao, idući i korak dalje, ističući kako su to ipak nekakvi drugorazredni "Turci" pa u tom smislu piše: "Pohvale Titovim formulama rešavanja nacionalnog pitanja nisu dolazile zbog njihove stvarne vrednosti, nego zbog koristi koje su zapadne zemlje zbog njih mogle očekivati. Zaboravljeno je da je cela njegova ideologija nacionalnog pitanja osnovana na Staljinovim ključnim premisama iz 1913. završila u stvaranju veštačkih, sintetičkih nacija koje ranije nikada nisu postojale... Bosanski su muslimani od 1868. do 1995. devet puta menjali službeni naziv svog nacionalnog identiteta. Sebe su sami do Berlinskog kongresa 1878. smatrali turskom nacionalnom varijantom, a to stanje po skrivenom osećanju i danas još traje", nanovo prognozirajući, bez obzira na svoje ranije promašaje, da poslije sukoba NATO alijanse sa Srbijom treba na zapadu očekivati porast krajnjih desnih pokreta i ideologija.[164] On će se, također, potruditi i

---

160) *"Nedeljni telegraf"*, br. 108, Beograd 20. maj 1998. Mirjana Gross je još 1975. napisala kako M. Ekmečić u fazi sakupljanja obavijesti iz izvora i literature, ne teži za što većom potpunosti: *"rezultate autora koji nisu u skladu s njegovim unaprijed određenim koncepcijama on je sklon ignorirati"* - nav. prema: M. Gross, *Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću i "dogmatski nacionalizam"*, JIČ, br. 3-4, Beograd 1975, 158. Dvije godine docnije ona će napisati da M. Ekmečić *"ne poznaje granice u proizvoljnim pristupima povijesnim činjenicama"* - nav. prema: M. Gross, *U povodu povlačenja Milorada Ekmečića od polemike*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1977, 169.

161) *"Politika"*, Beograd 13. januar 2001; *"Danas"*, Beograd 20-21. januar 2001.

162) *"Dani"*, br. 71, Sarajevo 16. mart 1998.

163) M. Ekmečić, *Promenjiva sudbina pojma filozofije istorije*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2000, 113.

164) M. Ekmečić, *Stabilnost Balkana i Srbi*, Letopis Matice srpske, god. 175, knj. 463, sv. 3, Novi Sad juni 1999, 792-793. Dr. Darko Tanasković će, na *"talasu"*, istaći o

da nabroji i objasni tih *"devet imena"* Bošnjaka: "Prvo su se nazivali Turcima, onda im je Ustavom iz 1876. ponuđeno da se zovu osmanlijama, a 1882. mogli su da se izjašnjavaju kao Bosanci. Od 1903. stekli su pravo da se identifikuju kao Srbi, Hrvati i Bošnjaci, ali i Turci. Sa stvaranjem nove države 1918. mogli su da se zovu Jugosloveni, da budu neopredeljeni, a zatim su od 1974. do 1993. postojali kao Muslimani. Te nacije se odriču 1993. na Kongresu u Sarajevu, kad su postali Bošnjaci".[165] Ustvrdiće ponovo da su to postali pod pritiskom zapadnih sila, te da postoje tendencije da se *"bošnjački jezik"* učini samostalnim *"povratkom davno nestalih turcizama"*.[166] Na naučnom skupu *"Islam, Balkan i velike sile"* dr. M. Ekmečić će, pored ponavljanja svojih ranijih stavova, iznijeti tezu kako stabiliziranje balkanskih muslimanskih zajednica zavisi od opće situacije u svijetu, dodadajući kako stabiliziranje tih društava zavisi i od ishoda napora da se njihova elita islamizira i da religija i za nju postane novi ključ za nova društva: *"Za Bosnu i Hercegovinu to znači da li će konstitutivna etnička grupa u njoj i deseti put promeniti naziv svog nacionalnog identiteta "*.[167] Nezavisna država BiH će, po Ekmečićevom shvatanju, biti moguća samo na mitološkoj osnovi.[168]

On je oštro kritizirao i one strane historičare sa čijim se stavovima očito nije slagao. Za poznatog britanskog historičara Noela Malkolma, koji mu je posebno bio interesantan, Ekmečić je rekao, smatrajući da su njegove knjige o BiH i Kosovu klasična literatura ratne propagande, da je sa njim teško racionalno polemizirati, jer je on *"intelektualni najamnik"* koji ne polazi *"ni od kakve racionalne pozicije"*.[169] Docnije će to još više potencirati tezom da bi Malkolmove knjige bolje proučila *"međunarodna policija, nego naučna*

Bošnjacima: *"Od Berlinskog kongresa 1878. devet puta su menjali nacionalno ime. Pa ipak, bila to i jedna od "sintetičkih nacija", kako bi rekao akademik Ekmečić, to je danas objektivno nacija. I oko toga, ne bi trebalo da bude problema za ljude spremne da prihvate rezultate određenih istorijskih procesa"* - cit. prema: *"Večernje novosti"*, Beograd 17. novembar 2000. U beogradskom *"Glasu javnosti"* od 11. februara 2001. on će, valjda konačno, ustvrditi da su Muslimani, prihvativši novo nacionalno ime, *"zapravo dovršili konstituisanje jedne južnoslovenske nacije"*.

165) *"Glas javnosti"*, Beograd 11. februar 2001.

166) M. Ekmečić, *Nacionalni identitet, sintetičke nacije i budućnost demokratije*, 528. On piše kako su *"Bosanski muslimani od 1961. do 1974. dobili pravo da svoju naciju nazivaju muslimanskom"*.

167) M. Ekmečić, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 53. Govoreći o zbivanjima u BiH sedamdesetih godina on iznosi: *"Kada je proglašena muslimanska nacija, zahtevano je da se ta reč mora pisati velikim slovom, onda je postepeno počela jedna temeljita revizija i cele nove prošlosti iz iskonske dubine"* - nav. prema: *"Književne novine"*, br. 987-988, Beograd 1-15. januar 1999.

168) M. Pelesić, *Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini,* 397.

169) *"Glas javnosti"*, Beograd 9. oktobar 1999. On neće zaboraviti da i neke bošnjačke historičare optuži da su bili *"idejni barjaktari"* u razaranju jugoslavenske države - vidi: *"Književne novine"*, br. 987-988, Beograd 1-15. januar 1999.

kritika, jer ona istražuje poslove najma".[170] On će potom slikovito istaći kako će mu smisao Malkolmovih knjiga, uz njihovu sumnjivu pozadinu finansiranja i istraživačku podlogu, otkriti američki bombarderi nad Srbijom u martu 1999. godine.[171] *"Bauk"* ovakvog akademskog rezonovanja dugo će kružiti Balkanom. O vrijednosti historijskih radova M. Ekmečić će svojevremeno reći da ih određuje stepen do kojeg je historičar uspio da se izvuče iz svoje kože: *"Naravno, niko do kraja ne može, ali treba hteti. Tim pre što se naučno rešenje više ne može naći na jednom mestu, u istoriografiji samo jednog naroda, u jednoj knjizi".*[172] On očito nije uspio da se izvuče *"iz svoje kože".*

Jezik je najsuptilniji, najjači instrument koji služi da se upravlja ljudima. Ideolozi žele da mišljenja ljudi ograniče svojim jezički oblikovanim predstavama i porukama, svjesno se suprostavljajući prirodnoj čovjekovoj sposobnosti da se mentalno uzdigne iznad onog što je čuo, da sumnja u apsolutnu istinitost izrečenog, da shvati da se stvari mogu promatrati i iz drugih perspektiva.[173] Srpski nacionalizam je bio ideološki i vojni motor ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Srpska nacionalistička inteligencija, željna moći, sa akademskim zvanjima, titulama i priznanjima, ali bez kulture, sa pojednostavljenim odgovorima na najsloženija pitanja, pretvarala je narod u gomilu, a ljude u materijal. Lišavajući se kriterija, pretvarala je Srbiju u zemlju naoružane anarhije, okivajući je zločinom i kriminalom.[174] Imperijalna, velikosrpska ideja nije poražena, nego je krivica za sve njene razorne posljedice prebačena na Slobodana Miloševića.[175] Otrežnjenje je, nakon svega što se zbilo, postalo bolno i dugotrajno. Srbija je opterećena razornim, sveopćim moralnim sunovratom, trijumfom laži nad istinom, apatijom naroda, raznim fobijama, prodajom ideološke i nacionalističke magle, išla sve dublje u izolaciju i samoizolaciju, sistematski samorazarana i ponižavana. Kad jedno društvo pokopa prošlost, time što *"odbije"* da se suoči sa sopstvenom odgovornošću i pročisti, to također pokopa i same etničke vrednote koje

---

170) *"Glas javnosti"*, Beograd 11. januar 2001; *"Danas"*, Beograd 20-21. januar 2001. U kontekstu svega ustvrdiće da kafu u Evropu zapravo nisu donijeli turski trgovci sredinom XVII stoljeća, jer su je već upotrebljavali u Malisorima 200 godina prije toga. Prema: *Glas javnosti"*, Beograd 17. januar 2001; *"Danas"*, Beograd 27-28. januar 2001.

171) *"Glas javnosti"*, Beograd 23. januar 2001. Dr. Slavenko Terzić o Malkolmovom djelu govori da je podređeno potrebama dnevnog trenutka, zaključujući dalje: *"Sve upućuje na zaključak da je Noel Malkolm navođenjem toliko brojnih izvora i literature želeo, u stvari, da što jače prikrije svoje prave motive nastojeći da svoju misiju advokata separatističkog pokreta albanske nacionalne manjine u Srbiji prikrije oreolom tobožnje učenosti i temeljnosti"* - nav. prema: *"Glas javnosti"*, Beograd 24. i 28. januar 2001.

172) V. Dedijer, *Svedočanstva o Drugom svetskom ratu,* Beograd 1980, 416.

173) T. Ašić, *Kako se proizvodi ideologija*, *"Republika"*, br. 189, Beograd 16-31. maj 1998.

174) L. Perović, *Poraz bez poraza*, *"Helsinške sveske"*, br. 44, Beograd septembar 2001.

175) L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 40.

to isto društvo treba da bi budućnost bila izvjesnija.[176] Nema alternative bez studiozne samoanalize. Suočavanje sa sopstvenom odgovornošću i sa još neotvorenim istinama je svakako i moralno pitanje. Saznavanje racionalnije slike prošlosti, u sukobu sa predrasudama i instrumentaliziranim predstavama, oslobađa istraživača za slobodno djelovanje, smanjuje mogućnosti manipulacije, demagogije i iracionalnog emocionalnog opredjeljivanja, omogućavajući da se odgovori na pitanja koja postavlja budućnost. Zato je, uz izrastanje svijesti o počinjenom zlu, autokritiku, neophodno podmirivanje računa sa prošlošću. Budućnost je uvijek maglovita. Demokratija zapadnog tipa teško da će u dogledno vrijeme biti moguća na Balkanu. Demontiranje nacionalizma biće dug i mučan proces.

176) *"Republika"*, br. 256-257, Beograd 1-31. mart 2001.

HISTORIJSKA LITERATURA O VAKUFIMA - 1990-2001. godina

Hatidža Čar-Drnda

Pravnu podlogu instituciji vakufa, odnosno darovanju pojedinca za opšte dobro zajednice, nalazimo u etičkim normama Kur'ana, gdje se naglašava da niko neće postići dobro dok ne udijeli dio od onog što mu je najdraže.[1)] Islamska religija se ne iscrpljuje samo u poštovanju Boga i izvršavanju propisanih rituala, njen kvalitet se mjeri i odnosom pojedinca prema ljudskom stvorenju i zajednici u kojoj živi. U Kur'anu se često naglašava da je Bogu odan ko vjeruje i dobra djela čini, odnosno činjenje dobrih dijela je sastavni dio poštovanja Boga i njegovog stvaranja.[2)] Isticanjem principa solidarnosti islam je stvorio instrumenat za ublažavanje socijalne nepravde i rješavanja brojnih društvenih problema. Vakuf se pojavljuje ne samo kao vjerska, već i kao ekonomska institucija, čija je imovina služila izgradnji vjerskih, obrazovnih, socijalnih, humanitarnih i ekonomskih institucija. Pravnom legalizacijom vakufa neopozivo se ustupala individualna imovina u korist opšteg dobra. U skladu sa odredbama, vakuf se nije mogao prodati, pokloniti, niti na drugi način otuđiti, već je trebalo da ostane u službi svoje namjene *"sve dok Bog ne ostane jedini gospodar zemlje i svega na njoj"*, a onaj ko promijeni njegove odredbe, ističe se u svakoj vakufnami, ili pak uzurpira vakufsko vlasništvo, počinio je zlo djelo, prouzrokovao sebi grijeh i izazvao Božji gnjev zbog kojeg će snositi konsekvence.[3)]

Uspostavom osmanske vlasti na današnjem prostoru Bosne i Hercegovine dolazi, zahvaljujući vakufskoj aktivnosti, do intenzivne urbanizacije. Slijedeći principe islamske etike svi su slojevi društvene zajednice učestvovali, srazmjerno svojim materijalnim mogućnostima i svom društvenom statusu,

---

1) Sura Imran, ajet 92.

2) U mnogim surama je naglašavano da su činjenjenje dobrih djela i vjerovanje u istoj ravni: "Onaj ko vjeruje i čini dobra djela..." Sura Imran, ajet 57, Sura Maida, ajet 9, 93, Sura En'am, ajet 48, Sura A'araf, ajet 42, Sura Junus, ajet 9, Sura Hud, ajet 23, Sura Ra'd, ajet 29, Sura Ibrahim, ajet 31, Sura Ankebut, ajet 7, 9, 58, Sura Rum, ajet 15, Sura Lukman, ajet 8 i druge.

3) *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut, Sarajevo,1985., s. 25, 59...

u izgradnji vjerskih, prosvjetnih, humanitarnih, socijalnih i privrednih institucija, kao i izgrađivanju urbano profiliranog života. Prema nekim naučnim istraživanjima više od 80% gradskih naselja u BiH nastali su na vakufskoj osnovi.[4)]

Iako postoje brojni pojedinačni radovi o vakufima, iako je napisan određen broj studija o ovoj instituciji, sa naučne tačke gledišta ova problematika nije dovoljno iscrpljena, u historiografiji korektno vrednovana i pravno dovoljno obrazložena. Zbog toga se postavlja kao jedan od prioritetnih zadataka naše historiografije sistematsko izučavanje i publikovanje izvora koji sadrže pojedinačne i cjelovite podatke o vakufima, detaljno izučavanje njihove sudbine i njihova revalorizacija. U vezi s tim, nužno je istaći da se javlja potreba izučavanja šerijatskog pravnog sistema, koje je 1946. prekinuto, i to ne samo u okviru islamskih, već i opštih pravnih studija na visokoškolskim ustanovama našeg Univerziteta.

A sada ćemo u kratkim crtama predstaviti dosada publikovane monografije u kojima se obrađuje institucija vakufa i njegova djelotvornost, a za već naznačeni vremenski period.

O ulozi vakufa u genezi Sarajeva govori arhitekta Koštović u monografiji *Sarajevo između dobrotvorstva i zla* [5)] **.** Na osnovu objavljene literature utvrdio je da je urbano tkivo ovog naselja nastalo i razvijalo se zahvaljujući aktivnosti vakufskih institucija izgrađivanih u 15. i 16. st. Vakufske institucije nastale u ovom periodu bile su pokretačka snaga privrednog, socijalnog i kulturnog života u ovoj urbanoj sredini. Kako je autor pisao ovu studiju u vrijeme kada su uništeni bibliotečki fondovi i relevantna literatura i nije mogao koristiti sve objavljene relevantne izvore u vezi sa vakufima, kao i studije o Sarajevu, u njegovoj studiji ostala je reducirana kvalitativna i kvantitativna dimenzija institucije vakufa. Međutim, pozitivna strana ove knjige je, iako vakufi nisu njena jedina preokupacija, što je donijela sintetski prikaz stradanja vakufa od vremena kada je kršćanska civilizacija na historijskoj pozornici preuzela inicijativu, pa do današnjih dana. Kao rezultat historijske smjene civilizacija nastaje uništavanje, nasilno pokrštavanje sljedbenika islama, kao i uništavanje materijalne kulture i islamske civilizacije.[6)]

[4)] Handžić A. "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću - uloga države i vakufa", *Prilozi za orijentalnu filologiju (u daljem tekstu POF*) XX, Sarajevo, 1975, s. 133-169., H.Čar-Drnda, "Grad u Bosni kao tekovina islamske civilizacije" (rad u štampi) "; časopis *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke (GHB) br. IX-X* (ovaj broj časopisa je posvećen instituciji vakufa).

[5)] Koštović N, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, El-Kalem, Sarajevo 1995.

[6)] Krajem 17., tokom 18. i u 19. stoljeću Osmanska država pod naletom kršćanskih zemalja Evrope i Rusije počinje gubiti svoje teritorije u Evropi, Aziji i Africi. Borba za dezintegraciju Osmanske države i rješavanje pitanja njenog nasljeđa, odnosno raspodjele njenih teritorija u historijskoj literaturi se naziva Istočno pitanje. Protjerivanja, nasilna pokrštavanja ili uništenja muslimanskog stanovništva u tim oblastima bila je redovna pojava u toku ratova i perioda mira u naznačenom vremenu. Kao rezultat tih akcija dolazi

Prilikom napada austrijske vojske na Sarajevo 1697. g. razoreno je elementarno tkivo grada, uništene su gotovo sve džamije i mesdžidi, preko trideset mekteba, vodovodi, hanovi, karavan-saraji i drugi objekti nastali na vakufskoj osnovi i izdržavani vakufskim sredstvima. Kada su vršene sanacije ovog ratnog pustošenja mnogi vakufski objekti, naročito njihov produktivni dio nije više mogao da se aktivira.

Društveno-politički sistemi koji su nakon Osmanske države dejstvovali na tlu Bosne i Hercegovine doprinosili su daljem razaranju i uništenju vakufa i njihove imovine. Kada je Austro-Ugarska 1878. godine okupirala Bosnu i Hercegovinu i kada je njena vojska ušla u Sarajevo uzela je za svoje smještajne potrebe 24 džamije, neke mektebe, 4 medrese, privatne kuće u gradu i periferiji.[7)] U toku svog vladajućeg perioda Austro-Ugarska je donijela niz zakonodavnih mjera za regulisanje društveno-političkog života u gradu Sarajevu i zemlji Bosni i Hercegovini. Također je dala izgraditi nove objekte potrebne administraciji i građanima[8)], a donijela je propise i za vakufe i njihovu organizaciju. Iako je to učinila iz ličnih potreba i želje za apsolutnom dominacijom i nad tom imovinom, propisi su donijeli za vakufsku instituciju pozitivne rezultate, tako da je izvršena registracija vakufskih

---

do promjene političkog i pravnog statusa muslimana, pri čemu se razlikuju različite faze. Prva je faza trajala nakon osmanlijskog poraza pod Bečom 1693. U daljoj fazi, kada je nakon 1878. godine Osmanska država izgubila gotovo sve posjede u jugoistočnoj Evropi, na kojima su stvarane samostalne balkanske države, muslimansko je stanovništvo u njima, zahvaljujući represivnim mjerama, od dominantne grupe poprimalo status manjina i stalne žrtve, sve do osvita dvadeset prvog stoljeća. Samo u periodu od 1912-1926. izgubilo je živote 27% muslimanskog stanovništva bivše osmanlijske Evrope- Rumelije (pod tim se terminom danas označava područje Balkana, odnosno jugoistočne Evrope), što predstavlja demografsku katastrofu. "Za balkanske kršćanske nacije, za mišljenja na Zapadu, samoodređenje i državnost bile su primjenjive samo za kršćane, suštinska nepravda načinjena muslimanima Balkana bila je ignorirana." Justin Mc Carthy, "Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva " objavljeno u knjizi : Karčić F., *Muslimani Balkana : "Istočno pitanje "u XX vijeku*, Behram-begova medresa, Tuzla 2001, s. 35-57; Karpat K., "Hidžret iz Rusije i sa Balkana: Proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi", *navedena knjiga*, s. 65-91; isti autor, "The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State - 1878-1914: an account based on turkish sources" - referat pročitan na simpoziju Osmanska Bosna održanom u Sarajevu u junu 2001., isti autor, *Građanska prava muslimana Balkana*, nav. dj., s. 93-118.
Kao naučno opravdanje genocida nad muslimanima jugoistočne Evrope srpski orjentalisti: Darko Tanasković, Miroljub Jevtić, Nada Todorov, Aleksandar Popović davali su njegovim izvršiteljima "naučnu" podršku. Vidi u knjizi : Cigar N, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo, 2000.

[7)] Kreševljaković H., *Izabrana djela* IV, Veselin Masleša, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1991, s.124

[8)] Kada je građena gradska beledija, današnja Vijećnica dr. Ant. de Waal je prolazio kroz Sarajevo i u vezi sa tom gradnjom zabilježio: "*Gotovo da je već završena u glavnim crtama veličanstvena zgrada prvog ranga u arapskom stilu, a koja će biti vijećnica. Veoma je čudno da državna uprava izvodi vijećnicu glavnog grada u arapskom stilu u Bosni, gdje se predpostavlja da za sto godina ni jednog muhamedanca (misli se muslimana) više neće biti."* Dr Ant. de Wall, *Reisebilder aus Bosnien*, Wien, 1895,s. 29.

posjeda i obezbijeđen stalan porast vakufskih prihoda[9]. Autor ove studije ističe da su mnogi objekti islamske materijalne kulture u Sarajevu sačuvani od daljeg uništavanja samo zahvaljujući činjenici da su austrougarski arhitekti Karlo Parižik, Josip Vancaš i Josip Pošpil spoznali njihovu vrijednost.

Iako su, kako navodi Karčić, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Jugoslavija, kao i SFRJ, u skladu sa međunarodnim pravom bile dužne štititi baštinu svih naroda na svom području, vakufska imovina u vrijeme trajanja tih sistema sistematski je uništavana i prisvajana.[10]

Autor studije *Sarajevo između dobrotvorsta i zla* je utvrdio da su samo na užem području Sarajeva, današnje opštine Stari Grad i Centar, porušene 24 džamije, ekshumirano 204.000 m^2 površine na kojoj su se nalazila muslimanska greblja, porušeni su neki objekti i za razne svrhe je upotrebljena površina od 103.707 m^2 vakufskog zemljišta na kojem su se nalazile bašte, kuće i obradivo vakufsko zemljište. Na površini od 2.971 m^2 porušen je veliki broj vakufskih dućana i magaza, a nazionalizovano je i u razne svrhe upotrijebljeno 536.023 m^2 vakufske zemljišne površine za razne namjene. Navedene podatke autor je potkrijepio podacima iz zemljišnih knjiga, sa naznakom broja određene parcele, odnosno objekta, a sve je to plastično prikazao na geografskoj karti sa određenim simbolima. Autor ističe da je nepravda Bošnjacima i njihovoj baštini učinjena i činjenicom da su stara imena gradskih mahala zamijenjena imenima ličnosti koja sa njihovom gradnjom i kulturom nisu imali baš nikakve veze.

U posljednjoj agresiji koja je izvršena na republiku Bosnu i Hercegovinu od strane Srbije, Crne Gore i Hrvatske, u ovom stravičnom klerikalnofašističkom ratu, (1992-1995), muslimansko stanovništvo i islamska baština Bošnjaka muslimana doživjeli su stravičnu kataklizmu. Pobijeno je preko 250.000 Bošnjaka, silovano i zlostavljano na hiljade muslimanskih djevojčica, djevojaka, žena, starica u prisustvu njihovih roditelja i djece, uništene su brojne bogomolje i drugi materijalni predstavnici bošnjačke baštine, da bi im se, kao pripadnicima islama, osporio svaki opstanak u vlastitoj domovini.[11] Najveću cijenu genocida u Bosni, ističe Cigar, platio je sistem vrijednosti ovog svijeta.[12]

---

[9] Šehić N., *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, IGKRO "Svjetlost", Sarajevo 1980, s.19-30

[10] Karčić F., "Međunarodno pravno regulisanje vakufskih pitanja u jugoslavenskim zemljama", *Anali GHB,* Sarajevo1983, s.141-155.

[11] U historiji civilizacija nije zabilježen slučaj da su se stanovnici jedne zemlje borili protiv vlastite domovine i željeli je priključiti drugima, kao što je slučaj sa bosanskim pravoslavcima i katolicima, koji su se, pod dejstvom jake propagande, od kraja 19. st. počeli nazivati Srbima i Hrvatima. (vidjeti: Bojić M, *Historija Bosne i Bošnjaka,* Sarajevo 2001, s.141.)

[12] Cigar N., *Genocid u Bosni*, Sarajevo 1998, s.238

U monografiji *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima* (1992-1995)[13] koju je Muharem Omerdić, s obzirom na okolnosti, mukotrpnim radom sačinio, istaknuto je da su srpsko-crnogorski monstrumi bogomolje Bošnjaka koristili prije njihovog rušenja za sabirne logore, za mučilišta i klaonice. Tako je bilo u Brčkom, Foči, Diviču, Zvorniku, Donjem Vakufu itd. Poticatelj ovih užasnih, monstruoznih djela bila je pravoslavna crkva, koja je blagosiljala sve te zločine.[14] Sličnu sudbinu su imali Bošnjaci muslimani na prostorima kojima je gospodarila hrvatska vojska i katolička crkva.[15]

U ovoj, za historiogarafiju vakufa, kao i za historiju civilizacija dragocijenoj studiji autor navodi da je velikim količinama eksploziva, ili teškim artiljerijskim projektilima planski porušeno više od 600 džamija, brojni mektebi, tekije, turbeta, nišani i greblja. Autor taksativno, po naseljima, navodi datum uništenja određenih objekata, ime izvršioca ili naredbodavca njihovog uništenja.

U monografiji *Zlatno doba Sarajeva*[16], u kojoj je objavljena doktorska disertacija dr Behije Zlatar odbranjene prije agresije na Bosnu i Hercegovinu, istaknuto je da je Sarajevo nastalo i razvijalo se zahvaljujući vakufu i njegovoj širokoj primjeni u muslimanskoj društvenoj zajednici. Od druge polovine 15. st., tačnije od 1457. godine do kraja 16. st. u Sarajevu je posredstvom vakufa izgrađeno oko stotinjak gradskih četvrti i isto toliko bogomolja, koje su predstavljale polaznu osnovu svakog urbanog naselja i svake mahale u njemu. Te mahale su uvijek nosile nazive osnivača džamije ili mesdžida u njima. Uz džamije i mesdžide gradili su se vakufskom djelatnošću mektebi, prve institucionalizovane školske institucije na ovim prostorima, a njihovim sredstvima održavane su do kraja njihovog trajanja. U njima su muslimanska djeca sticala znanja iz vjerskih i moralnih pouka, a sticala su i prva znanja iz pismenosti. Autorica monografije ističe da je poslovni dio grada bio odvojen od stambenog prostora, dok je sa njim bio povezan uličnom mrežom. U tom dijelu grada isticali su se bezistani, dućani, karavan-saraji, javna kupatila i drugi objekti. Naporom pojedinaca koji su se odricali svog imetka u korist zajednice, tj. vakufskom djelatnošću Sarajevo je do kraja 16. st. postalo šeher sa stotinjak džamija i mesdžida, isto toliko mekteba, pet medresa, šest hanova, tri bezistana, šest tekija, nekoliko biblioteka,

---

[13] Omerdić M, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995),* El-Kalem, Sarajevo, 1999.

[14] Navedena knjiga, s.423-439; Cigar N., *Genocid u Bosni*, Sarajevo 1998, s. 22, 139, 146, 147.

[15] *"Ni katolička crkva nije određeno stala u odbranu Bošnjaka, niti se decidno izjasnila protiv zločina i nasilja nad ovim narodom. Mostarski biskup Perić podupirao je ustaški ekstremizam i davao mu svoj blagoslov. Posebno su u tome bili revnosni neki svećenici u Hercegovini.",* nav. dj. s. 439,440. U sklopu genocidne politike bilo je i nasilno pokrštavanje Bošnjaka muslimana, nav. djelo, s.431-443.

[16] Zlatar Behija, *Zlatno doba Sarajeva,* Svjetlost, Sarajevo 1996.

više hanova i karavan-saraja i mnoštvom dućana, javnih česama, šadrvana i nekoliko mostova. Izgrađen je niz vodovoda do javnih kupatila, česama i šadrvana, zatim do hanova i pojedinih domaćinstava. I sve je to izgrađeno vakufskom djelatnošću. Napominjemo da je ova knjiga pisana na bazi izvora koji se čuvaju u arhivima i bibliotekama Istanbula, Ankare, Dubrovnika i Sarajeva.

O vakufskim objektima u Hercegovini i njihovom doprinosu urbanom, ekonomskom, kulturnom i privrednom razvoju ispričao je u četiri zasebne knjige neumorni pregalac i istraživač islamske baštine Bošnjaka Hivzija Hasandedić. U prvoj monografiji pod nazivom *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*[17] autor je na bazi pisanog izvornog materijala, sadržanog u vakufnamama i sidžilima, kao i na osnovu predanja detaljno obradio u Stocu i okolini, Ljubinju i okolini, Nevesinju i okolini, Bileći, Gacku i Cernici vjerske objekte i njihovu sudbinu, zatim kulturno-prosvjetne, socijalno-humanitarne, zdravstvene i privredne ustanove. Mnogi ovi objekti su nasilno uništeni i spomen o njima ostaće sačuvan samo u ovoj knjizi, ako se jednog dana bude vršilo njihovo potraživanje, ili pak njihova revalorizacija.

Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini [18] tretira vakufske objekte i tradiciju Bošnjaka muslimana na geografskom prostoru koji je nekada ranije obuhvatao Hercegovinu, a protezao se od Risna, južnih dijelova današnje Crne Gore i Hrvatske, do iza Konjica. Pojedinačno su obrađeni vakufski objekti u Blagaju i okolini, Čapljini i okolini, Počitelju i okolini, zatim u Neumu i Kleku. U navedenim naseljima obrađeni su vjerski i profani objekti islamske civilizacije. Kako je slijedom historijskih događanja život muslimana Bošnjaka na ovom prostoru sužavan i onemogućavan, a njihova materijalna kultura uništavana, autor ističe da se u nekim mjestima o njihovom životu na ovom prostoru u trajanju od više stotina godina sačuvao spomen samo u nekim toponimima, dok su objekti materijalne kulture, odnosno vakufski posjedi ili uništeni, ili uzurpirani. U zapisima ove knjige ostalo je i ono što je pred našim očima nestajalo i čega u najvećoj mjeri više nema, zahvaljujući predanom angažmanu hrvatskih vojnih jedinica.

Monografija *Mostarski vakifi i njihovi vakufi* [19] ima pretenziju da što detaljnije registruje vakufe koji su nastajali u Mostaru i okolini, zahvaljujući kojima je nastao grad Mostar i zahvaljujući kojima je tekao njegov dalji razvitak: urbani, kulturno-prosvjetni, socijalni i privredni. Autor je registrovao i stradanja ovih vakufskih objekata u posljednjoj agresiji (1992-1995).

---

[17] Hasandedić H., *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Biblioteka "Kulturno nasljeđe" Sarajevo 1990.

[18] Hasandedić H., *Muslimanska baština Bošnjaka II, Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina*, Islamski kulturni centar, Mostar 1999.

[19] Hasandedić H., *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis Islamske zajednice, Mostar 2000.

Knjiga je zasnovana na izučavanju izvornog materijala na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Dugogodišnjim pronalaženjem i izučavanjem ove građe autor je prenio generacijama u nasljeđe informacije o brojnim graditeljskim poduhvatima džamija, medresa, mekteba, privrednih i socijalnih objekata, puteva i mostova. Studija je značajna za izučavanje vakufa i njegovog doprinosa urbanizaciji naselja, kao i njihovom privrednom, socijalnom i kulturnom životu. Osim navedenih izvora, autor je u obradi svojih radova koristio terenska istraživanja i memoriju onih kojih više nema.

U studiji *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave* [20] dr Ismet Kasumović je predstavio obrazovni sistem u Bosni od vremena uspostave osmanske vlasti do u sami osvit 20. stoljeća. U osmanskom društvenom sistemu obrazovanje i izgradnja obrazovnih institucija počivala je na privatnoj inicijativi, odnosno vakufu. Organizacija i program rada u školama utvrđivana je, sa jedne strane, u skladu sa zahtjevima osmanskog obrazovnog sistema, a sa druge strane posebnim zahtjevima samog vakifa. Koristeći raspoložive izvore i literaturu, autor je dao pregled nižih i viših obrazovnih institucija, koji su egzistirali u manjim i većim naseljima. U periodu od 1463-1878. podignut je veliki broj mekteba, tako da su sva muslimanska djeca bila uključena u obrazovni sistem. Srednje i više obrazovanje sticalo se u medresama, čiji je broj bilo teško ustanoviti, jer su do današnjih dana vakufski objekti stalno i nasilno uništavani. Tragom sačuvanih izvora autor je ustanovio da je na ovom prostoru bilo sagrađeno preko stotinjak medresa, što govori o obrazovnom nivou Bošnjaka muslimana u tom periodu. Ova je knjiga dragocjena, ne samo zato što govori o vrijednosti, obimu i značaju vakufa za obrazovni sistem, već i zbog toga što se njenom pojavom negiraju tvrdnje da je u Bosni i Hercegovini sve do pojave Austro-ugarske okupacije vladala velika nepismenost.

Knjiga *Vakuf- trajno dobro* [21] govori o pravnoj strani institucije vakufa i njenoj izgradnji u toku vremena. Zbog nedovoljnog poznavanja šerijatsko-pravnog sistema autor knjige težište stavlja na obradu vakufa i njegovog pravnog određenja u okviru pozitivno-pravnih odredbi u Republici Bosni i Hercegovini. Govoreći o historiji vakufa i njegovoj konstelaciji, kao pravnog subjekta, pokušao je iznaći način afirmacije vakufa u pravnom sistemu Republike Bosne i Hercegovine. Ukoliko bi vakuf postao subjekat pozitivnih pravnih normi, bilo bi onemogućeno njegovo dalje uništenje i uzurpacija, a ostvario bi se povrat oduzetog vakufskog posjedovanja. Time bi vakuf konačno dobio svuju prvobitnu ulogu u afirmaciji čovjeka i njegovog humanog življenja.

---

[20] Kasumović, I., *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar 1999.

[21] Hrvačić E., *Vakuf- trajno dobro*, El-Kalem, Sarajevo 2001.

U studiji *Institucija vakufa u Bosni i Hercegovini* [22] Mulalić je dao historijski razvoj institucije vakufa, njeno pravno utemeljenje, sa posebnim osvrtom na historijski razvoj ove institucije u Bosni i Hercegovini. U vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini institucija vakufa, kao pravna i socijalna institucija, preuzimala je na sebe sve respektirane socijalne potrebe zajednice: prosvjetne, kulturne, zdravstvene, komunikacione i druge. Zahvaljujući vakufskoj djelatnosti dolazi do intenzivne urbanizacije ovog prostora, intenzivne interkontinentalne trgovinske razmjene, društvenog i duhovnog razvoja.

U daljem izlaganju autor se osvrnuo na egzistenciju ove institucije na prostoru Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Dalmacije. Vakufi su i na ovim prostorima odigrali istu ulogu kao i u Bosni i Hercegovini. Kada se Osmanska država počela povlačiti sa ovih prostora i kada je dominacija njenog društveno-pravnog sistema dokinuta, institucija vakufa, kao izrazito religiozna i socijalno-pravna institucija muslimanskog naroda, biva tretirana drugačijim pravnim i socijalnim normama. Do konačnih zakonskih odredbi i u Srbiji i u Crnoj Gori, vakufi su izgubili najveći dio svoje imovine koja je uzurpirana ili od crkve ili od privatnih lica. U Hrvatskoj je bila ista situacija. Iako autor tvrdi da u Hrvatskoj ne postoje više ne samo vakufi, već ni pisani dokumenti o njima, ta tvrdnja nije tačna, jer zahvaljujući činjenici da je Osmanska država čitav društveno-politički sistem bazirala na pravnom obliku i pravnom postupku, pisani tragovi o njihovom postojanju su evidentirani i dokumenti su sačuvani izvan južnoslovenskih prostora.[23]

Godine 1878. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu. Iako nije imala ovlaštenje da mijenja postojeći pravni sistem, pa ni pravni položaj vakufa, ona to sistematski čini, na štetu šerijatskog pravnog sistema. Nizom odredbi sve vjerske ustanove, pa i vakufe je stavila pod svoju upravu. Autor ističe da je na štetu vakufskih posjeda Austro-Ugarska preferirala katoličanstvo, da su mnoga vakufska zemljišta, pa čak i greblja uzurpirana i pretvarana u parkove i gradilišta, čak katoličkih crkava[24]. Zbog toga se muslimansko stanovništvo masovno iseljavalo u Tursku, što je okupatorska

[22] Mulalić M.H, *Institucija vakufa u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 2001.

[23] Vidjeti radove: Spaho Dž. F., "Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji", *Anali GHB*, IX-X, Sarajevo 1983, s.87-95; Cviko F., "O Gazi Husrevbegovom vakufu u Slavonskoj Požegi", *Anali GHB,* XI-XII, Sarajevo 1985, s. 75-79; Hafizović F., "Vakufi u Požeškom i Pakračkom sandžaku u periodu osmanske vlasti", *POF* 49/1999, Sarajevo 2000, s. 231-249.

[24] *Navedeno djelo*, s. 24, 28. U Travniku je porušena džamija Tophana, a na vakufskom zemljištu sagrađena crkva i samostan; u Zvorniku je porušena Fethija džamija i na njenom mjestu podignuta katolička crkva, iako je u gradu bilo svega nekoliko doseljenika katolika. Mujezinović navodi da je Katedrala u Sarajevu podignuta na mjestu janičarskog odžaka (Mujezinović M, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine,* Sarajevo-Publishing, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1998, s. 414), dok Krešević navodi da je samostan sv. Ante sagrađen na mjestu gdje se nekada nalazio konak Fadil-paše Šerifovića.

vlast podsticala određenim propisima, sa željom da se muslimasko stanovništvo u što većoj mjeri smanji.[25] Muslimansko stanovništvo započelo je borbu za vjersku i vakufsku autonomiju, pod vođstvom Đabića 3. maja 1899., a završilo je deset godina kasnije sankcijom carskog statuta za autonomnu upravu muslimana u vjerskim i vakufskim poslovima. Taj položaj vakufa u Bosni i Hercegovini nije se bitno mijenjao ni u novim društveno-političkim sistemima, sve do 1945., kada je zakonskim mjerama vakufska imovina oduzeta vakufima i nacionalizovana. Pošto nisu imali materijalnu osnovu za dalju egzistenciju, oni su, praktično, dokinuti.[26]

Nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) u novonastaloj društveno-političkoj situaciji vakufi još uvijek nisu dobili svoj važeći pravni tretman, zbog čega se i dalje nalaze u teškom položaju. Autor postavlja pitanje da li vakufi u današnje vrijeme mogu da odgovore svrsi zbog koje su uspostavljeni i daje odgovor da mogu i da trebaju, samo je nužno izvršiti njihovu reorganizaciju u skladu sa aktuelnom društvenom realnošću, s tim da ova institucija ne izgubi svoj, šerijatom određen, socijalni status. Pri tome je nužno pozitivnim pravnim normama utvrditi autonomnost vakufa.

Sve gore navedene studije nude, ne samo naučnoj publici, odgovore na brojna pitanja o vremenu koje je, s obzirom na humanu dimenziju, neuporedivo drugačije od onog u kojem živimo. Iako u posljednje vrijeme narasta interes za izučavanje institucije vakufa i njenog dobra, o čemu govore i najnovije publikacije u vidu pojedinačnih radova ili studija, ne možemo biti u cjelini zadovoljni dosadašnjim rezultatima. Ovu je instituciju nužno obraditi timski, koristeći raspoložive historijske izvore i pravna znanja, kako bi se spriječila dalja nasilna uzurpacija i erozija njenog materijalnog dobra. To bi trebalo, s obzirom na njen značaj u urbanizaciji i izgradnji urbanog života u ovoj zemlji, biti primarni zadatak naše historiografije.

Druga literatura koja tretira vakufe za period 1990-2000. godine

Radovi objavljeni u časopisima:

Čar-Drnda, *"Visoko u sastavu Osmanskog carstva 15-16. st."*, *POF* 40/1990, Sarajevo 1991, 193-219.

Čar-Drnda, *"Wakf institutions in Bosnian Sancak until the beginning of the 17th century"*, *The Great Ottoman, Turkish Civilisation,* Vol. III, Ankara, 2000, p. 801-812.

Čar-Drnda, *"XVII yuzyil Bosna sancaginda vakif muesseserleri"*, *Osmanli*, 5, Ankara 1999, s. 63-74.

[25] *Navedeno djelo*, s. 24

[26] *Navedeno djelo*, s. 33-35.

Čar-Drnda, *"Ženski vakufi u Bosanskom sandžaku u l6. st."*, *Zehra,* br.2, Sarajevo, april, 2001, s. 31-33; Zehra br. 3, Sarajevo, juni, 2001, s. 39-42.

Hafizović F., *"Vakufi u požeškom i pakračkom sandžaku u periodu osmanske vlasti"*, *POF* 49/1999, Sarajevo 2000, s. 231-251.

Handžić A., *"Dokumenat o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine"*, *Anali GHB*, knj. XV-XVI, Sarajevo 1990, s. 67-73.

Handžić A., *"O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII st." POF* 40/1990, Sarajevo 1991, s. 237-242.

Husedžinović Sabira, *"Vakufname - značajni historijski izvori za upoznavanje urbane topografije Banja Luke XVI-XIX vijeka"*, *Glasnik arhiva i društava arhivskih radnika BiH*, 1990, XXXVIII, 95-115.

Memija M., *"Nad jednom vakufnamom"*, *Islamska misao*, XII, 1990, 139, 61-62.

Novalić Mustafa, *"Džamija Husejnija u Gradačcu"*, *Preporod* XXII, 1991.

Novalić Mustafa, *"Sve fočanske džamije"*, *Preporod* XX/1991.

Sinanović Mirsad, *"Foča. Obilježeno 440 godina Aladže džamije Hasan Nezirov grad"*, *Muslimanski glas* II, 1991, 13, 26.

Sućeska A., *"Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974, 975/1564, 65, 66."*, POF, 44-45/1994-95, Sarajevo 1966, s. 99-133.

Šerkić S., *"Džamija u Kreševu iz godine 1575, porušili je Hrvati za vrijeme agresije Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu"*, *Preporod* XXII/1991.

Tucaković Š., *"Aladža džamija, fočanski biser"*, Sarajevo 1991.

Tucaković Š., *"Vakuf-name iz Bosne i Hercegovine (XVII st.)"*, POF 44-45/1994-95, Sarajevo 1996.

Zlatar B., *"Vakuf-nama Hurema, sina Balije iz Sarajeva"*, 281-289.

Gazić L., *"Vakufnama hadži Alije, sina Musaa iz Sarajeva"*, 291-300.

Džaka B., *"Vakufnama Koski Muhamed-paše iz Mostara"*, 301-331.

Zlatar B., *"Vakufnama sarača Ismaila iz Trijebova"*, 333-336.

Nurudinović B., *"Vakufnama Sefera spahije, sina Ferhada iz Banja Luke"*, s. 337-346.

Zlatar B., *"Uloga vakufa u razvitku Mostara"*, Hercegovina, Mostar, 1997, s. 35-39.

Knjige:

Bećirbegović M., *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1991.

Čelić Dž.-Mujezinović M., *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo-Publishing, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1998.

Omerbašić Fuad, *Vakufi tešanjskog kraja*, Sarajevo 1996 (šapirografirano). Primjerak se čuva u Biblioteci Hamid Dizdar u Tešnju.

Pašić A., *Islamic Arhitecture in Bosnia and Hercegovina*, Istanbul, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), Istanbul 1994.

Pašić A., *The Old Bridge in Mostar,* IRCICA, Istanbul 1994.

ISLAMIZACIJA NA JUŽNOSLOVENSKOM PROSTORU

Olga Zirojević

Patronimik - rodovsko ime – prezime

Predgovor

Počevši od prvih turskih prodora na Balkan pa, bukvalno, do kraja osmanske vladavine na ovim prostorima, teče i proces islamizacije domaćeg stanovništva.

Već savremenici nikako ne ostaju ravnodušni prema ovom fenomenu, pa otuda dosta sačuvanih svedočanstava kako onog domaćeg tako i onog stranog porekla.

Istoričari (ali ne samo oni) kao da počinju intenzivnije da se bave pitanjem islamizacije tek u prvim decenijama upravo minulog veka, da bi tek masovnije korišćenje osmanskih izvora (a to se zbilo nakon 1953), omogućilo detaljnija i pouzdanija istraživanja. Rezultat tih napora je nekoliko desetina radova, nejednakog obima i vrednosti, koji daju odgovore na čitav niz pitanja vezanih za islamizaciju određenih područja, odnosno grupa u određenom vremenu. Ipak, do danas je izostala celovitija analiza ovog fenomena.

A u međuvremenu, u toku krvavih zbivanja, posebno na tlu Bosne i Hercegovine, istorija je u celini instrumentalizovana i zloupotrebljena na najgori mogući način sa najgorim mogućim posledicama.

Ergo, mnogo je razloga da se i ovom fenomenu pristupi sine ira et studio, kako bi to rekao Tacit, i to na celom balkanskom prostoru. Za početak treba, najpre, preobraćenike pouzdanije prepoznati. A tome, nadam se, može da posluži ovo poglavlje moje monografije, koja je u celini posvećena imenima konvertita (lično ime, ime oca, nadimak i apozicija).

Kod konvertita na našem području javlja se, uz lično ime, patronimik odnosno prezime; oba se prave od imena oca (nominna patronymica); s tim,

što su se ova prva menjala od kolena do kolena, dok su stalnost, nepromenljivost i naslednost bitna obeležja prezimena.[1)]

Budući da tradiciju prezimena[2)] nisu imali ni Arapi [3)] ni Turci,[4)] islam je na Balkanu, u odnosu na prezimena, imao samo indirektan uticaj.[5)] Otuda se uz nova islamska imena islamiziranih Slovena (Srba, Hrvata i Bugara) javlja i staro slovensko (predosmansko) prezime:[6)] i to u Bosni i Hercegovini, ali i drugde. To su, najpre, sinovi pogubljene krupne i srednje vlastele, koji su zarobljeni i odvedeni u Carigrad i druge gradove, gde primaju islam, školuju se i prave karijeru u osmankoj državnoj hijerarhiji. Medju njima su najpoznatiji: sin hercega Stjepana, Ahmed-paša Hercegović (Hersekoglu,

---

1) U većine pravoslavaca i muslimana prezimena su se ustalila tek krajem XIX veka, dok su u Hrvatskoj takvi patronimici postajali stalna prezimena mnogo ranije, naročito u primorskim gradovima (P. Šimunović, *Naša prezimena, porijeklo, značenje, rasprostranjenost*, Zagreb, 1985. 78, 77).

2) A ono, primerice, ni danas ne postoji na Islandu već se uz lično ime beleži samo očevo ime, grad (selo) i adresa (isto, 168).

3) To nije baš sasvim tačno. Islamski srednji vek poznavao je prezimena, ali ih nije institucionalizovao. Prezimena su, pre svega, bila ograničena na one koji su značili nešto u društvu, kao u predislamskom i ranoislamskom vremenu. Postojanje prezimena bilo je nešto kao zaštitni znak za "the good family". S nastavkom na ya (ansab) prezimena su se pravila ne samo od ličnih imena nego i od imena mesta, oblasti, zemalja, kao i od zanimanja (uz drugo). Godine 1932. u Iranu je donet zakon po kojem je svaki Iranac trebalo da, po zapadnom uzoru, uzme prezime. Napori oko uvodjenja prezimena traju u Egiptu od 1948. Ali sistem ime i prezime kao da u Egiptu ne funkcioniše baš najbolje (R. S. Sellheim, *"Familiennamen" im islamischen Mittelalter*, Orientalia Suecana XXXIII (1984/1986), Stockholm, 375-384).

4) Po Zakonu o prezimenima (Soyadi Kanunu) iz 1934. godine svaki Turčin je morao da ima prezime po ugledu na Evropljane. Ovaj zakon nije važio za manjine (hrišćane i Jevreje). Turska prezimena prihvatana su od strane istanbulskih Grka veoma veoma retko, što nije bio slučaj i sa Jermenima budući da su njihovi patronimici često bili turskog porekla (A. Schimmel, *Von Ali bis Zahra, Namen und Namengebung in der islamischen Welt*, München, 1993. 176-181; Kl. Kreiser, *Kleines Türkei Lexikon, wissenswertes über Land und leute*, München, 1991. 62-63; J. Strauss, *European Turkey*, Kontaktlingvistik, Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forrschung, 2, Berlin-New York, 1997. 1557).

5) M. Mladenović, *Serbische Familiennamen osmanischer Herrkunft*, SOF 19, München, 1960. 328.

6) A kasnije, prilikom pokrštavanja, muslimani će opet zadržati svoje staro (muslimansko) prezime, kao Ramadanovići, Muhičići, Sinanovići (Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*, Novi Pazar, 1997. 71). Po svedočenju H. Alia puna je Lika muslimanskih prezimena, kao što su: Alagii, Aleškovii, Alii, Alivojvodii, Atlagii, Bakrači, Bašii, Begii, Bešii, Å aii, Å ustovii, Delalići, Dizdarevići, Djulići, Hasanćehajići, Kasumovići, Kumalići, Kurtagići, Kolakovići, Komići, Muhići, Musići, Mušete, Nemčići, Osmanovići, Šabići, Šerići, Uzunlići, uz druga. Dodaje još da "Ličani i kao katolici i kao pravoslavni ili kao Hrvati i Srbi vole svoje muslimane. Oni su i dalje prema njima prijateljski raspoloženi". Ukratko, "Ličani istinski štuju svoje Turke", znaju da su im to jednokrvna braća i mnogi otvoreno priznaju da su njihovi stari bili muslimani (H. Alić, *Lički muslimani*, Narodna uzdanica za 1941. 97-98). I muslimani (Mudejar) u severoistočnoj Španiji zadržali su, nakon pokrštavanja, svoja arapska prezimena u centralnoj Španiji (P. Dressendorfer, *Islam unter der Inquisition, Die Moriasco Processe in Toledo 1575-1810*, Wiesbaden, 1971. 90).

sultanski zet), Sinan-paša Borovinić, Mustafa-beg Jurišić, Mustaj-beg Milivojević, Mehmed-beg Obrenović, Hasan-beg Mihailović, Skender-beg Vranješević, Mustafa-beg Bogojević, (Dautpašić), Ali-beg Vlahović. Malobrojni su i potomci nekadašnje bosanske vlastele; Kovačevići, Sijerčići, Todorovići, Ljubovići, Brankovići, Opukovići i Staničići. Najveći je broj potomaka običnih bosanskih ljudi koji su zahvaljujući svojim sposobnostima i vojnim zaslugama dospeli do visokih položaja, zvanja i poseda. Mnogi medju njima zadržali su svoje ranije odnosno slovensko prezime:[7] Katušić, Predojević, Filipović, Popović (Papaz oglu), Vučo, Tardić.[8] U najranijem bosanskom popisu (1468) uz imena devetorice spahija navedeno je i prezime: Ismail Djurić, Mahmud Garovčić, Rustem Pretržan, Kasim Andrić, Ilijas Bratilović, Ismail Repušević, Ali Božidarčić, Mahmud Dragilović i Mahmud Ružić.[9] Patronimik/prezime Garovčić javlja se i na poduručju Hercegovine, nose ga dvojica timarnika, Hasan i Mahmud.[10] Patronimici odnosno prezimena javljaju se i u bosanskom popisu iz 1604. godine: baština Alije Dragića, Tur Ali, Ali i Bali, sinovi Mustafe Borovca i čiftluk Sulejmana, sina Džafera i Ibrahima, sina Huseina, potomaka Udovičića (očigledno je u pitanju prezime).[11] U sandžaku Arvanid (1432) Isa-beg i Mustafa bili su sinovi Pavla Kurtića, a Hamza Petrosa (A)gramatikosa.[12] Godine 1459. u Jedrenu je dat timar Muhamediju, sinu Zuberovića, "koji je prešao u islam".[13]

U domaćim hrišćanskim izvorima, pretežno iz Dubrovačkog arhiva, uz ime nekolicine muslimanskih balkanskih trgovaca, zabeležen je i patronimik: Kurt Askadanović (iz Rogatice), Mustafa Skjadrović (iz Gupca), Mahmut Brajalović (iz Vratne), Mehmed Polivalić (iz Sarajeva), Isak Radovanović i Hamzo Vukašinović (iz Pljevalja), Emin Mihatović, Hasan Vasiljević (iz Prače), Ferhat Mihaljević (iz Trebinja), Hadži Musa Makijić (iz Foče), Jusuf Petrović (iz Eleza), Jusuf Selaković (iz Novog),[14] Mustafa-baša Brasković,

[7] Inače, prilikom osnivanja gruntovnice (1885) evidentirano je 539 različitih rodovskih imena (prezimena) i tada počinje uvodjenje prezimena u zvaničnoj dokumentaciji i kod muslimanskog stanovništva (M. Niškanović, *Porijeklo stanovništva tešanjskog kraja*, GZM, etnologija, 41-42, 1987. 14).

[8] V. Čubrilović, *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, odabrani istorijski radovi, Beograd, 1983. 211-212, 223; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997. 155-156.

[9] T. Okić, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres des documents turcs inedits*, SOF, 19, 1960. 119.

[10] A. S. Aličić, *Poimenični popis vilajeta Hercegovine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985. 218, 275.

[11] F. Spaho, *Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1804. godine*, Acta historico-economica Jugoslaviae, 12, Zagreb, 1985. 49, 83, 53.

[12] H. Inalcik, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK, Ankara, 1954. 240, 273, 258.

[13] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964. 89.

[14] T. Popović, *Trgovci muslimani u balkanskoj spoljnoj trgovini u XVI veku*, IČ XXXIII, 1987. 58, 59, 62, 63, 70, 71.

Husein Bajraktar Medžahović, Hadži Selim Orlić, Hasan Pitić, Omer Sklopović.[15)]

Prezime odnosno patronimik imaju, kako se vidi i stanovnici gradova odnosno ugledniji članovi društva. Tako se u mostarskom sidžilu beleži veći broj porodica; s tim, što je mali broj prezimena kod kojih je u izvornom obliku zadržan nastavak na **ić**.[16)] Češće se beleži vlastito ime plus perz. dodatak *zade* odnosno tur. reč *oglu*, koji mogu, ali ne moraju biti sinonimi: Čavka-zade, Kos-zade, Pjan-oglu, Plav-oglu, Trpalo-oglu.[17)]

U ćirilskim ispravama s kraja XVII veka pojedini kapetani i druga vojna lica nose slovenska odnosno prvobitna imena: Badnjević, Sinić, Čepić, Veletanlić, Beširević (koji treba da vuku poreklo od jednog sina Janković Stojana), Kovačević, Čačilović (sic), Klapić, Kolavzović, Popiržanović, Svetačković, Skelić, Svečić, (Zvečić).[18)] U kapetanske rodove V. Čubrilović ubraja još Ceriće, Gradaščeviće, Vidajiće i Kapetanoviće. U niže plemstvo "uguralli su se", po istom autoru, Morići, Glodje i Zlatarevići u Sarajevu.[19)] Slovenska odnosno neislamska prezimena čuvaju i nišani po sarajevskim i bosanskim grobljima: Mustafa efendija, Mačković, muftija, Rukija, kći Ahmed-age Bojića, Hadži Hasan i Abdija Mravović, Hasan i Ahmed Radilović kod Rogatice, Mehmed-beg Zečević, Visoko.[20)] U *Fojničkim regestama* **,** uz Mačkovića i Zečevića, zabeležena su još i sledeća prezimena: Babić, Bosnić, Glodjić, Gvozdenović, Hrnjić, Ljubunčić, Olovčić, Sikirić, Sović.[21)] Većina porodica iz popisa mostarskih i hercegovačkih zanatlija (1755) i danas postoji u Mostaru, one iščezle pamti narodno predanje ili o njima svedoče sačuvani

---

[15)] V. Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*, SANU, Beograd, 1960. 113, 125, 75, 28.

[16)] U transliteraciji *ik*: Dragik, Bonozik, Bubiće (Bubić), Oblaznik (Blaznić?), Islipčik (Slipičić), Kogovik, Mjačik (Mijačić), Mujačić (M. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*. Mostar, 1987. 14).

[17)] Isto, 13-14. Ovde je očigledna evolucija nadimaka u prezimena/patronimike.

[18)] Vl. Mošin, S. M. Traljić, *Ćirilske isprave i pisma u arhivu Jugoslavenske akademije*, Starine 46, Zagreb, 1956. 132-134, 136, 138. "Naše je mišljenje - kaže T. Smičiklas - da su gotovo sva gospoda turska u Slavoniji porijeklom Muhamedanci iz Bosne". Neka su imena čisto narodna, kao Jerkočević, Karalović, Katalić, Zvečić, Svetačović, Slivić, Murkić, a druga su od turskih titula: zaima, paša, aga, begova, defterdara (*Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, 1, 2, Zagreb, 1891. 13-14). I medju pokrštenim muslimanima u Lici i Krbavi (još tokom Bečkog rata) ne mali broj nosi staro odnosno slovensko prezime: Alešković, Domazetović, Jurišić, Milković, Mirković, Obučina, Miašić, Plišić, Rastić, Bulić (D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, povjesno kritička istraživanja*, III, *etnička povjest Bosne i Hercegovine*, 2. izd. Toronto-Zürich-Roma-Chikago, 1982. 291, 292).

[19)] Čubrilović, *Poreklo*, 228, 225.

[20)] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini,* I, Sarajevo, 1974. passim: isti, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, II, *istočna i centralna Bosna,* Sarajevo, 1977. passim.

[21)] J. Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik SKA LXVII, Beograd, 1930. passim.

nišani.[22] To su (uz nadimke, najverovatnije već u funkciji prezimena): Kordić, Zvonić, Marić, Popić, Milišić, Rajković, Ljutović, Ivanišević, Mašić, Grčić, Vučjaković, Golić, Brkić, Drobić, Milavić, Selešković, Gluhić, Lazić, Mrkonjić, Sinovčević, Šišić, Baljević, Kovačević, Kosić, Dragnić, Milčić, Kekić, Medić, Bubić. Zabeležen je i jedan potomak stare vladarske kuće: Alija, sin Mustafa-bega Kosače.[23]

Ne mali broj bosanskih pesnika i književnika nosi bosansko prezime odnosno patronimik, a nije uvek u osnovi lično ime (već nadimak): Andjelović, Goro, Glodjo, Svirac, Bračković, Berbić, Stovro, Proho, Ridjanović.[24] Ona se susreću i u poznatoj Muvekkitovoj Istoriji Bosne: Babić, Fočak, Fočić (uz Fočo), Gačanin, Gačanlija, Gluhbegović, Grebo, Gušanac, Hrasnica, Kantarević, Krunić, Kukavica, Mačković, Mašić, Mihaljević, Pobro, Svrzo, Šiljaković, Šišić, Toska(o), Vetrenjak, Vilić, Vlahinić, Vrago, Vranjanin, Vreto, Vučo, Zečević, Zrnić, Zlatar, Zubović.[25]

I sarajevki hroničar Mula Mustafa Bašeskija beleži, uz nekoliko muslimanskih imena, slovenska prezimena/patronimike: Pajo-ogli, Rogal-ogli, uz Raković, Sekulić, Malešević, Madjarević. Za kadiju Ahmed-efendiju kazuje da se prezivao Fočo, dok se "starac Čolić" na nišanu naziva Čole Ali-baša, sin Hasanov.[26] Medjutim, kao i lična imena i prezimena Bašeskija piše neujednačeno. Ponekad našem prezimenu na **ić** doda turski patronimik **ogli** (*oglu*) ili perz.*zade*. Pa piše, na primer, Hadžić-ogli. Patronimik *zade* obično se daje vidjenijim i uglednijim porodicama (Moro-zade), a ostalima - ogli.[27]

U Tešanjskoj gruntovnici upisana su, krajem XIX i početkom XX veka, prezimena Draganović i Golubović (Ibro Ceribašić zvani Golubović).[28]

U Pounju su u prvim decenijama XX veka zabeležene begovske porodice Badnjevići, Biščevići, Cerići i Kulenovići.[29]

---

[22] A. Aličić-H. Hasandedić, *Popis terzija. ćurćija i čebedžija u Mostaru iz 1755. godine*, POF 18-19, 1973. 319.

[23] Aličić-Hasandedić, *Popis terzija,* passim, 336.

[24] H. Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima, bibliografija,* redigovao i za štampu priredio A. S. Aličić, Sarajevo, 1973.passim.

[25] S. S. Hadžihuseinović, *Muvekkit*, Povijest Bosne, 1, 2, El-kalem, Sarajevo, 1999. passim.

[26] M. M. Š. Bašeskija, *Ljetopis 1766-1804.* prev. uvod i komentar M. Mujezinović, Sarajevo, 1968. passim. Prezimena izvedena od imena mesta skraćuju se, pa se govori Fočo umesto Fočanin (Vlad. Skarić, *Izabrana djela*, II, *Prilozi za istoriju Sarajeva,* Sarajevo, 1985. 130).

[27] Šabanović, *Književnost*, 545.

[28] Podatak dobijen od kolege Miroslava Niškanovića.

[29] Po predanju Badjevići su islamizovani starinci (predak im se kod osvojenja Krupe sakrio u badanj), za Biščeviće se posredno zaključuje da su bosanskog porekla, a predak Kulenovića bio je Mihailo Kulin, brat venecijanskog dužda (M. Karanović, *Pounje u Bosanskoj krajini*, Naselja 20, Beograd, 1925. 326-328).

I na drugim područjima, medjutim, zadržavaju se stara prezimena, slovenska i albanska, kao medju crnogorskim muslimanima.[30)] Bolica (1614) pominje Jusuf-bega Krzmića, Mehmed-agu Glavatovića, spahiju Hadži Mončelovića i Hamzagu Androvića.[31)]

P. Petrović će na području Raške (Novopazarski sandžak) zateći još mnoge islamizirane rodove koji su zadržali svoja stara prezimena, kao Markovići, Aksići, Babinići, Babići, Bešići,

Zornići, Brzaci, Vujadinovići, Glogići, Novalići, uz druge.[32)] Inače, u samom Novom Pazaru, kako je to zabeležio E. Mušović, mnoge muslimanske porodice, uključujući i one novodoseljene, imaju slovensko odnosno prvobitno (ranije) prezime.[33)]

Pišući o "poislamljivanju" stanovništva u G. Moravi i Izmorniku, At. Urošević ističe da u selu Zlataru Srbi prikrivaju stara srpska prezimena Mitrović, Petković, Cingarevi, "koja su sada zamenjena novim muslimanskim

---

[30)] Navedimo ih: Vranići, Ljuce, Daković, Kolinići, Kulenovići, Lukačevići, Adžimanići, Kutevići, Marići, Sekvići, Orahovci, Dječevići, Kučevići, Deljani, Djurdjevići, Radoničići, (sada Radončići), Vujoš evići, Kuči, Micanovići, Pajovići, Preljevići, Maljevići, Preknići, Mrkulići, Muljani, Prekovići, Curići, Pleše, Ranevići, Koraći, Perovići, Oskočevići, Bijedići, Babovići, Risanovići, Ostojići, Krševići, Marojevići, Nedovići, Djurovići, Crnovršani, Koristovići, Mećikukići, Damjanovići, Draškovići, Djukanovići, Balevići, Beškovići, Bojovići, Borikići, Drakulovići (Vukotići, Arsovići), Dučići, Fundinjani, Gačevići, Galevići, Grgovići, Ivanovići, Kikovići, Krcići, Krivošići, Lazovići, Malevići, Medunjani, Metovići, Merunjani, Miljevići, Nekovići, Nuševići, Palivrtići, Pivodići, Purišići, Toskići, Vučevići, Vukotići, Bačevci, Bećkovići, Biševci, Gusinjci, Drekovići, Zekovići, Zečići, Kašovići, Kolići, Lučičani, Martinovići, Nukići, Prelići, Radonjice (ranije Radončići), Skarepi, Todići, Honići, Čupovići, Šutkovići, Danevići, Konamići, Jerkovići, Paripovići, Golovići, Basori, Jagići, Brunčevići, Djolevići, Mekići, Ljuhare, Predići, Mrke, Mečevići, Rogovići, Gaševići, Rakuljice, Barlovići, Maruni, Groščevići, Ljuševići, Kučevići, Masličići, Canovići, Skočići, Gledići, Runjevići, Pirinići, Zotovići, Pepići, Lukači, Lalevići, Anuševići, Hrapovići, Šteke, Pijuci (Mušović, *Muslimani,* passim); Peročovići, Pekovići, Peričići, Boškovići, Petričevići, Dapčevići, Mikulići, Dabovići, Vulići, Marovići (Jovićević, *Crnogorsko Primorje i Krajina*, passim).

[31)] P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, I, *Geografija-istorija*, Cetinje, 1993. 584.

[32)] Mnogi su, pak, težili da prikriju svoje srpsko poreklo (naročito posle 1878. godine), pa su napustili svoja stara prezimena i počeli da se prezivaju po mestima odakle su se doselili: Rasovci, Crnovršani, Biorci (*Raška, antropogeografska proučavanja*, I, Beograd, 1984. 217).

[33)] To su Babići, Bećkovići, Bjelaci, Bošnjaci, Bošnjovići, Bulići, Čubrovići, Erovići, Fortići, Gilići, Gledovići, Glogići, Gološi, Grlići, Grljevići, Heldići, Hodovići, Hrnjaci, Jandrići, Kneževići, Košute, Kovačevići, Krasići, Kurpejovići (potomci Kurta Pejova), Lakote, Ličine, Lubure, Lukači, Lukarčani, Manojlovići, Martinovići, Medovići, Medjedovići, Novalići, Palamarevići, Pejići, Poplate, Radonjice, Radončići, (H)rapovići, Rastići, Rastoderi, Revbronje, Reč, Reževičani, Rupići, Sijarići, Skoke, Slezovići, Sokolovići, Šakovići, Šaljići, Šarci, Šarenkapići, Šarovići, Šiljevići, Širkovići, Šonići, Šundići, Šutkovići, Šušterci, Tankosići, Tončići, Trbonjići, Vatići, Vrančevići, Vranjkovići, Vrcići, Vučelji, Zečovići, Zečići, Zeknići, Zekovići, Zenovići, Zogići, Zornići, Žalčevići. Bilo je i ojkonima: Rasovci, Rožajci, ?upljanin, kao i prezimena pravljena od imena zanata: Drndari, Kožari, Ladjari, Trgovci (E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Etnografski institut, Beograd, 1979. passim).

prezimenima". Najverovatnije je da su primili islam "kada se istrula Patrikana" (1766). Najmladje prelaženje pravoslavnog stanovništva na islam izvršeno je pre 60-70 godina (znači, negde posle 1860). Tada su prešli na islam i Ajdsarevići, za koje je u upotrebi i staro prezime Živkovići, zatim Murtovići sa starim prezimenom Stojići i Azirovići ili Mitrovići, po starom prezimenu. U isto vreme poislamljeni su i Krstići i Gegići u čitinju, ove prve zovu još i Ramići, po novom imenu Rama, koje je uzeo Jova Krstić.[34)]

Na Kosovu su takodje neki poislamljeni srpski rodovi sačuvali staro prezime, kao: Redžovići ili Spasići, Žark, Zarići, Tara ili Agušević, Misinović, Gavezovići ili Djukini, Burnik, Glavurdović, Nemož, Kovačevi, Koljkovi, Božovići, Labljan, Bajramovići ili Spasići, Baćovići, Gogići, Bojkovići, Stojanovići i Djordjevići. Svi oni primili su novu veru u vremenu od druge polovine XVIII do kraja XIX veka.[35)] I neki poislamljeni Cigani zadržalli su svoje staro prezime, kao Bojanići, Marol u Besinju - starom prezimenu Marić dodat je turski oblik (od Mara oglu), pa Demiroović ili Simović i Poklek.[36)]

U Novobrdskoj Krivoj reci poislamljeni srpski rodovi sa starim prezimenom su: Ali Daković (po pretku Daki koji je prešao na islam), Korčoviti (Korčini), Džvrgići i Tomančani. [37)]

U podrimskom selu D. Srbici i danas (1955) žive muslimani - nekadašnji pravoslavni Srbi Velijovići i Čardaklije, koji su dvojezični, dok u selu Skorobištu (Prizrenski Podgor) islamizirani Srbi govore srpskim jezikom, a nose prezimena po arbanaškim fisovima - Tsač, Gaš, Šaljani, Beriša (od kojih su neki, opet, slovenskog porekla). U selu Svrkama (Podrima), pak, mnogi Srbi su, posle prelaska na islam, sasvim poarbanašeni i sada se arbanaški rodovi zovu Popšovići, Tomaševići i Cvetkovići. Ovi poslednji nabrajaju sledeće pretke: Sali - Limon - Isak - Cvetko, što znači da su na islam prešli tek početkom XIX veka.[38)]

Stara rodovska imena sačuvala su se i u susednoj Sredskoj i Gori. "Prezimena se obično izvode - kaže J. Cvijić (1911) - od prvog poturčenjaka (Kočović, Drtagići, Vujići)". Pa dalje: "za svaku muslimansku porodicu se pamti od koje je hrišćanske porodice. Tako su Kočovići i Romanovići u Planjanima od hrišćanske porodice Kalinčića, Dragići u Lokvici od Ćukleva, Stepančići u istom selu od Pepića".[39)]

[34)] *Gornja Morava i Izmornik*, Naselja 28, Beograd, 1935.

[35)] At. Urošević, *Kosovo*, Naselja 39, Beograd, 1965. 98-101. Zanimljivo je da dvoverci, kriptokatolici ili ljaramani (kojih je bilo kod nekih arbanaških rodova) po povratku u katoličku veru imaju po dva imena: jedno muslimansko i jedno hrišćansko ili narodno (isto, 97, nap. 193).

[36)] Isto, 103.

[37)] At. Urošević, *Novobrdska Kriva reka*, Naselja 32, Beograd, 1950. 51.

[38)] M. Filipović, *Različita etnološka gradja*, SEZ LXXX, Beograd, 1967. 93, 98, 83.

[39)] Jov. Cvijić, *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije, s promatranjima u južnoj Bugarskoj, Trakiji, susednim delovima Male Azije, u Tesaliji i Epiru.* Beograd, 1911. 1108.

Proučavajući pedesetih godina Goru, Mil. Lutovac nalazi sledeće rodove odnosno rodovska imena: u Dragašu Dragaševci; u Ljubovištu Pavkovci; u Kukoljasnima Djurovci i Miljevci; u Radešu Djuraškovci, Milevci i Tomevci; u Leštanima Andjurovci: u Dikancu Radići; u Vraništu Jovačićevci (Jovanovci); u Globočici Pajkovci; u Kruševu Uglješevci; u Oedjuši: Stankovci, Todorovci i Petkovci; u Brodu: Lekovci, Lajkovci, Tomovci, Bogdanovci, Milenkovci, Milovci, Smiljanovci (Čunkovci), Veljanovci, Kolevci, Pupevci (Popovci), Ugarevci, Avramovci, Djurevci, Todorovci i dr.[40] Pored slovenskih, očigledni su i vlaški tragovi (odnosno predislamski) u imenima goranskih rodova; na primer: Zizi - Zizanci, Renda - Bajmovci, Mandakovci i dr.[41]

Što se tiče Opolja, kao očigledan dokaz o srpskom poreklu su, kaže Lutovac, stara prezimena pojedinih rodova, na primer, Marići (sada Krasnići) u Bučju i Domazeti u Plajniku.[42]

I na području Makedonije J. H. Vasiljević nalazi mnogobrojna poturčena bratstva (uglavnom na desnoj obali Vardara) "koja se još pozivaju srpskim imenima", kao Djurovci, Mičovci, Miškovci, Despotovci, Smilevci, Kojovci, Kovačevci, Gordanovci. U Prizrenskoj, pak, oblasti poturčenjaci i oni koji se izdaju za prave Turke "pozivaju se najviše na *ci,* a ima ih koji se još i danas (1924) pozivaju na *ić* i *ići*: Miloševići, Uroševići, Popići, Miletići, Djokići, Živkovići, Milenkovići, Avramovići, Vukašinovići, Zlonogići, Markovići, Marići.[43]

Pozivanje na *ić* zastupljeno je i u Drenici i Metohiji. Tamo su zabeležena prezimena Djokić, Velić, Marušić, Zonić, Racić, Genić, Marić, Djurić, Vukašinović, Marković, Matašić, Belčetović, Brankovci. Zatim u Prilepskom polju i u Tikveškoj oblasti (pre 50 do 60 godina) i kod hrišćana i kod poturčenjaka. "Na *ci* se i današnji dan pozivaju mnogi Arnautaši i u debarskim selima. Pored toga što se pozivaju na srpski način na *ci* i *ski*, oni su sačuvali i čisto srpska imena kao: Bečovci, Topolovci, Julavci, Djeskovci, (...) Meštrovski, Rucovski, Kalecovski, Kaziovci i dr".[44]

"Pozivaju", a ne prezivaju. Zašto?

---

[40] Mil. Lutovac, *Gora i Opolje, antropogeografska ispitivanja*, Naselja 35, Beograd, 1955. 271.

[41] Isto, 272-273. U opštini Dragaš- kaže R. Tomašević - sačuvane su originalne matične knjige od četrdesetih godina prošlog veka do danas. Prezimena su bila na $-ić$, s tim, što je postojao i izvestan broj drugih oblika, kao Bajmak, Krtovac, Kopač, Čučulj, Džafče *(Šarplaninski Našinci, uticaj političkih, administrativnih i ideoloških faktora na etničke procese*, Etnološke sveske X, Beograd, 1979. 52).

[42] Lutovac, Gora i Opolje, 278.

[43] J. Hadži Vasiljević, *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, Beograd, 1924. 12-24.

[44] Isto, 39, nap. 77. Zanimljivo je da u jednom od debarskih sela (Oboki) poturčenjaci - koji imaju tradiciju da su bili hrišćani - nose prezimena koja se završavaju na *ci*, dodato na tursko ime, kao: Abazovci, Nazirovci, pa čak i jedno hrišćansko bratstvo nosi tursko ime - Kamburovci odnosno Grbonje (isto, 20).

Po svedočenju M. Filipovića u ovim krajevima (Skopska kotlina) svaki čovek ima pored svog ličnog imena još i porodično, po ocu, uz to, i nadimak, i "galabiju" - ime svog roda. Ovde, kazuje dalje, za nadimak vele "prezime". A ti nadimci su, opet, veoma raznovrsni i mnogima to "prezime" ostane, predje na potomstvo i postane "galabija" (Polturčinovci u G. Lisičju). Kod muslimana je manje zadirkivanja, pa i manje nadimaka, ali ih ima, pa i kod njih tako postaju "galabije".

Ličnost je poznata kad se uz ime i "prezime" upotrebe još i očevo i rodovsko ime. "Prezime" se stavi iza "galabije". A "galabija" ili "lagabija" se veli kod Srba; "lagap," ili "galap" kod Turaka i Arbanasa. Raznog su porekla. Kod pravoslavnih Srba gotovo sve se svršavaju na *ci*[45] ili *ski*. Mogu biti po imenu osnivača roda, po zanimanju pretka ili po mestu porekla. Kod Torbeša su "galabije" gotovo redovno po precima: Šabanovci, Junuzovci (Hamid Šain Junuzovski u Umovu).[46] Oni koji su bez predanja o poreklu nose "galab" po pretku na arbanaški ili na turski način: na primer, Ramanlar ili Selmanlar (a kad govore srpski Ramanovski i Selmanovski odnosno Ramanovci i Selmanovci).

Ugledni pojedinci medju Arbanasima zovu se samo ličnim imenom i imenom svog sela (Šaban Matkas), a ostali uz lično ime dodaju i očevo ime i "galabiju" (Ćamil Isen Kokaj).

I kod Turaka ima "galabija": po pretku (Ilijazlar), Blaželer (od poturčenog Blaža); Karandža (mrav) i po zanimanju: Taračilar (brdari).[47]

Ovde je, kako se jasno vidi, tur. odnosno arap. reč **lakap(b)** sa značenjem nadimak dobila, na hrišćanskoj strani, sasvim drugu sadržinu i, uz put, doživela i metatezu.

Fenomen zadržavanja slovenskog odnosno ranijeg porodičnoog, tačnije, rodovskog imena postoji i kod Pomaka u Rodopima (Smoljansko). Obično se pravi od ličnog imena oca ili deda (Belčev, Zlatev, Nenkov, Lalev); od imena zanata ili neke druge delatnosti (Govedarov, Kovačev, Kapetanov, Pčelarov), s tim, što je u prvoj generaciji najpre nadimak; od imena naselja (Lovčaliev) i od naziva raznih biljaka (Zelev, Kruškov, Bukov), opet neki prvobitno kao nadimci. Sva imena, uključujući i nadimke, svakako ne datiraju iz vremena pre prelaska na islam budući da su Pomaci govorili i sačuvali čist bugarski jezik (kao i bosanski Muslimani). To će reći, mogli su, tokom vremena, nastajati kao nadimci. Tu ima, medjutim, i starih rodovskih imena odnosno ostataka stare bugarske antroponimije, pa i imena sa sačuvanim starim nazalom *jat*, kao Dambov, Longov.[48]

---

[45] Na *ci* su se pozivali, tvrdi J. H. Vasiljević, naši muslimani u Bosni i Hercegovini i Slavoniji: Umovci, Emišovci, Feričovci, Fortušovci, Popinci, Turkovci (isto, 38).

[46] Žene se zovu po mužu: Hasanica, Sulejmanica.

[47] M. Filipović, *Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini*, SEZ LIV, Ž?ivot i običaji narodni 24, Beograd, 1932. 310-313.

[48] An. Salambašev, *Bugarski familni imena na pomohamedančeni Rodopčani ot Smoljansko,* Rodopski sbornik 3, BAN, Sofija, 1972. 339-348.

O starini ovih slovenskih imena svedoče i autori iz XIX veka. Lj. Karavelov ističe da su medju Pomacima sačuvana bugarska prezimena (familni imena), kao i hrišćanski nadimci (Pančooglu, Nedelkooglu, Vatan, Vrban). I po kazivanju St. Verkovića mnogi islamizirani Bugari i danas nose hrišćanska porodična imena (familni imena), kao Alija Petkov, Jusuf Hristov, Mehmed Markov. Učitelj G. Trajčev susreće u Kavadarcima imena poput Asan (Hasan) Popov.[49] I medju agama i begovima u Tikvešu mnogi nose, navodi V.Kančov, stara rodovska hrišćanska imena.[50]

Kada je reč o patronimicima odnosno prezimenima preobraćenika, naročito u Bosni, ona su se pravila, i to veoma rado, i od islamskih ličnih imena, ali i drugih turskih, arapskih i perzijskih reči i složenica (imenica, prideva). Tako se, umesto sinova Abdulaha, susreću Abdulahovići; u hudžetu novskog kadije (iz 1506) medju svedocima se nalaze: Skender Abdulahović i Husein Abdulahović. Nešto kasnije, u prepisci bosanskog namesnika Feriz–bega i Dubrovčana pominju se vrhbosanski trgovci, Mahmut i Deli Hamza Abdulahović,[51] pa pisar Mahmut Abdulahović,[52] zatim kadija Sulejman Abdulahović iz Blagaja.[53]

Tu su, zatim, i druga muslimanska lična imena kao osnova prezimena/-patronimika na *-vić*.

Medju turskim zarobljenicima u Sloveniji (1647) bio je Pehlivan Usrepović,[54] a u mletačkom katastru hercegnovskog kraja (iz 1704) susrećemo iseljene i pokrštene Turke: Dautovića, Sulimanovića i Memića.[55] Zet Mehmed-paše Sokolovića bio je Sinan-beg Bajramagić,[56] tu su, zatim, Ishaković, Ragibović, Jašarević, Firdusović, Fejzović, Muhsinović, Rustemović, Selmanović, Šahinović, Šahmanović, Šerifović; često uz neki dodatak ispred ili iza imena; Hadžiduraković, Hadžijahić, Hadžijusufović, Hadžimehmedović, Hadžihuseinović,[57] Hadžimuratović, Hadžiomerović, Hadžiselimović, Hadži-

[49] St. Rajčevski, *Balgarite Mohamedanni, Sofija*, 1998. 35, 60-61, 155.

[50] V. Kančov, *Makedonija, etnografija i statistika*, vtoro fototipno izdanie, Sofija, 1996. 51.

[51] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, 2, Beograd-Sr. Karlovci, 1934. 368, 385-386.

[52] Gl. Elezović, *Turski spomenici* 1349-1520. 1, Beograd, 1940. 953.

[53] Mušović, *Etnički procesi*, 68. U Novom Pazaru i danas postoje prezimena Abdulahi i Avdulovići (isto, 127, 134).

[54] I. Voje, *Turske provale u slovenačke zemlje i organizacija odbrane u XV i XVI veku*, IČ 25-26, 1978/79. 121.

[55] Dr. Radojičić, *Stanovništvo hercegnovskog kraja prema katastru iz 1704. godine*, IZ 2, Cetinje, 1985. 80.

[56] H. Šabanović, *Bosanski namjesnik Ferhad-paša Vuković Desisalić*, Zbornik FF IV, 1, Beograd, 1957. 124, 125.

[57] Saliih Sidki Hadžihuseinović, to je puno ime poznatog autora *Povijesti Bosne*, čiji se podaci ovde koriste.

šabanović,[58] odnosno Abdulahagić, Azapagić, Bašagić, Bajraktarević, Bekirhodžić, Halilbašić, Hamzaalajbegović, Hasanbegović, Ibrahimpašić, Idrizkapetanović, Jusufefendić, Muminefendić, Musakadić. I sama zvanja, titule i zanimanja služe kao osnova za tvorbu prezimena: Ajanović, Alajbegović, Begović, Begić, Čaušević, D(T)efterdarević, Dizdarević, Imamović, Imaretlić, Kadić, Kalauzović, Kapidžić, Pašalić, Še(j)hić, Šehović, Tu su, najzad, i zanati: Bičakčić, Handžić, Kazančić, Meterović (od mehmer - svirač, muzikant, janjčarski), Tabaković, Tabutčić, Telalović, pa Uzunić, Uzunović (tur. uzun-fug, dugačak, visoki), Krkbešović (tur. krkbeš-45). Poslednja dva su očigledno nadimci koji su vremenom, kako to često biva, postali prezime.[59]

Ovoj kategoriji prezimena odnosno rodovskih imena treba dodati i same nazive za konvertite - torbeši, poturi. Tako se nekoliko rodova u Pologu naziva Torbeši odnosno Poturovci.[60]

U Novobrdskoj Krivoj reci postoji rod Poturovići (prešli na islam pre oko 140 godina).[61] I Handžići -Poturovići u Visokom i Omerovići ili Poturi u Seoči pomuslimanjeni su u novijem vremenu,[62] dok su Selmanovići ili Poturovci u Kumanovsko-preševskoj Crnoj Gori starinci.[63] U Novom Pazaru postoji prezime Poturak,[64] a u Hoči Zagradskoj rod i mahala nose ime Poturi, Boduri ili Boduraj, tj. "poturi" koji vele da su od fisa Bitiča.[65]

Što se tiče stranih etničkih infiltrata, Turaka i Perzijanaca, koji su služili u Bosni, tu dobijali timare i zeamete i tu konačno ostajali, i oni su dobili prezimena na *ić*; kao Čengići, Atlagići, Ulamapašići, Skenderpašići i, verovatno, Lakišići, Malkoči i Dugalići,[66] za razliku od Miralema, Behmena, Korkuta i Džumhura, koji su u tom obliku do danas sačuvani. Ipak, javlja se i oblik Behmenović, uz Dizdara i Firdusa. Letopisac Kreševskog samostana, fra Marijan Bogdanović, beleži po dva oblika prezimena/patronimika: Ašlak i Ašlaković, Kukavica i Kukavičić, Meter-osmanagić i Meterović, Topalović ili Topaloglu, Teftedarović ili Defterlija, kao i Muhsinoglić. [67]

---

[58] Ponekad ispred imena stoji pridev *kara* (Karamehmedović, Karabegović, Karaomerović).

[59] Muvekkit, *Povijest*, 1, 2, passim; H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 2. izd. Sarajevo, 1980. passim: Imamović, *Historija*, passim.

[60] J. Trifunovski, *Polog, antropogeografska istraživanja,* Naselja 42, Beograd, 1976. passim.

[61] Urošević, *Novobrdska*, 51.

[62] M. Filipović, *Visočka nahija*, Naselja 25, Beograd, 1928. 259.

[63] J. Trifunovski, *Kumanovsko-preševska Crna Gora*, Naselja 38, Beograd, 1951. 177.

[64] Mušović, *Etnički procesi*, 236.

[65] Filipović, *Različita*, 131.

[66] Imamović, *Historija*, 156. U Plavsko-gusinjskoj oblasti anadolskog porekla su, po predanju, Banderi, koji se drukčije zovu i Smajlevići, Carikovići (koji se dele na Djutoviće, Oleviće i Mulkoviće), Šimkovići i Kijaci, koji se opštim imenom zovu Behrovići, pa Pejići, Koke i Odžići (A. Jovićević, *Plavsko-gusinjska oblast*, Naselja 10, Beograd, 1921. 491).

[67] Fra M. Bogdanović, *Ljetopis Kreševskog samostana* (1765-1817), Sarajevo, 1984. passim.

Uz ojkonime domaćeg porekla - Biščevići, Busovačići, Gradaščevići, Risanovići, Nikšići, Olovčići, Prozorak - koji su umesto ličnog imena služili za tvorbu patronimika/prezimena, koriste se i strani: Budimlići, Čengići, Udžvarlići. Tu su, zatim, i etnonimi: Arnautovići, Adžemovići, Arapovići, Misirlići, Latinići, Madžarevići, Ni(je)mčevići, Turkovići.

Da li je nakon prelaska na islam pojava zadržavanja ranijih patronimika odnosno prezimena vezana samo za južnoslovenske prostore?

Čini se da nije.

Kritski muslimani sačuvali su, takodje, patronimike odnosno prezimena sa karakterističnim nastavkom na *-aki* **;** Mehmed Atif, poreklom sa Krita, zvao se još "Patinakizade", a Mehmed Macid - Tahmiscaki (Tahmiscizade). [68)] Valahadi u podnožju Pinda (islamizirani početkom XIX veka) zadržali su, uz novo muslimansko lično ime, i hrišćansko prezime: Hassan Bibradhes, Mehmed Dimou.[69)] Čakal-zade, sin franačkog kapetana Čagala bio je poreklom iz Djenove, [70)] Ahmed-paša Dukakinzade i Mehmed–paša Dukakinzade (XVI vek) bili su sultanski zetovi.[71)] I skadarski kadija, Mevlana Osman-paša, nosio je, takodje, patronimik/prezime Dukakin-zade.[72)] U Selanikijevoj Istoriji zabeleženo je još nekoliko uglednih konvertita sa patronimikom, kao Mustafa efendi Longa-zade, Mustafa-beg Portal-oglu, Mehmedbeg Frenkbegoglu, pa i neki defterdar Šejtan-oglu (muhtedi).[73)] Patronimici se susreću i u poznatom osmanskom biografskom rečniku **Sicil-i Osmani:** Morologlu, Zog(k)aoglu, Toydanoglu, Sokolluzade, Mihalzade, Mihalbeyzade, Karananizade, Maryolzade, uz Kafiroglu, Bošnakzade, Bulgarzade, Frenkbeyzade, Arnavutzade, Habešizade.[74)]

[68)] J. Strauss, *Graeco-turcica: Die Muslimen in Griechenland und ihr Beitrag zur osmanischen Kultur*, Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa Kommission 28-31 Oktober 1992, Göttingen, 1996. 349-350; isti, *Probleme der Offentlichkeitswirkung der muslimischen Presse Kretas*, Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten, Heidelberger Orientverlag, Heidelberg, 1995. 172. Grci iz Fanara - terdžumani na carskom divanu - bili su iz sledećih porodica: Yanaki zade, Drako zade, Kalmaki zade, Ipsilanti zade, Mihal zade, Saribey zade (I. H. Uzunčaršili, *Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teškilati*, TTK, Ankara, 1984. 73).

[69)] M. Hardie (Mrs. Hasluck), *Christian Survivals among certain Moslem Subjects of Greece*, The Contemporery Review CXXV, London, 1924. 225.

[70)] Po kazivanju Pečevije veliki vezir Čagala-zade Sinan-paša potiče od franačkih plemića "najgore vrste nevjernika". Zarobljen je u ranoj mladosti i odgojen u haremu sultana Sulejmana (I. Alajbegović Pečevija, *Historija 1576-1640,* 2, prir. Fehim Nametak, El-Kalem, Sarajevo, 2000. 241). Nakon što je zarobljen, zajedno sa ocem, primio je islam i uzeo ime Sinan (Muvekkit, *Povijest*, 1, 210, nap. 74). Kod Selanikija: Sinan-paša Čigalazade i Ibn Čigal (M. Selaniki, *Tarih-i Selaniki* (971-1993/1563-1595), (1003-1008/1595-1600), hzrl. Mehmet Ipširli, Istanbul, 1989. passim.

[71)] G. Oransay, *Osmanlogullari, Osmanli Devletinde Kim Kimdi*, Ankara, 1969. 132, 218. Krajem XVI veka javlja se u Prizrenskom sandžaku i ojkonim Dukagini: Mustafa Dukagini, Džafer Dukagini, Ali Dukagini i dr (A. željazkova, *Razprostranenie na isljama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast XV - XVIII vek*, Sofija, 1990. 119).

[72)] Selaniki, *Tarih-i Selaniki,* 237.

[73)] Što je, ovog puta, najverovatnije, bio nadimak (isto, passim).

[74)] M. Süreyya, *Sicil-i Osmani*, 1-5, Istanbul, 1996. passim. I u Sindu (današnji Pakistan)

.

novi muslimani su prekidali svoje veze s kastama i plemenima, ali su sačuvali njihova imena (P. Hardy, *Modern European and Muslim Explanation of Concversion to Islam in South Asia: A Prelominary Survey of the Literature*, Conversion to Islam, edit. by Nehemia Levtzion, New York-London, 1979. 91).

PARALELE U KONCEPTUALIZACIJAMA BOSANSKE NACIJE S KRAJA 19. I S KRAJA 20. STOLJEĆA

Vera Kržišnik-Bukić

Uvod

Ovdašnji promišljajni napor usmjeren je u više pravaca. Prva zadaća sastoji se u sažetom predstavljanju istorijskih okolnosti zadnjih decenija 19. i početka 20. stoljeća koje su uokvirile i uslovile ono poimanje koncepta bosanske nacije koji je u bosansku povijest uveo Benjamin Kallay, austrougarski upravitelj Bosne i Hercegovine (1982 - 1903). Druga zadaća namijenjena je prepoznavanju društvenih okolnosti s kraja 20. i s samog početka 21. stoljeća koje omogućuju i sugerišu pojavu ponovnog ali ujedno bitno drugačijeg koncepta bosanske nacije. Treća zadaća je pokušaj sistematske identifikacije i razjašnjavanja razlika dvaju koncepata. I, konačno, četvrta ovdašnja zadaća odnosi se na moje razumijevanje i uvjerenje u pogledu funkcje istoriografije i društvenih nauka uopće u BiH i svijetu spram koncepta bosanske nacije u suvremenom istorijskom trenutku.

Pred-Kallayevo doba

Mađar Benjamin Kallay, hronološki, drugi je vladalac u BiH koji je pokušao voditi politiku odnosno vladati zemljom, oslanjajući se na ideju uvođenja bosanke nacije. U zadnjem razdoblju osmanske vladavine Bosnom sličnu zamisao imao je vezir Osman Šerif Topal-paša (1861 - 1869), mada izvjesni počeci sigurno sežu još u doba snažne a nasilne vladavine Omera-paše Latasa, u pedesete godine 19. vijeka. Osmanlijski Turčin Topal-paša jasno je shvatio potrebu političkog objedinjavanja ukupnog stanovništva bosanskog vilajeta kako radi uspješnijeg provođenja državnih reformi unutar vrhovnog osmansko-imperijalnog ovladavanja tog najzapadnijeg dijela carstva, tako, možda još i više, radi spoznane ugroženosti Bosne od širenja političkih apetita etnički srodnog susjedstva, posebice iz već državno osamostaljenih Srbije

i Crne Gore. Pošto se, međutim, Topal-pašino vezirovanje, razumije i zna se, zasnivalo na Kur'anu, ono, u strukturi bitno heterogene vjerske populacije u Bosni, nije sadržavalo i temeljnih predpostavki ujedinjenja Bosanaca kao političkog naroda. Ova činjenica bila je svakako suštinska smetnja pomenutoj Topal-pašinoj viziji. Ali, ne i jedina.

Iako ne u funkciji vladaoca, kao u primjeru pomenute dvojice - trojice, bilo je i prije njih nekoliko istaknutih i veoma uticajnih pojedinaca, a za razliku od Kallaya i Topal-paše, etničkih Bosanaca, kojima valja pripisati ulogu preteća u nastanku i procesu sazrijevanja pojma, kasnije imenovanog sintagmom *bosanska nacija.* Među ovima, makar nisu bili jedini, i ovaj put izdvajam dvojicu koji će, pretpostavljam, i nakon dubljih i još sveobuhvatnijih istraživanja, zadržati značaj koji im pridajem i sama. To su Husein kapetan Gradaščević - *Zmaj od Bosne* i Ivan Frano Jukić - *Slavoljub Bošnjak.* Objašnjavanja i argumentiranja u vezi sa ovom dvojicom su u pogledu ovdje tretirane tematike obavili već mnogi istoričari, te stoga vjerujem da nije potrebno ponovo iznositi mnoge činjenice koje potvrđuju datu ocijenu. Uostalom, već njihovi *bosanski* pseudonimi, sačuvani i ustaljeni kroz povijest više od stoljeća i po, govore sami za sebe. Historiografsko, posebice temeljno, tj. arhivsko istraživanje nacionalne tematike, potpomognuto istraživačkim disciplinarnim naporima i drugih društvenih nauka sigurno će jednom bliže utvrditi te valorizirati ulogu i doprinos i drugih pojedinaca što, međutim, nije niti može biti dio ovdašnjeg zadatka.

I o već ovdje pomenutima je mnogo toga istraženo. Ti saznajni rezultati su, u savremenoj tačci razvoja historiografije o Bosni, uglavnom i nesporni. Radi se o ličnostima kojima se pridaje veoma značajna uloga u istoriji Bosne. Ocjene o njima razlikuju se u akcentima i nijansama, zahvaljujući ovom ili onom kontekstualnom uglu posmatranja pojedinog istraživača.

Ovdje se želi istaći, međutim, jedna druga razlika, nova, takva koju je omogućio istorijski razvoj Bosne u zadnjoj deceniji 20. stoljeća. Naime, ovim su razvojem stvorene nove pretpostavke za sagledavanje istorijske uloge gore pomenute četvorice u vezi sa bosanskom nacijom. Bilo je, svakako, već do sada jasno da je razlika u pogledu njihove tretirane uloge proisticala iz njihovog položaja i statusa, pošto su Gradaščević i Jukić bili domaći ljudi, Bosanci, oni koji nisu imali vlast, dok su Topal-paša i Kallay bili stranci i imali vlast u Bosni. Formalnim osamostaljivanjem i međunarodnim priznanjem Bosne i Hercegovine kao vlastite države, nakon mnogih vijekova pripadanja većim državnim zajednicama, uspostavljen je novi ugao sagledavanja mjesta i uloge Gradaščevića i Jukića, na jednoj, te Topal-paše i Kallaya, na drugoj strani. Uslovno, dakle, ovdje ni ne pominjući nekih još drugih domaćih istorijski zaslužnih pojedinaca u prošlosti Bosne, Gradaščević i Jukić u današnjem istorijskom trenutku više su nego simbolni dokaz da je (i) Bosna posjedovala još prije više nego stoljeće i po sopstvene snage koje su imale viziju moderne, tj. samostalne države Bosne. Time je, ujedno, dodatno podvučena

razlika u karakteru koncepta bosanske državnosti i *mutatis mutandis* bosanske nacionalnosti između njih dvojice i dvojice stranih vladalaca. Toliko samo radi sadržajnog uvoda u predstavljanje najznačajnije konceptualizacije pojma bosanske nacije u prošlosti, one čiji autor je Benjamin Kallay.

Bosanska nacija Benjamina Kallaya

U odnosu na Topal-pašu, njegovu ličnost, viziju i namjere, Benjamin Kallay bio je u pogledu koncipiranja bosanske nacije u nesumnivoj prednosti. Ne, međutim, i u svim bitnim okolnostima vezanim za samu mogućnost nastajanja i formiranja bosanskog političkog naroda.

Dvije pune decenije Kallayevog vladanja Bosnom obilježene su faktičkim provođenjem politike čiji je osnovni cilj bio, razumije se, utvrđivanje vlasti Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini nakon što je za to godine 1878. dobila mandat od tadašnje vladajuće (europske) međudržavne zajednice. Ali, razmatranje i razumijevanje tog cilja neodvojivo je od puta i sredstava koje je Kallay, radi njegovog ostvarenja, izabrao, izgrađivao i njegovao. Poznato je, pogotovo ako se radi o relativno dužem razdoblju, kakve dvije decenije ipak mogu biti, da imaju izabrani mehanizmi za postizanje određenog cilja i sopstvenu razvojnu putanju podređenu nekim svojim unutarnjim zakonitostima. To se svakako dogodilo i može se pratiti i analizirati na istorijskom primjeru koncepta bosanske nacije, dakle onog mehanizma kojim je politički upravitelj BiH Kallay namjerio ostvarivati svoj cilj - vlast održati, učvrstiti.

Kao što je opće poznato, Kallay je, slijedeći dakle osnovni cilj, u središte svojih napora za njegovo ostvarivanje, tj. svoje politike u Bosni i Hercegovini, uveo konceptualni mehanizam bosanske nacije. Ovdašnji zadatak sastoji se u pokušaju predstavljanja tog mehanizma kao relativno samostalnog političkog faktora u tadašnjim društvenim okolnostima u BiH i u vezi sa njom.

Opšte okolnosti Kallayeve nacionalne politike u Bosni i Hercegovini

Moglo bi se reći da je razmjerno dosta dobro, vjerovatno i ponajbolje, zaslugom domaćih, bosanskohercegovačkih istoričara, uz doprinos i nekolicine stranih, istorijski istraženo i analizirano upravo razdoblje austrougarske vladavine Bosnom. Kroz više knjiga su posebice objavljeni odgovarajući istorijski izvori. Bogata je historiografska literatura, naročito ona koja monografski obrađuje pojedine tematske aspekte društvenog života u rasponu od privrede do kulture. Tim općim i posebno-tematskim istoriografskim rezultatima, i uz njih svakako i razradi političkih vidika, prije 15-ak godina pridružila se obimna i znanstveno dobro utemeljena studija Tomislava Kraljačića *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)* koja, kad je u

pitanju naša tema, može da čini, uz dodatni kritički pristup izgrađen i kroz saznanja drugih autora, posve korektnu osnovicu za analizu Kallayeve politike u cjelini, te prema tome i konceptualnog mehanizma bosanske nacije.[1)] To što su ostvarivanje koncepta bosanske nacije u Kallayevom vladanju Bosnom i Hercegovinom uočili i prihvatili ga kao takvog i strani istraživači samo potvrđuje Kallayev koncept vjerodostojnim istorijskim faktom[2)].

Kallayev koncept bosanske nacije i provođenje tog koncepta nisu ovdje predmet predstavljanja samog po sebi, to su učinili već drugi istoričari, a posebice studiozno Kraljačić. Predmet ovdašnjeg zanimanja su one tačke u Kallayevoj politici bosanske nacije koje su bitne za moguću usporedbu sa konceptom bosanske nacije koji je nastao stoljeće kasnije, pred kraj 20. vijeka.

Kallay je bio i sam istoričar, društveni istraživač. Na Univerzitetu u Budimpešti studirao je pravo i ekonomiju. Učio je i znao više stranih jezika, naročito dobro njemački i srpski, uz još engleski i novogrčki; posebice se posvetio, međutim, izučavanju istorije. Još prije svoje najvažnije političke uloge u životu, ministarskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom, funkcije koju je onda obavljao praktički sve do svoje smrti, iskazivao je mnogostruke ambicije. Kao političar, diplomata i naučnik prosto je svestrano ovladao srpskim pitanjem. Nije napunio ni četrdeset godina kada mu je najprije na mađarskom (1877), zatim na njemačkom (1878) objavljena obimna knjiga *Istorija Srba* koja ga je proslavila u Monarhiji i u Europi šire, te mu godine 1880. donijela izbor za redovnog člana Mađarske akademije nauka. Poznavanje balkanskih prilika ga je uostalom i uveliko te presudno kvalificiralo za dodjelu upraviteljskog položaja u Bosni.

Već desetak godina pred svoj dolazak u Sarajevo, Kallay je ustanovio koliki je značaj imala Bosna u političkim igrama na Balkanu. Prema političkom pitanju Bosne se, inače, sam ponašao pragmatički. Tako, dok je

---

[1)] Usp. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987, 561 stranica teksta. Na više od dvije stotine stranica svoje knjige Kraljačić i eksplicitno razmatra Kallayev koncept bosanske nacije a za dublje razumijevanje tog koncepta svakako je potrebno proučiti i ostala poglavlja. Prema uvidu autorice Kraljačićevo djelo je do sada najznačajniji historiografski domet u istraživanju Kallayeve politike bosanske nacije. Kraljačić je mogao graditi na ranijim istraživanjima i saznanjima mnogih drugih autora, posebice, hronološki posmatrano, Ante Malbaše, Hamdije Kapidžića, Todora Kruševca, Envera Redžića, Ferde Hauptmanna, Mitra Papića, Mustafe Imamovića, Nusreta Šehića, Bože Madžara, Milorada Ekmečića, ali je zadanu tematiku dalje istraživao i razvijao bitno samostalno što inače pritiče doktorskoj disertaciji. Činjenica što je knjigu objavio pet godina poslije odbranjene disertacije vjerovatno svjedoči da je odličan rad još poboljšao.

[2)] Kallayevo razdoblje je primarnim istorijskim istraživanjem obradio Robert Donia, *Islam Under The Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina (1878-1914)*, New York 1981, bosanski prijevod: Sarajevo 2001. Koncept bosanske nacije je, oslanjajući se na Doniu i drugu istoriografsku literaturu, posebice bosanskohercegovačku, i nominalno ("Bosnian nationhood") Kallayu pripisao engleski istoričar Noel Malcolm u svojoj uspješnoj knjizi *Bosnia A Short History*, London 1996, str. 147-149. Oba djela sadrže bogate bibliografske spiskove radova bosanskohercegovačkih i ostalih istraživača.

bio na dužnosti konzula Ugarske odnosno Austro-Ugarske u Beogradu, još je 1870. godine zvanično nudio Srbiji podjelu Bosne i Hercegovine između Austro-Ugarske i Srbije, i to konkretno, linijom Vrbas - Neretva. Zadnje dvije decenije 19. stoljeća, kad je kao zajednički ministar financija Bosnom i Hercegovinom veoma suvereno vladao on, Kallay, i u već posve izmijenjenim okolnostima, izabrao je i provodio, naravno, drugačiju politiku. Kao veoma iskusan diplomata, ugledni monarhijski političar, odlično potkovan, čak i filozofsko nastrojen istoričar, pažljivo i promišljeno tkao je strategiju i u vezi sa BiH, zemljom koju je trebalo svakako zadržati unutar Monarhije. Činjenica što je Austro-ugarska nekoliko godina poslije Kallayeve smrti Bosnu i Hercegovinu i formalno anektirala (1908) očito ukazuje na uspješnost sveukupne prethodne Kallayeve državne politike u BiH.

Iako historiografija bez ustezanja priznaje Kallayevoj vladavini Bosnom i Hercegovinom velike zasluge za razvoj različitih oblasti društvenog života, u nečemu se, opet, gotovo svi istoričari slažu: koncept bosanske nacije i njegovo forsiranje - bili su mu promašaji. Ili, kažu blaže, u tome Kallay nije uspio, nije (više) ni mogao uspjeti[3)].

Kada je 1882. godine Kallay postao ministar, faktički upravitelj Bosne i Hercegovine, politička, vjerska, etnička i kulturna stvarnost te zemlje obilovala je silnim strukturalnim različitostima te kompliciranim i dinamičkim napetostima u društvenim odnosima. Ali, Kallay je došao tamo kao već veliki poznavalac situacije koja ga čeka. Stoga je mogao, inače kao sposoban i već iskusan balkanski političar, razmjerno uspješno rukovoditi zemljom, slijedeći temeljni interes Austro-Ugarske.

Ipak, morao je uložiti visok stupanj osjetljivosti u reguliranje toka društvenog razvoja ako je htio tim tokom da vlada. Pored vještih političkih i diplomatskih aktivnosti, kao sam naučnik, sistematski i izdašno pomagao je pa i inicirao naučnoistraživački rad, posebno istoriografski. Ovaj potonji, temeljno istoriografsko istraživanje o Bosni, povjerio je svom prijatelju istoričaru Ludvigu Thalloczyju što jasno upućuje na bitan zaključak da je htio imati sam kontrolu na nastanak planirane istoriografije o Bosni, najprije u dvije knjige, zatim u vidu obimne zbirke istorijske građe i sl. Kroz desetak godina, tj. od sredine 80-ih do sredine 90-ih godina ovi ambiciozni planovi oko književnog objavljivanja nisu se ostvarili, ali je Thalloczy objavio niz užih vrijednih rasprava i studija o Bosni[4)]. Nešto slično se uporedo dogodilo i sa planiranim pokušajem knjižne obrade geografije Bosne i Hercegovine. I taj je projekat Kallay povjerio strancu, austrijskom profesoru Eduardu Richteru koji je trebao svojim radom da preduhitri geografsko djelo Jovana Cvijića o Bosni i Hercegovini. Nasuprot Cvijećevom shvatanju o etničkom i geografskom jedinstvu Južnih Slavena kao pretpostavci njihovog i političkog jedinstva, kako istorija tako i geografija Bosne, proširena političkom publicistikom

[3)] Upor., na primjer, N. Malcolm, isto, str 149.

[4)] Kraljačić, isto, str. 268-270.

austrougarskog konzula u Plevljima Teodora Ippna početkom 90-ih godina i na područje Novog Pazara i Kosova, trebale su poslužiti Kallayu kao oslonac da odlučno forsira samosvojost Bosne i Hercegovine. Njegovom zaslugom godine 1988 nastaje Zemaljski muzej gdje je trebalo svestrano izučavati i njegovati domaće, bosanske tradicije, kulturne tekovine, nauku. Kao kruna svih ovih nastojanja sigurno može figurirati i Kallayev zahvat na području obrade pitanja jezika u Bosni i Hercegovini. Naime 1890. je, uz intelektualne otpore i velike probleme, ipak štampana G*ramatika bosanskog jezika*, najznačajniji simbolni proizvod bosanskog identiteta u Kallayevo doba.

Čemu ovdje ova pozadina? Naravno, ne radi se ni o kakvoj sporednoj ili udaljenoj pozadini već o samoj srži stvari. Naime, napisana i objavljena istorija Bosne, koji projekat za Kallayevog života dakle nije i realiziran, imala je poslužiti suštinskoj svrsi predstavljanja Bosne u dvostruko bitnom značenju. Prvo, to je bila zemlja koja je zbog svog položaja između Istoka i Zapada stjecište prožimanja, po Kallayu, istočnog i zapadnog duha, te zato veoma značajna oblast sa svjetskoistorijskog stanovišta[5)]. Drugo, "istorija Bosne mora se shvatiti kao jedan istorijski organizam koji se potpuno samostalno razvijao"[6)]. Istoriografski ove teze i nije bilo teško također dosta ubjedljivo predstaviti i argumentirati. One su bile, međutim, Kallayu neophodne za njegovu, već u 80-im godinama pripremanu opštepolitičku i društvenu strategiju utjelovljenu u konceptu bosanske nacije, formalno predstavljenog početkom devedesetih godina.

Ali, pripreme za uvođenje koncepta bosanske nacije Kallay je sistematski i postepeno provodio i na drugim razinama. Ovdje se potrebno prije svega zadržati na Kallayevom odnosu do narodnosno orijentirane štampe u Bosni i Hercegovini te s njom povezanog oblikovanja javnog mnjenja. Analizom tog odnosa posredno ulazimo u sržmotiva koji su Kallaya opredijelili na put izgrađivanja i provođenja projekta bosanske nacije.

Kallayeva politička instrumentalizacija narodnosnih posebnosti

Kallay je bio duboko svjestan da BiH stoji i pada, te ujedno austrougarska vladavina njome, razvojem i doglednim raspletom narodnosno/nacionalne problematike u i oko Bosne i Hercegovine. Narodnosno strukturirana društva, pri čemu je pravila država smetnje naročito u registraciji društava[7)], i narodnosno profilirana štampa, koji se pojavljuju od 80-ih godina 19. vijeka nadalje, postaju sfera kako, s jedne strane, odgovarajuće političke socijalizacije i participacije, tako i polje političkog utjecanja države, državnih organa,

[5)] Kraljačić, str.269.

[6)] Thalloczy, cit. prema Kraljaćić, isto.

[7)] Više o tome Đ. Pejanović, Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine, Sarajevo 1930.

uslovno rečeno Kallaya, s druge strane. Taj odnos je teško zadovoljivo predstaviti ukratko, naime zbog zamki koje se, pri tome, kriju u gotovo neminovnosti pojednostavljivanja stvarnih zbivanja. Uz svjesno postavljanje te ograde pomenuti odnos će se ovdje prikazati pokušajem utvrđivanja njegove suštine, na tri konkretna primjera, i to u vezi sa tri bosanskohercegovačka narodnosno opredijeljena lista, (bosanskosrpskog) političkog lista *Napredak,* (bosanskohrvatskog) političkog lista *Glas Hercegovca* i (bosanskomuslimanskog/ bosanskobošnjačkog) političkog lista *Bošnjak.*

Pomenuti problemi na koje su nailazila društva prilikom svog nastajanja, oblikovanja i posebno priznavanja od strane vlasti nisu prevashodno proistjecali iz odnosa tek birokratski nastrojenih nižih i viših organa vlasti, Zajedničkog ministarstva finansija, njegovih područnih ekspozitura i policije[8]. Bit toga odnosa ležala je drugdje, pogotovo kad su bile u pitanju ustanove triju osnovnih etnonacionalnih zajednica u BiH. I šira analiza, sama sam se bavila naročito sa Slovencima, bi vjerovatno pokazala da nije pristupano bašsa podozrenjem na primjer njima, Česima ili Poljacima kada su, još pred kraj 19. stoljeća, u Sarajevu oni krenuli sa osnivanjem narodnosnih društava. U njihovom slučaju se, međutim, jasno radilo o izrazito manjinskim organizacijama koje nisu mogle i očekivalo se da ne mogu imati neki značajniji utjecaj na društvene tokove u BiH. Osim toga, njihove matične zemlje bile su daleko, nijedna nije ni graničila sa BiH.

I upravo u toj tačci, austrougarska vlast, na čelu sa Kallayem, iskazivala je veliku osjetljivost, podozrenje, da naime neposredno teritorijalno okruženje koje su naročito činile Srbija i Crna Gora ali i Hrvatska (bez obzira na njenu statusnu pripadnost Habsburškoj monarhiji), u sprezi sa bosanskohercegovačkim autohtono (srpskim) pravoslavnim i autohtono (hrvatskim) katoličkim življem, da može biti, dakle, to okruženje opasno po opstanak BiH, pa i Monarhije šire. Pomenuta opasnost bila je u stvarnosti prisutna dvostruko. Po jednoj strani su teritorijalne pretenzije na BiH iz ovog susjedstva preko kulturnih i drugih sadržaja zaista nastavljale da se još i jače nego ranije protežu i u Kallayevo doba, a po drugoj strani narodnosno buđenje domaćeg stanovništva u pravcu identifikacije naročito preko vjerske razine, tj bosanskohercegovačkih pravoslavaca, (ne samo bosanskohercegovačkih) Srba, već i Vlaha, Ukrajinaca, dijelom Roma u Srbe (općenito) i bosanskohercegovačkih katolika (ne samo bosanskohercegovačkih) Hrvata, već i Slovenaca, Slovaka, Čeha, Italijana i drugih katolika u Hrvate (općenito) uzelo je i posve samostalnog maha. Ovdje navedeni proces asimilacije pomenutih manjina nije predstavljao krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada su njihovi pripadnici uglavnom i dospjeli u Bosnu, događajnost koja bi imala neki dominantni značaj u tadašnjim društvenim zbivanjima, pogotovo ne kad narodnosnu i političku tematiku tog vremena sagledavamo kroz temeljnu društvenu prizmu triju osnovnih narodnosnih komponenata u populaciji

[8] Upor. Đ. Pejanović, isto, primjerice str. 76-78.

BiH, konteksta neposrednog susjedstva BiH i činjenice da zemljom (BiH) vlada netko "treći".

Taj "treći", i sa ovdašnjeg posmatračkog ugla glavni činilac, bio je Kallay. Njegov zadatak bio je da vlada, odnosno manevriše zemljom tako da okupirana BiH ne ugrozi dualističku strukturu Monarhije jer trializam tada nipošto nije dolazio u obzir, bio je i kao mogućnost principijelno i eksplicitno odbačen. Kamo je vodila habsburška ekskluzivistička politika na unutarnjem narodnosnom planu ove inače mnogonacionalne, tj. narodnosno složene zemlje, pokazali su događaji za vrijeme Prvog svjetskog rata nakon čijeg se je završetka Dvojna monarhija upravo po narodnosnim šavovima i raskrojila.

Vrlo zanimljivo je pratiti, putem primarnih izvora, metode kojima se služio Kallay u rješavanju opisane problematike u i oko BiH. Kako dosta ubjedljivo dokazuje Kraljačić, Kallay je prosto sam izazivao željeni tok razvoja situacije kako bi onda mogao i posljedično upravljati daljnjim zbivanjima. Mada je bilo više različitih društvenih okolnosti i prigoda koje je koristio u zadatom strateškom pravcu, već je uz primjere pomenuta tri lista moguće uočiti, a uz neka još druga saznanja i pratiti, Kallayev pokušaj stvaranja bosanske nacije. I to preko na primjer slijedećih izrazitijih koraka.

Prvi politički list Srba iz Bosne i Hercegovine *Prosvjeta* počeo je da izlazi 1885. godine, bio je lojalan i sklon poretku Monarhije te tvrdio za sebe da zastupa interese srpsko-pravoslavnog naroda u BiH. Zbog optužbi u i van BiH za prorežimski kurs, nakon tri godine *Prosvjeta* je morala prestati sa izlaženjem čime se bila prisiljena složiti i vlast. Slijedio joj je *Napredak,* drugi srpski politički list, osnovan 1890. godine, ali i njegovo pokretanje bilo je, kako je kasnije utvrđeno, "u direktnom dogovoru sa vrhovima režima" i imao je služiti "zvaničnoj politici", iako pod spoljnim ruhom nezavisnog lista[9]. U pogledu nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini *Prosvjeta* i *Napredak* polazili su, međutim, sa posve različitih osnova.

"Pitanje o jeziku i narodnosti u Bosni nijesu odlučili, niti će odlučiti ni šovinistički srpski, ni šovinistički hrvatski listovi. To je zadatak istorije i nauke. Toliko stoji i to znade svaki poznavalac ovdašnjih odnošaja, da među pojedinim vjeroispovjestima u nas postoje još mnoge oštrine" piše *Prosvjeta* te sugeriše da stoga predstoji još dosta posla da se prevaziđu suprotnosti među onima "koji su jedan narod, koji govore jednim istim jezikom, koji imaju mnoge jednake narodne osobine i običaje, zajedničku prošlost."[10] Što je *Prosvjetu* među bosanskohercegovačkim (i drugim) Srbima "pokopalo" bilo je, međutim, njeno stanovište otvorenog priznavanja uloge nosioca kulturne misije u BiH Austro-Ugarskoj.

---

[9] Kraljačić, str. 220.

[10] Cit. prema Kraljačić, isto, str. 191.

Novi srpski list, *Napredak,* je zastupao ideju o stanovništvu BiH kao o Srbima triju vjera. Upravo takva ideologija, ukorjenjena još od Vuka Karadžića, početkom devedesetih godina, išla je na mlin Kallayu zato je vlast list i finansijski podržavala[11)].

Naime još neposredno prije početka izlaženja *Napretka* vlast je, "uz ličnu Kallayevu saglasnost", udvostručila subvenciju *Glasu Hercegovca,* političkom listu (bosansko) hercegovačkih Hrvata[12)].

Najprije, do kraja 80-ih godina, *Glas Hercegovca* nije se izjašnjavao u pogledu nominalnog aspekta nacionalnog pitanja. Tvrdeći da stanovništvo BiH pripada jednom narodu te je za ime tog naroda upotrebljavao svezu "našnarod". Pošto je, međutim, *Glas Hercegovca*, iako na liniji i objektivnog stvaranja uslova uvođenju bosanske nacije kao političkog kolektiviteta, imao stvarnog utjecaja tek na katolike, nije mogao poslužiti zamisli nacionalnog okupljanja u Hercegovini svih konfesija, uz priznavanje njihovih posebnosti[13)]. Kao takvog ga je inače i do tada podržavala vlast. Ali, na samom početku 90-ih došlo je pod utjecajem velikohrvatske pravaške ideologije do radikalne promjene u narodnosno orijentiranoj profilaciji lista. Zbog toga je najprije izgubio subvenciju ali, obzirom da se Kallay odlučio za novu taktiku u nacionalnom pitanju, ona je *Glasu Hercegovca* 1890. godine ne samo vraćena već i udvostručena.

Pošto je zbog domaćih i stranih kritika o neslobodi štampe Kallay morao popustiti naročito pred srpskom stranom, odlučio je, naime, upustiti se u drugu krajnost. Ne samo da je vlast dozvolila punu slobodu, već je kroz oba pomenuta lista, *Glas Hercegovca* i *Napredak*, etnički nacionalizam, gotovo paradoksalno, odjednom počela i podsticati, suproizvoditi. Otvoreno i zvanično mu je protivrječila, krišom podržavala. "Tako su oba lista vodila oštre polemike sa ekstremnih nacionalnih pozicija, i to pod okriljem režima, i time zaoštravala srpsko-hrvatski spor u Bosni i Hercegovini... Međusobno uzajamno optuživanje i negiranje nacionlnog identiteta Srba, odnosno Hrvata, te ubrajanje Muslimana protiv njihove volje u jednu ili drugu naciju, što su činila obadva lista, režimu je utoliko odgovaralo ukoliko je stvaralo povoljnu atmosferu za uključivanje Muslimana kao aktivnog faktora u nacionalni spor i za uvođenje bosanske nacije."[14)]

---

11) Isto, str. 219-223.

12) Isto, str. 223

13) Isto, str. 195.

14) Isto, sr. 223-224.

Time su stvoreni svi uslovi da se javno politički oglase i Muslimani. Uz punu podršku režima 1891. počeo je izlaziti *Bošnjak*, prvi politički list slavenskih muslimana u BiH koji je svoje izlaženje vlastima prijavio kao list koji će objavljivati na bosanskom jeziku i latinicom (još od ranije izlazio je u Sarajevu *Vatan*, politički list neslavenskih bosanskih muslimana i na turskom jeziku i pismu, čija specifična težina zbog ograničenog broja čitalaca nije bila velika). I upravo *Bošnjaku* Kallay je namjenio najznačaniju ulogu u svom pokušaju uvođenja bosanske nacije. Opravdano je vjerovao da bi moglo bosanstvo najprije ovladati Muslimanima, a zatim i ostalima. Pojavom *Bošnjaka* vlast započinje intenzivan rad na širenju bosanske nacionalne ideologije u svim sferama društvenog života gdje je to bilo moguće.

Nakon što je još 1891. ustao protiv "stranaca Srba i Hrvata" koji se odskora po Bosni "ko u svome šire" je tezu o bosanskoj narodnoj posebnosti *Bošnjak* postulirao i razvio u aprilu 1992. Ovdje je potrebno, ujedno i odmah, precizirati da se sintagma *bosanska nacija* u *Bošnjaku* doslovno ne spominje, ona je plod mnogo kasnijeg diskursa, pa je nekritički primjenjuje u svom inače dragocjenom istorijskom djelu i Kraljačić.

Pojmovna sadržina, poimenovana *bosanska narodnost, naša narodnost* svodi se tada u *Bošnjaku* na posve ili pretežno etnički sklop komponenti." Iz skupne slavenske pradomovine su se doselili današnji Bošnjaci, istodobno sa srpskim, hrvatskim i drugim slovenskim plemenima... (u novoj postojbini) bosanski narod i jezik su vazda postojali kao i danas, a u pismenim spomenicima naziv bosanski jezik i narod počima sa 12. vijekom....Susjedni narodi i države su nas priznavale kao narod bosanski, a naš jezik kao jezik bosanski, jer dvorska kancelarija bosanske države je rabila taj naslov jezika i naroda bosanskog a od nje upravo je to nasledila i osmanlijska uprava sve do naših dana, pa ćemo i mi od njih."[15] *Bošnjak* se najviše trudio njegovati bosansko ime i bosansku narodnost te izgrađivati bosanski patriotizam, najprije među Muslimanima ali "hoćemo da okupimo pod njim (našim, bosanskim barjakom) svu našu braću u Bosni i Hercegovini"[16].

Bosansku narodnost koju je propagirao *Bošnjak*, pri čemu se pozivao i na bosanske franjevce, negirali su kako oni koji su se tada ili još ranije (već) smatrali i izjašnjavali Srbima odnosno Hrvatima u BiH, tako i praktično ukupno južnoslavensko susjedstvo. Oštriji protivnici bili su Srbi; na jedno pitanje, zašto se samo muhamedanci (i to još mali broj) nazivaju Bosancima, dok priznaju "nas pravoslavne Srbima", u *Bošnjaku* je odgovoreno: "... oprostite... nijeste pogodili istinu, jer vas mi zovemo kao i sebe Bošnjacima, kad se govori o narodnosti, a ako vas ko nazove Srbinom, tijem hoće da kaže

[15] *Bošnjak,* br. 15, 14. 04. 1892., cit prema Kraljačić, isto, str. 226 – 227.

[16] Isto, str. 228-229.

samo to, da ste srpske vjere, kao i što vi uopće nazivate pravoslavnu vjeru srpskom vjerom." Svoje bošnjaštvo su obrazložili potomstvom bosanskih muslimana "starih Bogomila bosanskih"[17].

Kroz više primjera Kraljačić ukazuje na negativan odnos, koji je prema Kallayevim instrukcijama, list *Bošnjak* zauzimao naročito prema srpstvu i Srbiji. U osnovi bosanske nacionalno-političke ideologije on pak vidi klasni interes muslimanskih feudalaca. Trebalo je čuvati bosansku narodnost da ne bi dotadašnji stoljetni gospodari zemlje postali "svojom nemarnošću... sluge svojih nekadašnjih sluga i kmetova."[18]

U svakom slučaju *Bošnjak* je očekivano zaoštrio već dotadašnju polemiku u srpskoj i hrvatskoj štampi oko narodnosne problematike pa su nastale okolnosti, dakle gotovo sračunato, pružile "Kallayu zgodnu priliku da se javno izjasni za bosansku naciju i da je pokuša ozvaničiti.[19] "

Kallayev koncept bosanske nacije u opciji istoričara Kraljačiča

Kraljačić navodi, na temelju izvora, samo dva primjera, iz 1892. i 1893. godine, kao dokaz Kallayevog izjašnjavanja i pokušaja ozvaničenja bosanske nacije. Oba proizlaze iz dva njegova izlaganja na sjednicama austrijske delegacije u Beču. U prvom slučaju radi se o izrazito etničkom vidiku kada kaže: "Oni, kojih se to tiče treba da riješe da li su Hrvati ili Srbi, ili Bosanci ili Srbo-Hrvati; dokle god to nije riješeno, dopustite meni, koji drugoj naconalnosti pripadam i koji neću da ovo sporno pitanje riješim, da stanovnike Bosne nazovem Bosancima....ali ja ne poznajem jedno srpskohrvatsko pleme. Ja sam se bavio vrlo mnogo sa etnografijom i srpskim jezikom i to utoliko koliko je veliki Šafarik tvrdio da ovo pleme doseže ili je dosezalo. Ali jedno srpskohrvatsko pleme ja ne poznajem... ; ako ono jedanput bude pronađeno i prihvaćeno od svih učesnika, ja neću imati ništa protiv tog naziva."[20]

Kraljačić ocjenjuje Kallayevu izjavu neodređenom i plodom težnje da prikrije arbitriranje vlasti u rješavanju "nacionalnog pitanja" u zemlji te da se "zamagle pravi motivi uvođenja bosanske nacije" koje Kraljačić vidi posebice u Kallayevom (pretjeranom) strahu od širenja srpske nacionalne ideologije i Srbije u BiH, ali i ostalog bosanskohercegovačkog susjedstva općenito. Kraljačić daje i nesumnjivo relevantnu ocijenu. "Treba reći da Kallayu nije bilo teško naći argumente za tu motivaciju jer su mu bogat materijal za to davali žalostan srpsko-hrvatski spor i pisanje *Bošnjaka* ("Mi hoćemo da budemo Bosanci, a ni Srbi ni Hrvati"). Tome valja dodati i njegovo uvjerenje

[17] Isto, str. 226-227.

[18] Isto.

[19] Stanovište T. Kraljačića, isto, str. 229.

[20] Stenographische Sitsungs-Protokolle der Delegation des reichsrathes, Wien 1892, str. 173, cit. prema Kraljačić, str. 229.

koje se nije moglo osporiti da je proces nacionalnog konstituisanja u Bosni i Hercegovini bio u toku. U takvim okolnostima nagovijestiti privremeno rješenje i raditi za njega bilo je oportunije nego se precizno i definitivno izjasniti i izazvati snažan otpor jugoslovenske, pa i šire javnosti."[21)]

Drugi i zadnji primjer Kallayevog izravnog istupanja u vezi sa bosanskom nacijom pronašao je Kraljačić u 1893. godini na zasjedanju istog organa. Tada je Kallay govorio o bosanskoj naciji kao tekovini istorijskog razvoja te "naglasio da je rješenje nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini neizvodljivo izvan okvira bosanske nacije jer je u Bosni potpuno nepoznato "srpsko-hrvatsko" ime a oni koji se nazivaju danas Srbima nikad se neće nazivati Hrvatima, a oni koji se danas nazivaju Hrvatima, nikad neće prihvatiti srpsko ime".[22)]

Prema Kraljačiću, Kallay je time pokušao predstaviti bosansku naciju kao "mjeru" koja nije nametnuta već odraz prilika u zemlji, misleći, ujedno, da će konkretnim radom na afirmaciji bosanske nacije naići na manje otpore u i van BiH nego što se onda stvarno dogodilo. Kao što je poznato, Kallay se na putu izgrađivanja bosanske nacije služio odgovarajućim najznačajnijim instrumentima: jezičkom politikom (bosanski jezik), državnim školama, organizacijom naučne djelatnosti, bosanskom publicistikom (*Nada)* itd. Upravo putem tih instrumenata, u koje je mnogo i ulagao, Kallay se nadao uspjehu zaživljavanja bosanske nacije u praksi. Moglo bi se kazati da je u vezi sa bosanskom nacijom mnogo više konkretno radio nego što je to, bar koliko je do sada poznato, tek govorio ili pisao. Takav zaključak nedvoumno proizlazi i iz Kraljačićeve opširne obrade zaista bogate lepeze Kallayevih zbiljskih napora.

Kallayev koncept "bosanske nacije" istorijski nije prošao. Još na samim pomenutim zasjedanjima Kallayevim izlaganjima argumentirano su se suprotstavili, na primjer Masaryk, ističući "nemoralnost" i "vještačko stvaranje bosanske nacionalnosti", "denacionalizatorski" aspekt ("ljudi ne smiju biti ni Srbi ni Hrvati") te dr. Herold, ističući političke motive pri uvođenju bosanske nacije i bosanskog jezika[23)]. Što je najvažnije, koncept se nije primio u samoj Bosni i Hercegovini, pa ga i sam Kallay, prema Kraljačiću 1901. godine, definitivno napušta[24)].

Da li je Kallay ipak proizveo neki tekst o bosanskoj naciji koji Kraljačiću možda nije bio dostupan ili prosto nije sačuvan? Pitanje ostaje otvoreno. Ono što bi sa aspekta ove autorice Kraljačić trebao učiniti unutar svoje prezentacije i analize Kallayevog koncepta bosanske nacije, a nije, odnosi se na nenavođenje Kallayevih stavova u originalu (na njemačkom ili na

[21)] Kraljačić, str. 229-230.

[22)] Stenographische. . ., 1893, str. 199-200, Kraljačić, str. 229-230.

[23)] Kraljačić, str.274 –275.

[24)] Kraljačić, str. 240-241.

madžarskom jeziku). Tek u napisanom ili izgovorenom izvornom jeziku Kallayeve misli mogle bi u potpunosti zadovoljiti društveno-naučna očekivanja u vezi sa tretiranim pitanjem. Pri tome, dakako, nemam u vidu tek istoriju već nauku o društvu u širem smislu, takvu koja može, uključujući i istoriju, još kompleksnije zahvatiti fenomen etničkog/narodnosnog/nacionalnog. Kraljačić, kao klasični povijesničar, nije, međutim, odstupio od standarda, važećih u bosanskohercegovačkoj istoriografiji 20. stoljeća.

Etnička podloga Kallayeve bosanske nacije

Šta pokazuje ovdje najsažetije predstavljen Kallayev koncept "bosanske nacije"? I čemu ova sintagma u navodnicima?

Pitanja su u međusobnoj vezi. Kallayev koncept "bosanske nacije" proizlazi iz pojma bosanstva kao suštog etniciteta, kao isključivo etničke dimenzije društvene zajednice u BiH. U tom smislu je zaista nesporno da je koncept "zakasnio", kako ga, pored Kraljačića, ocjenjuje i većina drugih istoričara. Etničke/narodnosne posebnosti u BiH, uslovljene naročito vjerskim pluralizmom triju odnosno četiri religije, već su i prije Kallaya, u spontanom istorijskom procesu stanovništvo BiH mnoštvom vidljivih (materijalna kultura) i nevidljivih niti (duhovni život) razvrstale po grupama, načinile prepoznatljivima Jednih od Drugih, Trećih i Četvrtih. Bašu Kallayevo doba, taj je proces i političkim samoosvješćivanjem etničkog identiteta svake od ovih društvenih grupa ponaosob i definitivno zaokružen.

Sintagma "bosanska nacija" koju istoričar Kraljačić pripisuje istoričaru i političaru Kallayu pokriva pojmovni sadržaj koji je ili može biti, zavisno od terminološke konvencije onih koji tu sintagmu koriste, širi ili uži ili pak identičan nedvojbenom etničkom/narodnosnom sadržaju Kallayevog bosanstva. Obzirom da Kraljačić i drugi bosanskohercegovački istoričari kroz svoje kako životno tako i istraživačko iskustvo pojam nacije poimaju posve ili skoro posve kao tek etnički društveni fenomen to se može u njihovoj percepciji i sintagma bosanska nacija odnositi praktično samo na sadržajnost etničke tematike u BiH. Ovim objašnjenjem htjela sam pojasniti razlog ovdašnjeg korištenja navodnika uz sintagmu bosanska nacija. Opremljena s navodnicima sintagma bosanska nacija sadržajno se poklapa sa, doduše, najizvornijim i najznačajnijim, ali ipak samo jednim od bar dva osnovna moguća značenja koja su ne tek u teoriji već u samoj živoj praksi društvenih zajednica (Amerika, Europa) inače činjenično prisutna.

Istoriografija općenito, u BiH i šire, a u BiH i druge društvene naučne discipline, terminološki ne odvajaju pojmove etnikum, narod, nacija odnosno atribute etnički, narodni, narodnosni, nacionalni, uglavnom koristeći ih kao sinonime. Time je u načelu osiromašeno dinstinktivno razumijevanje i odgovarajuća dijaloška komunikacija u vezi sa tim pojmovima, čime se, pogotovo kad je u pitanju istorijska i savremena društvena praksa Bosne,

propušta mogućnost vrlo značajnog i sadržajnog utjecaja nauke na stvarni društveni život; što ostajem, naravno, dužna objasniti kasnije.

Bosanska nacija do pred kraj 20. stoljeća

Nakon (neuspješnog) Kallayevog pokušaja uvođenja koncepta bosanske nacije, koji je moguće kroz realne sadržaje društvenog života u BiH pratiti naročito u prvoj polovici 90-ih godina 19. stoljeća, a u manjoj mjeri do Kallayeve smrti,slijedi istorijsko vrijeme 20. stoljeća koje, do pred njegov sam kraj, nije iznjedrilo neki novi, sličan pokušaj.

Pomenuta činjenica može začuditi samo nepoznavaoce ili slabe poznavaoce istorijskih zbivanja u BiH te oko BiH u 20. vijeku. Ovdje se ne negira izvjesnih kako individualno tako i kolektivno iznošenih pa i zapisanih ideja i stavova koji su bili, na liniji razmišljanja i zaključivanja, sadržajno bliski spoznaji o potrebi razvijanja političkog vezivnog tkiva među građanima BiH a na temelju njihove zajedničke zemlje/domovine - Bosne i Hercegovine[25)].

Međutim, do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u BiH, kao opšte važećoj i "najintegralnijoj" republici Federacije, nije se pojavila zamisao o bosanskoj naciji kao konceptu bosanskohercegovačke državotvorne ideologije.

Istorijsko vrijeme bar do početka 80-ih godina 20. stoljeća zaista i nije pružalo značajnijih povoda koji bi motivirali nastanak pomenutog koncepta. Okolnosti sve očitijeg krhanja zajedničke jugoslovenske države već pred kraj 80-ih godina mogle su probuditi uspavani osjećaj opasnosti koji istorija jako dobro poznaje kad je u pitanju Bosna u kontekstu njenog susjedstva. Mogle su, ali nisu. I pošto nije na vrijeme proradio strah od moguće opasnosti za (SR) BiH, nije proizveden, između ostalog, ni koncept bosanske nacije. Valjalo bi ovdje kazati i drugačije: pošto nije stvoren koncept bosanske nacije, pošto je propuštena ("pravovremena") inicijacija državotvorne bosanskonacionalne ideologije, potencijalna opasnost po Bosnu i Hercegovinu prerasla je slomom zajedničkog jugoslovenskog državnog okvira u stvarnu katastrofu za zemlju Bosnu i Hercegovinu. Tok daljnjih događaja više nije dopuštao političko manevriranje kojim bi se izbjegla katastrofa i njeno generiranje - samodejni *circulus vitiosus.*

Vanjsko-unutarnja agresija na Bosnu i Hercegovinu i njome izazvani odbrana i rat onemogućili su, u uslovima krvavih zbivanja, u kome se našlo

[25)] Istražujući elemente bosanskog identiteta u 20. stoljeću, uporedo i sa drugim istoričarima i društvenim analitičarima, i sama sam utvrđivala niz istorijskih činjenica, procesa, nastojanja u BiH, povezanih sa osviješćenom potrebom političke socijalizacije građana BiH za zemlju/domovinu BiH (razdoblje Drugog svjetskog rata, NR BiH, SR BiH, a i između dva svjetska rata mada tada u skromnijim vidovima). Vidjeti, Bosanska ideniteta med preteklostjo in prihodnostjo, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1996. Dobar prijevod na bosanski jezik načinio je Josip Osti. Uz malu sadržajnu dopunu knjigu *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti* izdala je je Bosanska knjiga, Sarajevo 1997.

ili ga je zakrivilo politički izmanipilirano građanstvo triju konstitutivnih bosanskohercegovačkih etnonacionalnih skupina (i ostalih) samo promociju i provođenje koncepta bosanske nacije[26]. Uz to, taj se koncept, u svom eksplicitnom vidu do sredine 90-ih godina u BiH nije ni pojavio.

Koncept bosanske nacije u novim okolnostima

Završetak rata sa Daytonskim mirovnim sporazumom krajem 1995. godine omogućio je nastanak okolnosti koje bi mogle dovesti, pored drugoga, da se, ako je ("ponovo") rođena, ideologija bosanske nacije uvede i počinje postepeno provoditi u sferu društvenih odnosa u BiH. Riječ ponovo opremljena je zagradama i navodnicima. Ne slučajno, već zato da bi se, prvo, ovdje potencirala svijest o zamagljenosti i površnosti upotrebe sintagme *bosanska nacija*, i da bi se, drugo, istakao akt propuštanja same mogućnosti složenijeg poimanja te sintagme, oboje u više nego stoljetnom istorijskom rasponu.

Pomenute okolnosti koje su nastupile Daytonskim mirovnim sporazumom se odnose, u našem kontekstu, na dva osnovna spleta činjenica.

Prvo, situacija prestanka i odsustva raznih oblika neposrednih ratnih zbivanja stvara preduslove za uređivanje odnosa u bilo kom i u svim segmentima društvenog života. Druga je stvar kako je poslijeratni poredak zamišljen, postavljen, koliko koga zadovoljava i u tom smislu on ne može biti predmet ovdašnje pažnje. Osim u jednom vidu, onom koji je tu u središtu pozornosti: u vezi sa pojmom bosanske nacije.

Drugi splet činjenica vezan je za međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine kao samostalne i nezavisne države koja treba da se kao takva učvrsti uz zvaničnu međunarodnu kontrolu, svestranu pomoć i podršku. Dakle, priznavanje statusa državnosti zemlji Bosni i Hercegovini u teritorijalnim granicama, identičnim nekadašnjim tzv. avnojskim granicama u bivšoj zajedničkoj jugoslovenskoj državi, druga je temeljna pretpostavka mogućem društvenom ostvarenju koncepta bosanske nacije, ali sada u njegovom savremenom, modernom smislu, kažimo, za sada, sadržajno posve drugačijem kakav je bio Kallayev.

Bosanska nacija Vere Kržišnik-Bukić

[26] Koristeći pojam konstitutivnosti triju naroda u BiH oslanjam se na istorijsku i savremenu društvenu praksu koja, uz značajne argumente, poznaje i već gotovo tradicionalno priznaje tu konstitutivnost. Međutim, njen legitimitet i legalitet, u ovisnosti od ugla sagledavanja, mogu se dovoditi i u pitanje. Upor. na primjer E. Redžić, *Od ZAVNOBiHA do Daytona,* Pogledi iz antiistorije, Krug 99, Sarajevo 2001, posebno str. 217-218; prvi puta objavljeno u: Forum Bosnae, 5, 1999. Redžić odriče konstitutivnost narodima u BiH, ističući da je "Bosnu konstituirala istorija, kada nije poznavala etno-nacionalne strukture. Bosnu je konstituirala njena multikonfesionalna, etnička i kulturna stvarnost... U dokumentima ZAVNOBiH-a nema ni traga o konstitutivnim narodima. To je teza nacionalizama... "

Utvrđujući oba spleta okolnosti presudnim činjeničnim stanjem, ova autorica polazi od njih, od okolnosti koje su početkom 21. stoljeća u Državi BiH prisutne već nekoliko godina. One predstavljaju nužan preduslov mogućeg pojavljivanja bosanske nacije kao idejno sadržajnog konteksta sa znatnim šansama na usvajanje od strane onih kojima po prirodi stvari bosanska nacija i pripada, odnosno u vlasništvu kojih je jedino i smislena. To su, dakako, građani, državljani, stanovnici BiH te svi oni koji se Bosancima i Hercegovcima izvan BiH, diljem svijeta raspršenim od nedavna ili od ranije, tako osjećaju.

Spontano i na duge staze, kontekstualni sadržaj bosanske nacije u njegovom novom značenju, ako opstanu pomenuta dva nužna sklopa okolnosti, najvjerovatnije će, prirodno, postepeno, malo brže ili malo sporije, "korak naprijed i dva koraka nazad" izranjati iz društvenog bića bosanskohercegovačkog društva. Ali, što se čini ipak manje vjerovatnim, ako već nastale nužne društvene okolnosti nestanu te, opet, izbije rat i/ili se država BiH (samo)ukine, od te "nove" bosanske nacije neće biti, neće, naravno, moći biti ništa. Oba su procesa, odnosno slučaja, dakle, u uzajamnoj vezi, suprotstavljena su jedan drugom, njihova međusobna relacija je obratnosrazmjerna, u krajnjoj liniji isključujuća.

Da bi se okrijepio razvojni tok prvoopisanog procesa i preduhitrila mogućnost prevage drugoopisanog, bilo bi važno sistematski podsticati takve društvene sadržaje koji se mogu podvesti pod zajednički nazivnik - *bosanska nacija.* Taj predviđeni prirodni društveni proces nastajanja sadržajnih elemenata bosanske nacije bio bi (možda) uspješniji ako bi bio praćen i podržan odgovarajućim osviješćenim interesom[27)].

Da li je taj osviješćeni interes u BiH prisutan? U svom dubljem suštinskom smislu jest ali na nivou sistematske artikulacije, koliko je ovdje poznato, nije. Ako, naravno, uslovno odmislim ovdašnju autoricu koja sebe smatra(m) (i) izvorno bosanskim istraživačem.

Da li su opisane okolnosti same po sebi i dovoljan uslov da se idejni sadržaj bosanske nacije, nanovo koncipiran u skladu sa bosanskohercegovačkim društvenim kontekstom, stvorenim s kraja 1995. godine, u BiH i faktički "primi", da taj sadržaj u bosanskohercegovačkom društvu i faktički zaživi?

Odgovor može biti tek višeslojan, a jedna dimenzija je i spekulativne naravi. Kako se, naime, pojmovni sadržaj bosanske nacije odnosi na zamišljeno i ne na stvarno stanje te na sferu budućnosti koja iskustveno nije provjerljiva s metodom važećih naučnih disciplina, njegova kredibilnost ne može

[27)] Teoretsku podlogu odnosa interesa i političke kulture razvila sam i obradila u svom magistarskom djelu *Interesi i politička kultura* (1980) i odbranila na FSPN (1981), sadašnjem Fakultetu društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (pred komisijom u sastavu: prof. dr. Adolf Bibič, prof. dr. Stojan Tomić, prof.dr. Stanislav Južnič); dijelom objavljeno u: *O političkoj kulturi,* Pregled, 3, Sarajevo 1984,.str. 299-319 i *Priroda i sadržajno porijeklo interesa,* Opredjeljenja, 4, Sarajevo 1987, str. 141 159.

biti konkretno dokazana. Ako se pak poslužim nekim komparativnim znanjima i iskustvima, prvo, same bosanske zbilje i, drugo, društvenih sredina poput SAD i švicarske, onda se konstruktu bosanske nacije ne može pripisati sadržajna ispražnjenost, odnosno odricati historična društveno-iskustvena podloga i relevanca.

Ustvrdila sam da navedene okolnosti jesu nužne što, pretpostavljam, nije sporno. Ali, odmah dodajem, te okolnosti, danas (još), za oživotvorenje bosanske nacije nisu i dovoljan razlog. Ako zamislimo koncept bosanske nacije kao klasični vlak/voz kome je, normalno, za funkcioniranje potreban kolosjek, do sada opisani nužni splet okolnosti predstavlja tek jednu šinu. Druga je etnonacionalni splet okolnosti.

BiH je posve specifična zemlja, toliko posebna društvena struktura da je anlitičari jednostavno i nisu mogli uspoređivati. Valjda je i to razlog mukotrpnog nalaženja za nju primjerenih rješenja. Mnogi istraživači u posljednjoj deceniji trudili su se, uvažavajući okolnosti svatko na temelju svojih saznanja i ugla sagledavanja, pronaći i sugerisati put ili puteve kao odgovore na enigmu Bosne. Neka mi je dozvoljen kratak opis geneze takvih mojih promišljajnih napora koji su i proizveli za Bosnu suvremeni koncept bosanske nacije.

Geneza koncepta bosanske nacije s kraja 20. stoljeća

Mogu reći da sam idejnu podlogu koncepta bosanske nacije promišljala i razvijala kroz više godina. Otkako se sistematski bavim društvenim istraživanjem fenomena "Bosne" uz izrazito interdisciplinarni pristup, koristeći saznanja i metodološka oruđa sociologije, politologije, etnologije, antropologije, prava, uz svakako temeljna istorijska polazišta, posebice, dakle, zadnju gotovo deceniju, nije mi na tom putu odmah "iskrsla" ideja o bosanskoj naciji.

Neka bude kazano da moja prva knjiga u ovom razdoblju, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti* (Ljubljana 1996, Sarajevo 1997), ne sadrži ni osviješćenog saznanja ni ideju o bosanskoj naciji, moglo bi se utvrditi određeno njeno implicitno prisustvo, ali ne i više od toga. Činjenica je, međutim, da je moj trogodišnji rad na ovoj knjizi uglavnom okončan u ljeto 1994. i u štampu predan godinu kasnije.

Ali, druga moja knjižica, nastajala u narednim godinama i dovršena u prvoj polovici 1997. godine[28)], ne samo da eksplicitno sadrži ideju bosanske

[28)] Knjižica je u junu 1997. godine razdijeljena kolegama u Sarajevu. Tada i kasnije jeste posredovana i drugima, nekolicini političara – među njima Milanu Kučanu, predsjedniku Republike Slovenije, Aliji Izetbegoviću, predsedavajućemu Predsjedništva Bosne i Hercegovine i Wolfgangu Petritschu, visokom predstavniku Međunarodne zajednice u BiH, te kroz feljton u većem dijelu objavljena u sarajevskom Oslobođenju.

nacije, razrađenu kao izvodivi kocept u modernom svjetskom društvenom i političkom okruženju, već tome konceptu pridaje mogući kapitalni društveni značaj za opstanak BiH. Za razliku od *Bosanskog identiteta...,* kojom sam knjigom nastojala predstaviti naučnu sintezu istorijskog bića Bosne, knjižica *Prilog programu za Bosnu* s podnaslovom *Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja* već prema pomenutim formulacijama predstavlja tekst izrazito ideološkog sadržaja[29] .

Prilog programu za Bosnu je politološka studija s jasnim političkim nabojem. Naslovi pojedinih poglavlja legitimiraju tu knjižicu sami po sebi: *Nadograđivanje "Daytona" kao temelj i putokaz rješavanju bosanskog pitanja, Politički institucionalizam i koncept bosanske nacije odnosno državnog naroda Bosne i Hercegovine, Etnička Bosna i Hercegovina i stvarnost (bosanskih) etnonacija, Dovršavanje procesa etnonacinalizacije u BiH temeljni preduvjet uvođenju bosanske nacije, Bosanska nacija: kako, tko, kada?, Pitanje ostvarivosti koncepta bosanske nacije kao pitanje uravnoteženosti između etničkog principa i političkog principa, Programe za Bosnu, sretan ti put!.* Kao što bi trebalo da dolikuje tekstovima sa ideološkim profilom knjižica je sadržajno sažeta, dok bi primijenjeni stil trebao da omogući što jasnije razumijevanje zapisanog.

U težnji ka nadaljnjoj mogućoj konkretizaciji ideološko-političkog koncepta za rješavanje "bosanskog pitanja" u 1998. godini pripremila sam novi tekst s naslovom *Bosansko pitanje u deset slika.* Namjera mi je bila da, s jedne strane, dalje razvijem i osavremenim vlastitu koncepciju, i da, s druge strane, komplementarnim likovnim rješenjima sadržaju uvećam mogućnost doimanja i razumijevanja svojih pogleda[30].

Naredni sadržajni iskorak u tretiranju narodnosne i nacionalne problematike, te u tom sklopu ponovo i pitanje bosanske nacije, činim u prilogu *O genezi ideje bosanske, bošnjačke nacije: Nad knjigom i u povodu knjige Envera Redžića*[31], koristeći podnaslov knjige za otvaranje više sadržajnih, nominalnih i semantičkih vidika povezanih sa sintagmom bosanske nacije.

---

[29] I dok je knjigu *Bosanski identitet...,* uz recenziju akad. prof. dr. Janka Pleterskog i prof. dr Ignacija Vojeja, izdao Inštitut za narodnostna vprašanja, u kome je autorica i zaposlena, *Prilog programu za Bosnu* štampan je u samoizdanju autorice.

[30] *Bosansko pitanje u deset slika* je pripremljeno i predstavljeno najprije kao prilog na međunarodnom naučnom skupu*Bosanska paradigma,* održanom u decembru 1998. u Sarajevu, zatim objavljeno u časopisu*Forum Bosnae*, 6, 1999, te u engleskom prijevodu u zborniku*Life at the Crossroads,* Sarajevo 2001.

[31] Upor. *Prilozi,* 30, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2001, str. 310 - 320. Riječ je o knjizi Envera Redžića *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke* s podnaslovom *Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije,* ANUBiH i Institut za istoriju, Sarajevo, 2000. U vezi sa tematikom bosanske nacije sam inače u zadnjim godinama objavila još jedan rad, *To Be or Not to Be Bosnians,* u: The Constitutional and Political Regulation of Ethnic Relations and Conflicts (eds. M. Žagar, B. Jesih, R. Bešter), Ljubljana 1999, str. 215-225, koji sam prethodno kao istonaslovljeni referat predstavila na međunarodnom naučnom skupu, Ljubljana 1997, i koji pokušava posebice razjašnjavati etničke dimenzije, a ne sadrži nekih bitnih noviteta koji ne bi bili uključeni u moje ovdje već navođene ranije radove.

Nije i ne može mi biti namjera ovdje prepričavati sadržaj moje dosadašnje stvaralačke produkcije o tematici bosanske nacije. Uvodnim navođenjem mojih pomenutih radova htjela sam zainteresiranog čitaoca navesti na djela koja se bave bosanskom nacijom kao ključnim sadržajem.

Ujedno, sintagma bosanske nacije nije u svom novovremenom smislu i značenju ključni sadržaj kod drugih istraživača koji se bave nacionalnom problematikom u BiH.

Sržnovodobnog koncepta bosanske nacije

Ono što na ovom mjestu međutim sada svakako moram predstaviti jeste moje suštinsko poimanje i razumijevanje sintagme bosanska nacija kakvo značenje, dakle danas, na početku 21. stoljeća, ona može da ima u Bosni i Hercegovini. Radi, nadam se, pune jasnoće učinit ću to kroz navođenje samo dvije tačke u promišljenom, ne slučajnom redosljedu .

Prvo. Bosanska nacija danas nije niti može biti sinonim za etničku, narodnosnu zajednicu u BiH.

Drugo. Bosanska nacija danas jeste i može biti sinonim za zajednicu građana Bosne i Hercegovine, za zajednicu državljana Bosne i Hercegovine, za puk, *demos* Bosne i Hercegovine.

Temeljna društvena okolnost koja omogućuje i sugeriše pomenuto moje poimanje jeste sada već skoro desetljetno, usprkos svim poznatim problemima, postojanje međunarodno priznate neovisne države Bosne i Hercegovine koji status zemlje je, u formalno i praktički istim državnim granicama, potvrđen i Daytonskim mirovnim ugovorom 1995. godine. Bez obzira na sve, ratne i kasnije, diobe u mnogim područjima društvenog života i u glavama ljudi, bez obzira na dugogodišnja uporna svojatanja iz susjedstva, BiH je kao država, svoja vlastita država, opstala. Presudnu ulogu u tome, bez obzira na sve zamjerke koje joj se mogu uputiti, odigala je međunarodna zajednica, preciznije međudržavna zajednica, još preciznije svjetska međudržavna konstelacija, koja nedjeljivost države BiH i dalje brani i podstiče razvoj i učvršćivanje njene unutarnje državne strukture. Ova, uz zastoje, ipak i sama polako i postepeno razvojno napreduje kao što, s druge strane, ipak jasno sve više slabi trend ugrožavanja BiH od neposrednog susjedstva na što i dalje te sve jače utiču činioci europskog integriranja. I zbog pomenutog tekućeg intenzivnog procesa integriranja koji zahvaća većinu europskih država, i kome teže i sve nasljednice nekadašnje zajedničke jugoslovenske države, i država BiH ima da postane nalik drugima u Europi. Za državu BiH "Europa" je trostruki "spas". Prvo, radi mogućeg uspješnog čuvanja sopstvenog teritorijalnog integriteta u odnosu na samu sebe, tj. unutar sebe, obzirom na entitetsku podijeljenost na Federaciju BiH i Republiku Srpsku te Distrikt Brčko. Drugo, radi omogućene zaštite od eventualne ugroženosti od susjednog okruženja (SRJ i Republike Hrvatske). Treće, radi posljedične

nužde uvažavanja svekolikih europskih standarda u unutarnjim procesima razvoja države i društva.

Uvažavajući kazano, koncept bosanske nacije s kraja 20. i s početka 21. stoljeća može u sferi društvenih odnosa u BiH, i vjerovatno još više u Bosanca i Hercegovaca van nje, postati političkim mehanizmom neslućene, još do sada nespoznane moći, naime onih nevidljivih socijalnopsiholoških silnica koje odražavaju svijest građana o posjedovanju svoje samostalne, nezavisne i kao takve u svijetu priznate države. Ta svijest može odigrati onu temeljnu patriotsku ulogu koja je poznata i u praktično skoro svim drugim državama svijeta: zajedničko nastojanje svih snaga u državi, odnosno unutar bosanske nacije u pravcu pronalaženja i provođenja što optimalnijih rješenja za prosperitetni razvoj zemlje, njenog stanovništva pa i ljudi pojedinačno.

Po srijedi je dakle vrlo konkretan oblik kolektivne društvene svijesti koja ima samo jednu manu. Naime, još ne postoji te stoga još ne može funkcionirati. Vjerujem da je poznavaocima događanja već samo posljednje decenije u BiH, a i uz do sada ovdje izloženo, jasno zašto je to tako. Ali, nesumnjivo sam dužna i kompletnije, odnosno izričitije objašnjenje.

Temeljne okolnosti i razlozi savremenog koncipiranja bosanske nacije

Pomenuto potrebno objašnjenje se, dakako, odnosi na aktuelnu narodnosnu, etnonacoinalnu situaciju u BiH, u povezanosti, razumije se sa konceptom bosanske nacije. Upravo se, naime, u tom odnosu krije suštinski, ključni problem društvene zbilje u BiH, do ekstremnosti razobličen u posljednoj deceniji, a latentno ili manifestno prisutan više od stoljeća. Čini mi se važnim dodati da je nastanak i društvena pojava modernog koncepta bosanske nacije, koji je javno moguće pratiti od sredine 1997. godine, nesumnjivo inspirisan, prosto uslovljen izrazito neuralgičnom situacijom u sferi narodnosne/etnonacionalne stvarnosti u BiH. Društvena nauka kao put ka istini o društvu teško može sebi zamisliti veći izazov od pokušaja razbistrivanja složene i zamršene problematike koju predstavlja etno-scena u i oko, odnosno u vezi sa BiH.

U ovdašnjem kontekstu valja sažeto predstaviti bosansko-hercegovačku narodnosnu problematiku kroz tri sklopa: uže-etnički (1), nomimalno-narodnosni (2), susjedsko-etnorelacijski (3).

Uže-etnički sklop (1)

I na prijelomu 20. i 21. stoljeća bosanskohercegovačko društvo je po uže-etničkom kriteriju, slično kao i prije stoljeće i više, sastavljeno od tri velikovećinske etničke grupacije koje, prema Daytonskom Ustavu čine i zvanično tri konstitutivna naroda u BiH, te "Ostalih" u koje, opet po "Daytonu", spadaju sve druge srazmjerno malobrojne etničke skupine pa i jako

prorijeđeni Jevreji, inače vijekovima (četvrta) tradicionalna, malobrojna i izrazito homogena etnička grupa u BiH. Te glavne tri etničke grupacije u BiH, vijekovima primarno profilirane vjerskim kalupom kao muslimani, pravoslavci i katolici, već više od stoljeća i politički samoosviješćene u vidu Srba, Hrvata, Bošnjaka/Muslimana, dočekale su početak ovog stoljeća kao etnonacije Države BiH: Bošnjaci, Srbi, Hrvati (redoslijed, skladan sa brojčanim stanjem prema popisu stanovništva iz 1991. godine).

U predstavljanju osnovne podloge uže-etničke slike BiH i krajem 20. stoljeća potrebno je navesti nekoliko bitnih obilježja.

Najprije, sve tri etničke grupacije izvorno pripadaju južnoslavenskim plemenima koja su zaposjela ovaj dio Balkana u ranom srednjem vijeku, s kraja 6. i u 7. stoljeću, miješajući se i vremenom asimilirajući zatečeno brojčano rijeđe ilirsko domorodačko stanovništvo. Kasnije seobe i ratovi uticali su i na etničku sliku stanovništva Bosne koja je kroz milenijum, i više, mijenjala i svoje teritorijalne zemaljske/državne okvire, ali ne i temeljnu etničku supstancu koja do danas ostaje južnoslavenska.

Obzirom na važnost konstitutivne komponente maternjeg odnosno osnovnog komunikacijskog jezika za svaki etnikum, bitno je kazati da su istim jezikom govorili stanovnici Bosne u svim njenim istorijskim epohama. Jezik je, naravno, kao svaki društveni proizvod, vremenom doživljavao promjene, ali jezik domaćeg stanovništva uvijek je bio osnovni, glavni jezik u zemlji. Ne samo u vrijeme srednjevjekovne bosanske države kojom su vladali domaći, bosanski banovi i kraljevi, već i u osmansko-turskom razdoblju te za vrijeme austrougarske vladavine govorni jezik bio je narodni jezik, jezik koji su, isti jezik, koristile sve tri domaće etničke grupacije u Bosni. Razlike u govornom i pisanom izražavanju sve tri grupacije nisu bile velike, bile su manje nego što su bile dijalektološke razlike unutar govornog jezika nekih pojedinih drugih južnoslavenskih naroda koji su se, ti govorni jezici, kasnije, stjecajem drugačijih istorijskih okolnosti, svak za sebe, unutar sebe etnički ujednačili (na primjer hrvatski i slovenački).

Ulazak islama u Bosnu skupa sa petstogodišnjom osmanskom imperijalnom vlašću, ujedno sa postepenim a sigurnim iščezavanjem domaće Crkve bosanske, uz još ranije prisustvo pravoslavlja i katoličanstva, stvara društvenu situaciju, posljedično neprevaziđenu do dana današnjeg time što je stvorena za Bosnu karakteristična viševjekovna multireligijska i multkulturna društvena zbilja. Njenim slijedom oblikovana je multietnička društvena struktura koja je stvorenim specifičnim društveno-životnim bosanskim duhom većinu istorijskog vremena bila ipak i društvena zajednica uprkos svojoj heterogenosti.

I pored nedvojbenog postojanja elemenata međuetničke tolerancije i međuetničkog suživota koje je moguće pratiti u dugim razdobljima mira kroz vjekove, za Bosnu i Hercegovinu su, posebice u 20. stoljeću, karakteristični

i izraziti međuetnički konflikti i krvavi sukobi. Bogatstvo bosanskohercegovačke etničke pluralnosti spoljnim bi uticajima preko noći bivalo zloupotrebljavano i pretvarano u unutrašnju slabost zemlje. Konflikti i sukobi su pred kraj 20. stoljeća gotovo dokinuli bosanskohercegovačku društvenu zajednicu i zemlju-državu BiH[32)].

Nominalno-narodnosni sklop (2)

Nominalno-narodnosni kriterij usložnjavao je društvenu problematiku Bosne kroz praktično čitavu njenu istoriju. Društvena nauka nije ni do danas postigla konsenz o, primjerice, nekim bitnim pitanjima iz oblasti vjerskih odnosa i sadržaja u srednjevjekovnoj Bosni, što je onda, pogodovalo hipotetskim uvezivanjima (navodnog) porijekla kasnije izoblikovanih etničkih grupa tako što bi neka od tih grupa polagala (mitsko) pravo na svoju veću autohtonost, pa prema tome i općenito na neka veća prava na Bosnu u odnosu na druge dvije; riječ je, tako, konkretno ovdje, o Bošnjacima koji su izravni (a možda i jedini) potomci srednjevjekovnih bosanskih bogumila. Po cjelokupni društveni razvitak Bosne nesumnjivo najveći značaj dostigao je učinak nominalno-narodnosnog kriterija najprije u 19. i zatim posebice u 20. stoljeću.

Narodnosna problematika bila je u oba ova stoljeća presudno uvezana sa religijom. Svaka (od tri autohtone) etnička/narodnosna grupa identificira se određenom svojom civilizacijsko-vjerskom pripadnošću koja je različita u odnosu na drugu glavnu i u odnosu na treću glavnu etničku/narodnosnu grupaciju, pri čemu se etničko i vjersko poklapaju do te mjere da vjerski atribut često, u nekim razdobljima i posve, i nominalno reprezentira etnički/narodnosni sadržaj grupacije, i obrnuto. U slučaju Jevreja/jevreja pak razlikovanja između etniciteta i vjere u Bosni u nominalnoj sferi ionako nikad nije ni bilo.

Najveće nedoumice, nesuglasice i polemike su se u polju narodnosnog nominiranja u BiH i van nje uvijek javljale u pogledu muslimana/Muslimana/-Bošnjaka. Čini se da je o toj problematici već gotovo sve kazano, istraženo i zapisano.[33)] U kontekstu ovog rada, i na ovom mjestu, čini mi se bitnim konstatirati da se na prijelomu 20. i 21. stoljeća ova narodnosna grupacija ako ne apsolutno, ono gotovo posve, nominalno odlučno identificira Bošnjacima, odbacujući prethodno nazivlje odnosno uključujući ga u ovo svoje novo/staro narodnosno ime. Ova konstatacija biće, polazimo li od istorijske prakse, ako

[32)] Najznačajnija obilježja iz sklopa uže-etničke problematike i njihove međuodnose pokušala sam kroz istorijske razvojne etape šire predstaviti u knjizi *Bosanski identitet.*

[33)] Nemoguće je bez propusta pomenuti istraživače koji su dali značajan doprinos toj temi. I sama sam se, u svim pomenutim radovima, bavila tim pitanjem, pokušavajući razviti u svakom neku drugu dimenziju.

ne potpuno ono u zadovoljavajućoj mjeri vjerodostojna ipak tek rezultatima prvog narednog popisa stanovništva u BiH, prvog nakon 1991. godine.

Ono na što sam u svojim radovima pokušala upozoriti, a što nisam inače zapazila kao istraživački problem koji bi bio kao takav prisutan kod ostalih istoričara i drugih društvenjaka, i što sam onda pokušala i kolikotoliko istorijski i politološki razraditi, odnosi se na narodnosnu problematiku u polju nominiranja druge dvije osnovne narodnosne grupacije u BiH, Srba i Hrvata, kako se sada isključivo (samo)identificiraju, a koje su bile vjekovima opredjeljivane od sebe i od drugih pravoslavcima odnosno katolicima u Bosni (BiH). No, kad bi se zatekli van Bosne, posebice u Srbiji ili u Hrvatskoj, sami bi se izjašnjavali i okolina bi ih nazivala Bosancima. Današnji Srbi i Hrvati u BiH, kako ih zvanično imenuje i "Dayton" odnosno međunarodna zajednica te, naravno, Srbija i Hrvatska, svoje su ime u Bosni isticali i ranijih vijekova kada je bila uz to njihovo narodnosno ime za njih u stvarnom životu količinski bar ravnopravno ili više (omjeri nisu istraživački bliže utvrđeni) u upotrebi i vjerska pripadnosna oznaka (što je bio uostalom slučaj i sa Muslimanima/Bošnjacima). Moje zapažanje i pitanje koje sam postavila odnosi se na problem nominacije Srba i Hrvata u BiH samo kao Srba i Hrvata bez bilo kakve, bar simboličke, bosanske atributaže, upravo čime je i praktički omogućeno neslućeno arbitriranje iz susjedstva o navodnoj sudbini tih etničkih grupacija, a zapravo, i u suštini, o sudbini teritorije koju oni naseljavaju.

Susjedsko-etnorelacijski sklop (3)

Ova nas misao izravno povezuje sa susjedsko-etnorelacijskim kriterijem. Naime, uz činjenicu da bar (meni) nisu poznati kakvi istorijski pokušaji da bi se Srbi u BiH sami poimenovali na primjer Bosanskim Srbima, odnosno Hrvati u BiH na primjer Bosanskim Hrvatima, tako nešto ni u kom slučaju ne bi pogodovalo Bosni i Hercegovini nadmoćnijim susjedama, Hrvatskoj i Srbiji, koje su uvijek gajile, što prikriveno što otvoreno, teritorijalne aspiracije na BiH. Možda je (ili vjerovatno) i zbog toga izostao i sam eventualni pokušaj samoetnonominiranja Srba u BiH i Hrvata u BiH nekim bosanskohercegovačkim etničkim prefiksom.

Susjedsko etno-relacijski kriterij narodnosne tematike bio je kroz istoriju uvijek od presudnog značaja za političke, kulturne, ekonomske i druge društvene odnose kako u samoj BiH tako i sa njenim neposrednim državno/-administrativno političkim okruženjem koje se je i u cjelini poklapalo sa pravoslavnim srpstvom (i crnogorstvom) te katoličkim hrvatstvom. Taj složeni društveni kontekst po jednoj je strani kontinuirano regenerirao proces etnopripadnosnog poistovjećivanja bosanskohercegovačkih Srba/pravoslavaca i Hrvata/katolika sa "bratskim" susjedstvom, a po drugoj strani, u organskoj

povezanosti sa prvom, proizvodio apsurdnost domovinske lojalnosti. Matičnom domovinom je upravo tim etno-relacijskim kriterijem, inicijacijom, razumije se, iz susjedstva, Srbima i Hrvatima u BiH, pretpostavljana i predstavljana Srbija odnosno Hrvatska. Kao da zajednički život, suživot triju etnonacija u BiH u prošlosti nije činio, ne čini ili ne može činiti sam po sebi kredibilnu i validnu podlogu društvenoj stvarnosti unutar BiH.

U toku Drugog svjetskog rata, unutar konteksta narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, u BiH su udareni i zvanično proglašeni temelji pune narodnosne ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata. Najviši organ nastajuće nove revolucionarne narodne vlasti u BiH, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, već je na svom Prvom zasjedanju 1943.godine izrazilo svoju političku volju u pogledu narodnosnog/nacionalnog pitanja. Znamenito službeno stanovište ZAVNOBiH-a, sadržano tada u *Rezoluciji,* glavnom dokumentu tog zasjedanja, utvrđivalo je BiH kao zemlju koja nije "ni srpska, ni muslimanska, ni hrvatska, već i srpska, i muslimanska i hrvatska". Prema istoričaru E. Redžiću, inače učesniku sva tri zasjedanja ZAVNOBiH-a, pomenuto stanovište sadržavalo je "istorijsku filozofiju" imanentnu Bosni. "Negacija ne dopušta da se Bosna dijeli između Srba, Muslimana i Hrvata; afirmacijom se utvrđuje da Bosna pripada jednako Srbima, kao i Muslimanima i Hrvatima. Negacija i afirmacija se ne konfrontiraju, već su izraz jedinstva različitosti... "[34]. Kako *Rezolucija* tako i Redžićeva interpretacija *Rezolucije* nesporno odražavaju duh vremena u kome je ona nastala. Međutim, to već klasično, školsko mjesto, kojim se kasnije bezbroj puta predstavljala suština Bosne, ovako formulirano, krilo je u sebi klicu neke moguće kasnije potencijalne opasnosti u pravcu destrukcije BiH. Naime, pomenuta formulacija mogla bi se u nekim drugim istorijskim okolnostima, drugačijim od onih kada je prevladavao narodnooslobodilački i socijalističko-revolucionarni zanos, ipak bitno problematizirati. I to na oba međusobno isprepletena nivoa koje i ovdje razmatramo: etnonacionalnom i državnonacionalnom. Objašnjenje je jednostavno i sadržano na primjer već u slijedećem prostom retoričkom pitanju. Ako je BiH, osim što je i muslimanska, dakle, i srpska i hrvatska, mogu li onda susjedne zemlje Srbija i Hrvatska (možda nekad u budućnosti) polagati pravo na, recimo, dio političkog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom?[35]

Raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije stvoreni su uslovi da se dotadašnje bogastvo multinacionalne/multikulturne bosansko-hercegovačke društvene realnosti pretvori preko noći u unutarnju slabost i smrtnu ranjivost zemlje BiH i njenog stanovništva. Daljnji tok zbivanja i posljedice bili su krajem 20. stoljeća dobro poznati čitavom svijetu.

---

[34] E. Redžić, Od ZAVNOBiH-a do Daytona, Pogledi iz antiistorije, Sarajevo 2001, str. 198.

[35] To sam pitanje šire razradila u Prilogu programu za Bosnu, str. 31-37.

"Daytonom" Bosna i Hercegovina je, svekoliko izranjavana, ipak opstala, podijeljena na dva etnički profilirana entiteta, Federaciju Bosnu i Hercegovinu i Republiku Srpsku, uz naknadni "dodatak" samostalnog višenacionalnog Distrikta Brčko. Međunarodna zajednica isposlovala je i pomoću vojnih, političkih i drugih mjera održava BiH s formalno-pravnim statusom samostalne, nezavisne, međunarodno priznate zemlje, zvanično Države Bosne i Hercegovine. Bez obzira što Bosnu kao državu čuvaju i podupiru Europa i Svijet pretežno iz svojih subjektivističkih pobuda, jer im Bosna kao tipski model tolerancije i multikulturnog suživota treba, ostaje činjenica da je sama Bosna zahvaljujući tim intervencijama opstala i opstaje. Uz ipak i sve snažnije domaće ne tek jednoetnonacionalne (bošnjačke) snage, utjecaj susjedsko-etnorelacijskog sklopa u pravcu eventualnog raspada BiH kao države slabi, nestaje. Što je na početku 21. stoljeća, naravno, u bitnoj vezi sa nekim drugim sklopon interesa bosanskog susjedstva, sa aspiracijama Hrvatske i SR Jugoslavije da se priključe Europskoj uniji, koja je činjenica ipak i u bitnom interesu Države BiH[36)].

I da se sada, poslije prethodnih analitičkih razjašnjavanja, vratimo na osnovno pitanje u vezi sa uslovima i pretpostavkama potrebnim za moguće zaživljavanje bosanske nacije kao državnog naroda (state-nation) Bosne i Hercegovine. Dužna sam sažeti odgovor koji dakle glasi: *za oživotvorenje bosanske nacije u njenom modernom, savremenom značenju potrebni su mir u BiH, opstanak i funkcioniranje Države BiH, te normativna i faktička ravnopravnost sve tri bosanskohercegovačke etnonacije.*

Pomenuti zadnji uslov, dakle, troetnonacionalna paradigma BiH, neizaobilazna je pretpostavka i samoj pomisli o nastanku bosanske nacije kao državotvornog kolektivnog osviješćenja i osjećanja građana BiH, te Bosanaca i Hercegovaca van nje. Ta ukupna etnonacionalna sadržajna struktura ima u odnosu na prva dva pominjana uslova jedno posebno važno svojstvo. U zavisnosti od međuetnonacionalnih relacija u BiH u konkretnom istorijskom presjeku nalaze se oba prethodno navedena uslova. Od toga da li su ti međunacionalni odnosi u stanju tolerancije i kooperacije ili u stanju netrpeljivosti i mržnje, u Bosni ima ili nema mira, u Bosni ima, može biti ili nema, ne može biti istinske (zajedničke) države, Države Bosne i Hercegovine. Dakako, i toliko općenito bitne i kapitalne društvene činjenice, kao što su mir i država, i same, sa svoje strane, utiču na etnonacionalnu situaciju, no upravo ova je do sada, u istoriji Bosne, zbog svoje osebujne delikatnosti i labilnosti, gotovo primarno određivala pomenute inače isprepletene međuodnose. Ovo saznanje i jeste razlog tolikog njenog naglašavanja u kontekstu, moglo bi se možda kazati teorijskog, sagledavanja i rješavanja problematike Bosne.

[36)] O tim sam međuuticajima posebice pisala (i crtala) u članku *Bosansko pitanje u deset slika.*

Funkcionalni smisao savremenog koncepta bosanske nacije

I da u vezi sa upravo izloženim zaokružim, za sada, predstavljanje svog koncepta bosanske nacije sa već ranije započetim postupkom ilustriranja pomoću vlaka na šinama, opredjeljujući i ističući, ujedno, njegov funkcionalni smisao. *Vlak/voz (Bosna, bosanskohercegovačko društvo) obavljat će svoju funkciju, vožnju (obstoj, razvoj i napredak), ako budu obadvije šine kolosjeka u ispravnom stanju odnosno spremne da ga nose. Jednu šinu čini samostalnom bosanskom državom omogućena građanska osviješćena pripadnost toj državi, oličena u bosanskoj naciji, drugu šinu čini narodnosna ravnopravnost triju konstitutivnih bosanskohercegovačkih etnonacija (uz savremeno načelo poštivanja etnički "Ostalih").*

Sličnosti i razlike u konceptima bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća

Kao treća zadaća u razmatranju koncepata bosanske nacije, onoga sa kraja 19. i ovoga sa kraja 20. stoljeća, nameće se njihovo uspoređivanje, paralele između jednog i drugog, ako su opšte moguće.

Da, one jesu i moguće i potrebne. Moguće su već zato jer se, na formalnojezičkom nivou, radi o istoj izraznoj svezi, sintagmi - bosanska nacija (1). I drugo, paralele su potrebne i nužne radi svoje svrsishodnosti, ako se, dogovorno, hoće, želi prihvatiti sadržajno bogastvo modernog, savremenog značenja jezičko-izrazne sveze bosanska nacija kao pomoćnog pojmovnog mehanizma sa mogućim bitnim ideološko-sadržajnim nabojem u svjesnim naporima izgrađivanja i oblikovanja bosanskohercegovačkog društva kao, posljedično, u načelu neproblematične društvene zajednice (2). Radi se, dakle, o dvije (pod)zadaće koje je potrebno ovdje bar unekoliko artikulirati.

Formalna podloga sličnosti i razlika

Da, sintagma bosanska nacija je sveza koju koristi Kallay krajem 19. stoljeća i koju mu kao takvu pripisuju svi bosanski istoričari i drugi analitičari u čitavom narednom stoljeću, uključno sa Tomislavom Kraljačićem koji je Kallayevo doba u BiH i koncept "Kallayeve" bosanske nacije i najstudioznije razradio. Kraljačić, oslanjajući se i na druge autore koji su prije njega istraživali genezu Kallayevih polazišta u pogledu poimanja nacije, i sam zaključuje da je koncept bosanske nacije Kallay dijelom razvio na osnovi madžarskog političkog naroda. Ali, Kraljačić konstatira da je tu svoju vjerovatnu polaznu osnovu Kallay za vrijeme vladavine u Bosni razvio kasnije u drugom pravcu, u pravcu zajedničke etničke sadržine, koja je onda postala njegovom ideologijom i politikom u BiH, koja nije mogla biti primjenjiva u realnom višeetničkom društvu BiH te je zato propala.

Na formalno jezičkom planu radi se, dakle, o identičnosti nazivlja, o terminološkoj identičnosti. Izrazi "nation", "national", "nationalität" koje je,

uz riječ "volk" Kallay upotrebljavao, govoreći i pišući u njemačkom jeziku o narodnosnim činjenicama i pojavama u BiH, te izrazi nacija, nacionalan/nacionalna, nacionalno/, nacionalnost koji, uz izraze narod, narodnosni, narodnost, koriste bosanski istoričari i društveni analitičari, kada interpretiraju Kallaya, a i inače, kao i gotovo svi istoričari i društveni analitičari čija se jezička praksa zasniva na latinskom izvornom nasljeđu (*nasci* = roditi se, natio = zajednička pripadnost po osnovu mjesta rođenja), identični su. Ipak bih htjela istaći da list*Bošnjak* i njegov vlasnik te glavni autor Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak, Kallayev savremenik i "najistaknutiji protagonist i propagandist "bosanske" nacije" (E. Redžić, 1959), čije tekstove su bosanski istoričari kasnije koristili u vidu bosanske interpretacije Kallayeve politike, gotovo isključivo upotrebljava domaće izraze: narod, narodnost.

Makar se ne upuštali u raznovrsnost nazivlja kod drugih naroda/nacija čini mi se potrebno, radi naglaska koji pridajem razlici u mogućem sadržaju pojma bosanske nacije krajem 19. i pojma bosanske nacije krajem 20. stoljeća, istaći dvije činjenice. Prvo, sam pojam, pokriven izrazom nacija, poprima u različitim istorijskim razdobljima kod istih naroda različita sadržajna značenja. Drugo, većina europskih naroda poznaje za sadržaj, za koji se u BiH te u Srbiji koriste izrazi narod i nacija, još pokoji izraz više (Hrvati: puk, Slovenci: ljudstvo, Njemci: volk, Englezi: people). Oba navedena momenta nisu beznačajna i za razumijevanje etno/narodnosno/nacionalne tematike u BiH.

Sadržajna podloga sličnosti i razlika

Ono, međutim, što čini izrazito bitnim odnos koncepata bosanske nacije s kraja 19. i s kraja 20. stoljeća, je njihovo sadržajno razlikovanje. Uz to, ovdje će se pokušati sažetim argumentima još dodatno obrazložiti zašto "Kallayeva" koncepcija ili, bolje reći, koncepcija bosanske nacije koja se pripisuje Kallayu, nije ni u načelu mogla proći i zašto bi ova savremena koncepcija to upravo mogla.

Sadržajna suština Kallayevog koncepta bosanske nacije je svebosanski etnicizam, bosanski etnounitarizam što je bila politika uslovljena okolnostima vladanja Bosnom zajedničkog ministra finansija Austro-Ugarske i uvaženog istoričara, Madžara Benjamina Kallaya. Sadržajna suština koncepta bosanske nacije koji zastupa ova autorica, ne-političarka, istoričarka i politologinja, po narodnosti Slovenka, po naučno-stručnom radu bosanski istraživač, potpuno je suprotna Kallayevom konceptu. "Njena" bosanska nacija je ne-etnička kategorija. Ne temelji se na bosanskom etnicitetu već na projektiranoj političkoj osviješćenosti građanstva, uslovljenoj nastalom samostalnošću Države BiH pred kraj 20. stoljeća.

Kallayev koncept bosanske nacije nije se ostvario zbog više razloga. Prvo, pokušaj svebosanskog etniciziranja značio je silovanje tadašnjeg istorijskog društvenog razvitka jer je tok procesa etničkog oblikovanja u tri osnovne

međusobno različite, a u društvenom jezgru ne i suprotstavljene bosansko-hercegovačke etničke grupacije već toliko uznapredovao da povratka realno više nije moglo biti. Drugo, politički i kulturni uticaj Bosni i Hercegovini etnički srodnog susjedstva koje se jasno usprotivilo Kallayevim namjerama, bitno je dopunjavao otpor većinskih domaćih etničkih grupacija mjerama austrougarske etno-bosanske asimilatorske politike. Treće, Kallayev koncept bosanske nacije odmah su prozreli i osudili kao politički manevar i neki značajni liberalni intelektualci iz drugih dijelova Habsburške monarhije. Četvrto, važan razlog neuspjeha provođenja Kallayevog koncepta bosanske nacije leži i u prostoj činjenici što je bila po srijedi politika "okupatorskog" stranog režima koja u načelu nije mogla steći i potrebnog povjerenja unutar BiH.

Kao peto, odnosno naredno, a što želim istaknuti kao posebno, Kallayev koncept bosanske nacije, ukoliko je, i jeste, u nekoj pozadini sadržavao elemente "ugarskog poimanja istorijskog prava i političkog naroda", u tom je pogledu moguće okarakterisati kao *contradictio in adiecto.* Usprkos naime činjenici da BiH jeste uživala poseban status u Monarhiji, da jeste bila *corpus separatum,* ona je, ne pripadajući ni Austriji ni Ugarskoj, bila tek jedna zavisna pokrajina Austro-Ugarske kao cjeline. Ali, Austro-Ugarska je bila, i stvarno i oficijelno, dualistička monarhija koja ni u kom slučaju nije imala namjeru mijenjati ovaj status, a sigurno ne tako da bi svojim trijalističkim preuređenjem od BiH načinila svoj treći ravnopravni dio[37]. Samo bi tada, međutim, BiH postala zemlja sa državnim svojstvima, i samo bi tada možda moglo da se govori o političkom, državnom narodu BiH, o bosanskoj naciji. Toga je Kallay ipak morao biti svjestan. Saznanje da navedene činjenice nije i uvažavao dodatno svjedoči, prije svega, da je njegov koncept bosanske nacije bio ograničen na etnički sadržaj (koji je bio, naravno, u službi političkih interesa Monarhije). Izvodiva bi bila inače, teoretski, i hipoteza da je konceptom bosanske nacije možda sanjao o BiH kao nekom svom, osobnom kraljevstvu unutar ili izvan Habsburške monarhije, što je gotovo nevjerovatna verzija.

Međutim, krajem 20. stoljeća istorijske okolnosti u i oko BiH posve su različite. BiH je zvanično samostalna i nezavisna država i kao takva priznata od "međunarodne zajednice". U većini novonastalih država u Europi koje su po pravilu danas već sve i izrazito etnički miješane ali ipak pretežno

[37] Trijalizam je oznaka za nastojanja u Habsburškoj monarhiji s kraja 19. stoljeća da uvedenom dualizmu godine 1867., koji je izjednačavao Austriju i Madžarsku, pridodaju i treći ravnopravni dio države, posebice u vidu južnoslavenske državne jedinice (bez Vojvodine). Trijalističkom konceptu protivili su se naročito Madžari, dok je imao moćnu podršku u slovenačkim i hrvatskim zemljama, a i u ličnosti prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Događaji u Prvom svjetskom ratu anulirali su mogućnost realizacije takvog koncepta, južnoslavenske habsburške zemlje najprije su u oktobru 1918. osnovale Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim uskoro, 1. decembra 1918. Udruživanjem sa Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom gorom ušle u sastav Kraljevine SHS.

mononacionalne ujedno se, gotovo same po sebi, stvaraju i odgovarajuće nacije, državni narodi tih zemalja. BiH jeste u tom pogledu, opet, i dalje specifičan istorijski fenomen. Država, samostalna i nezavisna, u slučaju BiH, nije i dovoljna pretpostavka nastanka i oblikovanja državnog naroda BiH, bosanske nacije. Da bi mogla bosanska nacija nastati i postati je, pored uspostavljene države, i danas, na početku 21. stoljeća (kao što je to bio slučaj i u drugoj polovici 90-ih godina 20. stoljeća) potrebna formalna i stvarna troetnonacionalna konstitutivnost bosanskohercegovačkog društva[38)].

Savremeni koncept bosanske nacije u reakcijama politike i intelektualne sfere

Ovdje sažeto izloženi koncept savremeno poimane bosanske nacije, makar u akademskim i političkim krugovima u i izvan BiH prisutan već nekoliko godina, doživio je, prema ovdašnjim saznanjima, očekivano nejedinsvene reakcije.

Kad je sfera politike u pitanju dosta je logično da sama formalna sintagma *bosanska nacija* izazove asocijaciju na Kallaya te, prema tome, posebice kod površnijih čitalaca-političara, apriorno odbojni efekat. Takav efekat može biti, naravno, očekivan naročito kod nebošnjačkih političara koji u gotovo u svakom pominjanju bosanstva brže-bolje osjete potencijalni unitarizam iza koga sigurno stoji bošnjačka politička strategija[39)] .

Značajan podsticaj primila sam još u ljeto 1997. godine od predsjednika "svoje" zemlje[40)]. Slično sam doživjela kasnije i pismo "šefa međunarodne zajednice" u BiH[41)].

Kad se radi o intelektualcima sve tri bosanskohercegovačke etnonacije, od kojih su kasnije neki upoznati i sa *Bosanskim pitanjem u deset slika,*

[38)] O metodima i sredstvima za uspostavljanje i provođenje koncepta bosanske nacije nešto više u *Prilogu programa za Bosnu,* str. 39-47.

[39)] Iako nemam pouzdanu izravnu potvrdu, prema posrednim informacijama Ferhata Šete, ministra savjetnika Ambasade BiH u Ljubljani, još 1999. godine, u prilici uopšte prve zajedničke posjete Predsjedništva BiH inostranstvu, Ljubljani, stav (bosansko)srpskog i stav (bosansko)hrvatskog člana Predsjedništva Države BiH prema mojoj knjižici *Prilog programa za Bosnu,* koji sam im tada uputila preko Ambasade BiH u Ljubljani, bili su negativni, za razliku od suprotnog stava bošnjačkog člana Predsjedništva. Još nekolicina aktualnih bošnjačkih visokih političara, pročitavši *Program...,* veoma pozitivno ga je ocijenila; prema istom izvoru to su bili dr Ejup Ganić i dr Haris Silajdžić.

[40)] Predsjednik Republike Slovenije Milan Kučan mi se pismeno zahvalio za uloženi trud, uz napomenu da će mu knjižica služiti u njegovom kreiranju politike prema BiH (Pismo M. K., od 25. 07. 1997.), u arhivi autorice.

[41)] Visoki predstavnik međunarodne zajednice Wolfgang Petritsch također mi se zahvalio pismom (Pismo W. P., od 17. 05. 2001.) i sugerisao mi i daljnju saradnju ali je moj eventualni daljnji angažman tada, 2001. godine, uslijed drugih obaveza, prevazilazio moje osobne snage.

naišla sam, iako samo usmeno, na odobravanje, ni na jedno stručno suprotstavljanje.

Kao poseban oblik stručne reakcije držim da mogu izdvojiti javnomnenjsku potporu kolega na međunarodnoj naučnoj konferenciji koju je na temu *Bosanska paradigma* krajem 1998. godine u Sarajevu organizirao Međunarodni forum Bosna. Tada je na zaključnoj plenarnoj sjednici usvojen moj prijedlog kao preporuka Konferencije međunarodnoj zajednici da se ona obaveže tražiti od susjeda Bosne i Hercegovine, Savezne republike Jugoslavije i Republike Hrvatske, da se one zvanično i svečano za svagda, uz povremeno ponavljanje te svoje riješenosti, odreknu teritorijalnog širenja na državu Bosnu i Hercegovinu[42)].

Čini se da je moj koncept bosanske nacije, razvijen posebice u *Programu...,* naišao, koliko je ovdje poznato, na tek dvije pisane reakcije od kojih to jedna možda čak i nije. Pošto se radi o naučnim stanovištima izrazito kompotentnih autora, prenosim ih uz svoj osvrt.

Prva po redu, ukoliko se je uopšte odnosila na taj moj tekst, je bila ocjena sociologa, univerzitetskih profesora Franje Kožula i Slavka Kukića. U svojoj knjizi *Država i nacija* (Mostar-Sarajevo, 1999), nude komparativni prikaz europskih iskustava u oblasti nastajanja i oblikovanja fenomena nacija i država te njihovog međuodnosa, sa naročitim naglaskom na taj razvoj u Hrvatskoj, da bi treći dio knjige posvetili Bosni i Hercegovini, nazvavši je posljednjim etapnim prostorom konsolidacije Europe. U vezi sa BiH njihova temeljna teza glasi: "Bosna i Hercegovina nije, niti može biti država-nacija u klasičnom značenju te složenice. Zasad, drugi optimalni model njezine egzistencije još nije pronađen."[43)] Još u Predgovoru, kao da su se možda osvrnuli (i) na moj *Program...* [44)] ,autori pak kažu: "Sada se, nakon svega, može postaviti i temeljno pitanje je li, nakon svih vjerskih i nacionalnih animoziteta, koji su se razvili do zastrešujuće mržnje, pa i straha, moguće govoriti o otvaranju procesa izgrađivanja zajedničke nacionalne svijesti? Najnoviji poticaji o utvrđivanju zajedničkoga nazivnika tri bosanskohercegovačke etnonacije mogu se označiti više kao racionalna politička želja nego nešto što ima utemeljenje u teoriji, pa i društvenoj praksi."[45)] Oba citirana pasusa

[42)] Integralni tekst ove preporuke međunarodnoj zajednici objavljen je u sklopu rada Bosansko pitanje u deset slika, isto, str. 80. Prema uvjeravanju organizatora Konferencije tekst preporuke je kao izjava Konferencije proslijeđena Uredu Visokog predstavnika za BiH. Nije mi poznato šta se dalje dogodilo s tom Izjavom. Ovako, kako je formulirana, sigurno nije realizirana u odgovarajućim diplomatskim i političkim krugovima kojima je bila namijenjena. Ne bi se moglo, međutim, tvrditi da duh te izjave, (i) neovisno od nje, ipak ne provejava političkom praksom koja je slijedila.

[43)] F. Kožul, S. Kukić, *Država i nacija*, Mostar-Sarajevo, 1999, str. 302.

[44)] U obliku feljtona, i uz znatne novinarske modifikacije i uprošćavanja, *Program...* je u više nastavaka objavljen u *Oslobođenju* 1998. godine, gdje se, prema sopstvenoj izjavi autorici, F. Kožul s njim upoznao.

[45)] F. Kožul, S. Kukić, isto, str. 18-19.

ukazuju na autorsko razumijevanje i opredjeljivanje nacije u, dakle, njenom tek etničkom sadržajnom kontekstu. Zanimljivo je da u svojoj komparativnoj analizi koja je zahvatila inače većinu europskih zemalja, autori praktično preskaču elaboraciju primjera Švicarske, te, s obzirom na njihov značaj za opštu modernu istoriju, primjer Sjedinjenih Američkih Država; šira razrada upravo iskustava tih zemalja bila bi izrazito poučna i za BiH. Ovako, autori, što i ne može biti velike dvojbe, lako zaključuju kako se BiH zbog svoje iznimne specifike ne može, u pitanjima nalaženja za sebe, ugledati ni na koga.

Druga po redu, ali posve eksplicitna, bila je reakcija istoričara E. Redžića. Budući da si je već odavno stavio u zadatak da, uz vlastito istraživanje, sistematski prati istraživačku produkciju o bosanskoj nacionalnoj tematici i drugih autora, te objavljuje sopstvene intelektualne refleksije na nju, bilo je neminovno da predstavi svoje stanovište i odnos prema *Prilogu programu za Bosnu* ove autorice. Stjecajem okolnosti njezin je naučni rad veoma dobro i gotovo u cjelini poznavao već mnogo ranije te je, i stoga, pored osvrta na njezinu knjigu *Bosanski identitet...,* u svom sintetičkom djelu *Sto godina muslimanske politike* analitički predočio i *Prilog programa za Bosnu.* Možda je u toj svojoj knjizi mogao, a nije, reagirati i na autoričin rad *Bosansko pitanje u deset slika* koji je, s obzirom na suštinsko jezgro ove njegove knjige, za razumijevanje koncepta bosanske nacije također bitan.

I pored toga što, slično kao i ostali bosanskohercegovački i velika većina nebosanskohercegovačkih istoričara i društvenih istraživača, ni Redžić u svojim knjigama ne pravi distinkciju ili, bolje reći, ne koristi moguću distinkciju između izraza narod i nacija, on, kao veoma iskusni istraživač, zauzima jedno dosta široko stanovište prema konceptu bosanske nacije, izloženom u *Prilogu programa za Bosnu.* Makar i sam pod utjecajem pomenute monografije Kožula i Kukića, Redžić, po vlastitom izboru iznoseći akcente iz *Programa,* ocjenjuje da autoričina "inicijativa zaslužuje pažnju javnosti", dodajući da je *Program* "motiviran i inspirisan imperativnom potrebom reintegracije države BiH i da je u funkciji njene stabilne budućnosti."[46)]

Da jeste zbilja u toj funkciji, i pored navedenih ugodnih reakcija pomenutih visokih političara, ne bih mogla potvrditi, no namjera mu je bila i jeste svakako takva. Opravdano tu istu namjeru, "slično gledište, ali sa drukčijom analizom i argumentacijom", Redžić pripisuje i knjižnim tekstovima R. Mahmutćehajića[47)]. Mahmutćehajićev koncept "jedinstva različitosti", "jedinstva u razlikama"[48)], koje se sintagme, razumije se, vežu na

[46)] E. Redžić, Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke, ANUBiH i Institut za istoriju, Sarajevo 2000, str. 195-196.

[47)] Redžić je analizirao Mahmutćehajićeve knjige *Dobra Bosna,* Zagreb 1997, i *Kriva politika,* Tuzla, Sarajevo, Zagreb 1998.

[48)] R. Mahmutćehajić, *Kriva politika,* str. 88-89.

Bosnu i Hercegovinu, bitno se, međutim, razlikuje od koncepta bosanske nacije ove autorice.

"Pripadnici triju nacija koje sačinjavaju bosanskohercegovački narod žive manje-više izmiješani na cijeloj teritoriji. Takva izmiješanost proistječe iz dugog trajanja bosanskohercegovačkog jedinstva u razlikama."[49] Mahmutćehajićev koncept, koji nesumnjivo vjerodostojno oslikava bosanskohercegovačku vjekovnu društvenu realnost, prije bih opredijelila kao projekciju etničkog kvaliteta *sui generis,* koncept koji sam kao "specifični bosanski *feeling",* "novo bosanstvo" i sama razvijala u knjizi *Bosanski identitet,* pridajući mu ipak pretežno etnički sadržajni profil. Potrebno je i precizirati da Mahmutćehajić sintagmu "bosanska nacija" nigdje čak ni ne izriče. Uz to on, slično drugim bosanskohercegovačkim društvenjacima, kao što pokazuje i ovdje prvocitirana rečenica, uskraćuje sebi mogućnost dublje, teorijske elaboracije nekritičkim i nesistematskim korištenjem izraza narod i nacija. Tim samozaprećavanjem kreacije mogućeg korisnog sistemskog instrumentarija u analizi društvene zbilje kakva je bosanska, ova biva na gubitku[50].

Krajnje komplikovanoj društvenoj zbilji kakva je bosanska vazda bila, i kakva jeste i u tekućem istorijskom trenutku, nužna su i sociolingvistička inovativna rješenja. Vrijedilo bi stoga da i bosanski jezik načini razvojni iskorak i dadne sopstveni komplementarni doprinos istraživačkim naporima drugih društvenih nauka. Pri tome ovdje mislim na konkretno sustavno distinktivno opredjeljivanje i, zatim, konsezualno korištenje izraza *narod* i *nacija.*

Koncept bosanske nacije i funkcija istoriografije te društvenih nauka na prijelazu iz 20. u 21. vijek

Knjige, tekstovi koje autori-istraživači stvaraju s namjerom polučiti određeni konkretni utjecaj u stručnoj i široj javnosti, pa i u sferi politike kad je riječ o ideološkom sadržaju kakav je s kraja 20. stoljeća, kažimo, koncept bosanske nacije, imaju ili nemaju, mogu imati ili ne mogu imati priželjkivani učinak. Razlozi za ovakav ili onakav ishod su brojni, u svakom pojedinačnom primjeru ovise o premnogim i različitim okolnostima te bi se mogla na tu temu kao takvu, općenitu, napisati ne tek neka rasprava već i čitava knjiga; ne samo jedna. Očekivanja da ima jačeg utjecaja nauke u društvima gdje su prisutni viši stupanj i brži tempo demokratizacije - ne temelje se u kredibilnom a kamoli ekskluzivnom pravilu.

Gotovo je, međutim, pravilo da istraživački rezultati i saznanja društvenih nauka, posebice takvih koje bi da što neposrednije utječu na sferu politike

[49] Isto, str. 88.

[50] Nešto šire sam o tome pisala u: *O genezi ideje bosanske,bošnjačke nacije: Nad knjigom i u povodu knjige Envera Redžića,* Prilozi, 30, Sarajevo 2001, str. 310-320.

unutar društvene realnosti, nikako ili vrlo teško krče sebi put. Nigdje, opet, ne bismo stigli kad bismo bar i započinjali ovakvu (široku) raspravu; bila bi to rijeka bez obala. Uz, dakle, silne ograde, ima li ovdašnji koncept bosanske nacije, nakon što je skoro već pet godina javno "vlasništvo", mogućnost samorealizacije? Prije izravnog odgovaranja, a čini se da to već mogu učiniti, zadržat ću se na analizi tog jednog jedinog artikuliranog stanovišta, onoga koje je iznio E. Redžić.

Prilog programu za Bosnu jeste, otvoreno i neprikriveno, tekst sa ideološkim sadržajem i porukama ali jeste i tekst s ambicijom naučne utemeljenosti kazanoga[51]. Ova i formalno izražena ambicija izravni je izazov drugim tvorcima i nosiocima društvene nauke u i o Bosni. Znakovit pokazatelj jeste činjenica pojave tek jedne analitičke reakcije u relevantnim znanstvenim krugovima na taj tekst[52]. Ta je činjenica pomalo iznenađujuća ne samo radi nereagiranja na izloženi koncept bosanske nacije već i na još po koje drugo znanstveno provokativno stanovište u tom djelu. Da li je po srijedi, tek, zaista mali broj primjeraka knjižice koji je ušao u BiH?

Redžićeva analiza odnosi se samo na koncept bosanske nacije. Osnovne elemente tog koncepta on je ukratko i korektno iznio[53]. Izostao je, međutim, i odgovarajući kritički komentar koji iziskuju navedeni stavovi. Već navedena njegova opšta ocjena o konceptu bosanske nacije, bez obzira što je povoljna, nije i zadovoljavajuća s obzirom na temeljne istraživačke napore uložene u tkanje konceptualne strukture i posljedična ponuđena riješenja. Umjesto (očekivanog) artikuliranog kritičkog osvrta Redžić konstatuje: "S obzirom da se radi o Programu koji pretenduje da ga usvoji odgovarajuće tijelo države BiH, rasprava o autorovoj koncepciji biće moguća kada i ako dobije placet države BiH, tj. kada uđe u tokove političkog života i postane jedan od njihovih sadržaja."[54]

Rečenici je potreban višestruki komentar. Jeste, Program - kao što je to slučaj sa svakim programom u bilo kojoj oblasti - zaista pretenduje na samoostvarenje, teži da bude shvaćen i prihvaćen. Bez sumnje je u krajnjoj liniji kao njegov konzument, imalac i subjektivni nosilac predviđen bosanskohercegovački građanin ali i njegove etnonacionalne zajednice. Ali, prije toga gotovo nužno bilo bi opredjeljenje još dvije zbiljske razine: kolektivnog uma, ako je ovaj u liku društvene nauke moguće ostvariv, i države. U vezi sa ovim svakako je u temelju zamišljeno i predstavljeno da ga ona usvoji i sprovodi, makar o tome u Programu, osim u pogledu ponajvažnijeg aspekta,

---

[51] Prim. Prilog programu za Bosnu, str. 39.

[52] "Jedna ali vrijedna", kaže narodna poslovica, ako se uzme u obzir da se radi o savremenom bosanskohercegovačkom naučnom radniku, istoričaru, sa najzamašnijom naučno-istraživačkom produkcijom u polju nacionalne problematike.

[53] E. Redžić, isto, str. 195-197.

[54] Isto, str. 196.

državljanstva (jednog jedinog i jedinstvenog za BiH), nisu ponuđena druga konkretnija rješenja. Naravno, bez učešća državnih institucija ne može da se konceptualna ideja bosanske nacije samopotvrdi u društvenoj zbilji kao državni narod Bosne i Hercegovine, da postane svojina njenih građana. A upravo ovo zadnje glavni je cilj uvođenja koncepta bosanske nacije. To konstatira i Redžić kad pominje tokove političkog života i njihov sadržaj.

Čini se, međutim, da bi mogao biti sporan red poteza koje (samouvjereno) postavlja Redžić. Kako može, da li i kad može jedan politički program, pogotovo ako za njim stoji tek pojedinac kao čak niti pripadnik neke političke stranke, "dobiti placet države BiH", da "uđe u tokove političkog života i postane jedan od njihovih sadržaja", pri čemu je rasprava o autorovoj koncepciji moguća tek nakon toga. Zar nije obrnuto? Valjda bi trebala rasprava u bosanskohercegovačkim naučnim krugovima, gdje je jedan ograničen broj Programa u zadnjih pet godina i podijeljen, prethoditi mogućem usvajanju na političkoj razini BiH države. Rasprava, posebice u nauci, "moguća" je, razumije se i naknadno, ali bi bilo logično i svrsishodno da političkim odlukama ona bar u načelu prethodi. Stoga je autorica i distribuirala Program uglavnom među bosanskohercegovačke kolege i tek nekoliko primjeraka posredovala političarima[55].

Analizirana Redžićeva rečenica zato je i primjerena kao polazna osnova za diskusiju o mjestu i ulozi društvene nauke u odnosu na stvarna društvena kretanja. Ako će društvena nauka o BiH, domaća i strana, čekati negdje sa strane, u pozadini, zadovoljiti se mjestom društvenog pratioca i sporednom ulogom u tumačenju društvenih zakonitosti ili, drugim riječima, ako ona samostalno ne strijemi i aktivno se ne zalaže postati i učvrstiti se kao avangardni subjekt u kreiranju društvenih zbivanja, onda neće samo izostati njen mogući i tako potrebni utjecaj na društvo već će, shodno tome, a što je ipak mnogo manje važno, neminovno izgubiti i na sopstvenom ugledu.

Mjesto savremenog koncepta bosanske nacije u društvenoj zbilji Bosne i Hercegovine

Vratimo se sada pokušaju izravnog odgovora na pitanje da li je bio, odnosno jeste autoričin koncept bosanske nacije, i pored toga što nije politički oficijelno razmatran i prihvaćen i prema tome u nemogućnosti da se planski i sistematski uvodi i ostvaruje, u društvenoj praksi ipak prisutan.

Ne samo da je prisutan, taj se koncept nalazi u središtu sadržajnih političkih nastojanja kako velikog dijela domaćih, naročito antinacionalno i anacionalno profiliranih bosanskohercegovačkih političara, političkih struktura

[55] U razdoblju između 1997. i 2001. razdijelila sam blizu 100 primjeraka *Priloga programa za Bosnu,* što je bio, slično kao i ostali moji objavljeni radovi o Bosni u zadnjoj deceniji, moj osobni istraživačko-stvaralački projekat, neovisan o inicijativi, narudžbi, financiranju bilo koje institucije, organizacije ili pojedinca.

i civilnih institucija, tako, još i više nepodijeljeno, "međunarodne zajednice" općenito, i posebno kroz aktivnosti Ureda Visokog predstavnika za BiH. Zadržimo se, tako, na samo tri, ali veoma značajne, činjenične konstatacije.

- Šta je akt donošenja i prihvatanja te odlučne namjere provođenja odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti triju bosanskohercegovačkih etnonacija na čitavom teritoriju države BiH ako to nije ta "moja" etnonacionalna šina, jedna od dvije koje su*conditiones sine quorum non* voza/vlaka koji personificira bosanskohercegovačko društvo?[56)]

- I pored toga što u samom aktu punopravnog učlanjivanja Bosne i Hercegovine u Vijeće Europe, u aprilu 2002. godine, nesumnjivo ima određenog svjesnog posebnog poticaja da li bi "međunarodna zajednica", u ovom slučaju na europskoj razini, uključila BiH u svoje integrativne tokove da ova zemlja ipak nije i sama krenula za Europu prihvatljivim razvojnim pravcem?[57)] Zar se ta prihvatljivost ne ogleda upravo u, doduše jako sporom, ali ipak jasno pokrenutom procesu nastajanja bosanske nacije?

- I najzad, zar nisu sve odluke najviše arbitrarne političke instance u zemlji, Visokog predstavnika za BiH, koje se mogu pojednostavljeno svesti na jačanje centralnih institucija Države BiH i obligatornost principa troetnonacionalne konstitutivnosti u Državi BiH, usmjerene u zapravo postepeno stvaranje, odnosno nastajanje bosanske nacije?[58)]

Pet godina nakon nastanka *Priloga programa za Bosnu* moguće je konstatirati tiho, neprimjetno, postupno ali sigurno građenje i oblikovanje bosanske nacije te daljnji nastavak tog trenda. Autoričino priželjkivanje "sretnog puta" programskoj viziji koju je uložila u tekst se strateški ostvaruje.

Međutim, ostvarivanje tog projiciranog puta nije se događalo u tijesnoj vezi sa predviđanjima i konkretnim ponuđenim prijedlozima iz godine 1997. Ispostaviti je moguće dvije vrste, uslovno rečeno, odstupanja od tih prijedloga i predviđanja. Kazano uprošćeno, jedna vrsta odnosi se na stanje i razvoj s pozitivnim, druga sa negativnom konotacijom.

Pozitivno, i najvažnije, jeste opstanak i razvojni proboj konstruktivnog bosanskohercegovačkog društvenog tkiva unatoč svim sadržajima i oblicima destrukcije zajedništva, "jedinstva u razlikama", s jedne strane, i unatoč slabog i skromnog korištenja različitih odgovarajućih primjerenih političkih (koncept bosanske nacije, na primjer) i efikasnih drugih mjera (održivi povratak prognanih, na primjer), sa druge strane. Taj uspješni opstanak i proboj stvar je unutrašnje organske vrijednosti bosanskohercegovačkog društva, u vezi sa čime poznavaoca istorije ove zemlje teško može napuštati optimizam,

---

[56)] Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine iz jula 2001.

[57)] Država Bosna i Hercegovina je zvanično primljena u Vijeće Europe 24. 04. 2002.

[58)] Kao najznačajniji i ujedno najodlučniji koraci u tom pravcu mogu se prepoznati novi Ustavi Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske koje je 19. 04. 2002. godine u Sarajevu proglasio Visoki predstavnik W. Petritsch, u izvještaj: Patrick Moore, *balkanhr@yahoogroups.com*, Digest Number 643, od 28. 04. 2002.

ali i realnih očekivanja u pogledu ponašanja društvenih zajednica općenito kao, naime, ipak ljudskih entiteta.

Oznaku za bar blagu negativnu konotaciju moglo bi se, u odnosu na predviđanja i očekivanja ove autorice, od druge polovice 90-ih godina 20. stoljeća pripisati mjestu i ulozi tzv. subjektivnih činilaca, u ovom slučaju nosilaca društvene nauke i intelektualne sfere općenito. Odgovornost za zajedničko pronalaženje i priznavanje istine u pogledu traženja rješenja za BiH, te odlučno zajedničko zastupanje takvih rješenja nisu bili u toj sferi prisutni u dovoljnjoj mjeri. Intelektualci su djelili sudbinu podijeljenje zemlje, razdijeljeni još i po osnovu profesionalne surevnjivosti. Da li i koliko štete je time naneseno bosanskohercegovačkoj društvenoj zajednici istorija neće moći ocijeniti; previše je i isprepletenih uzroka i razloga.

Iako se je već nesumnjivo dosta zakasnilo, nije ni na početku 21. stoljeća isuviše kasno - "Bosna" se još nada, kao što su se, možda, nadali sa svojom "Nadom", krajem 19. stoljeća, Kosta Hörmann i Benjamin Kallay - za očekivanu aktivniju i sistematičniju podršku bosanskohercegovačke intelektualne sfere konceptu bosanske nacije. Inicijativa koja je s tim u vezi predstavljena i u ovom radu prosto vapi i za daljnjom (i permanentnom) istraživačkom artikulacijom društvenih nauka i "konsenzusom" među njihovim intelektualnim nosiocima. I - onda, možemo li zajedno sa Bertholdom Brechtom: "Znanje je oružje, uzmimo ga u ruke", tj. sa znanjem, istinom o Bosni, nastupiti "za Bosnu"?

Ljubljana, Sarajevo, maj 2001 - maj 2002.

OSMANSKI IZVORI OBJAVLJENI U PERIODU 1990-2000.

Behija Zlatar

Od relevantnih historijskih izvora zavise i rezultati i dometi historiografskih istraživanja. Kada je u pitanju izučavanje historije Bosne i Hercegovine u doba osmanske vladavine onda su tu nezaobilazni osmanski izvori. Ustanova koja je najviše učinila na objavljivanju ovih izvora dosad je Orijentalni institut u Sarajevu. Jedan od primarnih zadataka Orijentalnog instituta je prikupljanje ovih izvora, njihova obrada i publikovanje. S obzirom da se je Institut u pedesetijednoj godini svoga rada i kontinuiranog publikovanja građe pokazao kao jedna od temeljnih naučnih institucija, bez čije aktivnosti ne bi bilo moguće validno izučavanje povijesti i kulture na ovim prostorima, te s obzirom da je većina historiografske, rukopisne, arhivske i druge građe u domenu naučnoistraživačkog kadra ovog instituta i u budućnosti će jedan od prioritetnih zadataka biti publikovanje građe i osposobljavanje naučnog kadra za taj rad.

U periodu 1990-2000. u izdanju Orijentalnog instituta objavljen je značajan broj osmanskih izvora koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. U prvom redu to je kapitalno izdanje prijevoda Opširnog deftera Bosanskog sandžaka iz 1604. godine koji je objavljen u saradnji sa Bošnjačkim institutom[1)].

Poznato je da osmanske katastarske knjige - *tapu tahrir defteri*, predstavljaju bogatu i raznovrsnu građu za izučavanje društvene i ekonomske historije Osmanskog carstva, a posebno za historiju naselja i historijsku geografiju. To su fundamentalni historijski izvori za vrijeme u kojem su nastajali. Popisivanje pojedinih sandžaka Osmanskog carstva u određenim vremenskim razmacima datira još od osnivaja Osmanske države a baštinjen je od Seldžuka i još ranijih civilizacija. Osnovni cilj popisivanja bio je utvrđivanje prihoda svake zemlje i poreskih obaveza svakog domaćinstva.

Defteri su veoma značajni izvori i za izučavanje historije Bosne i Hercegovine u doba osmanske vladavine, posebno kada je u pitanju izučavanje

[1)] *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.godine,* sv. I/1, I/2, II. III. Obradili Adem Handžić, Snježana Buzov i Amina Kupusović, Bošnjački institut Zürich-Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.

strukture stanovništva, izučavanje nastanka i razvitka gradskih naselja, a na osnovu ovih popisa možemo pratiti i proces širenja islama na ovim prostorima.

Sačuvan je značajan broj deftera za područja koje je nekada obuhvatao Bosanski ejalet, a ovaj opširni popis iz 1604. godine je najobimniji do sada pronađeni defter koji se odnosi na Bosnu. Original deftera na 1.746 stranica, sačinjen u vrijeme vladavine sultana Ahmeda I (1603-1670), čuva se u Generalnoj direkciji Državnog katastra u Ankari (T.C. Tapu ve Kadastro Genel Mudurlugu), dok se fotokopije nalaze u Orijentalnom institutu. On je utoliko značajniji, jer vjerovatno predstavlja posljednji u nizu sličnih popisa i daje najdetaljniju sliku teritorija koje je obuhvatao. Bosanski sandžak je početkom XVII stoljeća obuhvatao veliki dio današnje Bosne, kao i teritorije koje su se nalazile izvan Bosne i Hercegovine, a protezao se od Zvečana (Kosovska Mitrovica) na jugoistoku, do Cazinske krajine, odnosno Bihaća na sjeverozapadu. Obuhvatao je 55 nahija, što je činilo oko jedne trećine Bosanskog ejaleta.

Ovaj detaljni popis daje veoma značajne i pouzdane demografske podatke o ekonomskoj, socijalnoj i konfesionalnoj strukturi stanovništva. Ukupan broj domaćinstava u Bosanskom sandžaku 1604. godine bio je 65.931. Od toga je muslimanskih domaćinstava bilo 47.802, a nemuslimanskih 18.129, što je u procentima iznosilo 72,50% muslimana i 27,50% nemuslimana. Međutim, ovdje nije obuhvaćena vojna struktura stanovništva u koju su spadale spahije, zaimi, krupna ulema i svi oni koji su za svoje poslove dobivali državnu plaću u vidu timara ili drugih naknada kao gedik timare, tako da je ovaj procenat muslimanskog stanovništva bio još veći. Interesantni su podaci i o broju povlaštenog stanovništva. Broj svih muslimanskih kuća u gradovima iznosio je 9.843 sa 2.429 neoženjenih, dok je na muslimansko rajinsko stanovništvo otpadalo 36.098 kuća sa 2.550 neoženjenih, što u procentima iznosi 21% povlaštenog stanovništva i 79% muslimanske raje. To govori da je u Bosanskom sandžaku 1604. godine bilo dva puta više muslimanske nego nemuslimanske raje. Ukupan broj muslimanskog povlaštenog stanovništva predstavljao je samo 1/5 od cjelokupnog broja muslimana, a 4/5 predstavljalo je muslimansko rajinsko stanovništvo.

Na stranicama ovog deftera nalazimo popise Sarajeva, Banja Luke, Travnika, Maglaja, Višegrada, Novog Pazara, Tešnja, Visokog i mnogih drugih gradskih i seoskih naselja, čifluka, mezri, zemina itd. Sarajevo je napr. u to doba imalo 5.500 kuća, 91 muslimansku mahalu, dvije krščanske, Džemat Jevreja, skoro 100 džamija, pet medresa, sedam hamama, šest tekija, više mostova, u sarajevskoj čaršiji tri bezistana, hanove, karavansaraje i mnogobrojne dućane.

Podaci iz ovog deftera pokazuju u kolikoj mjeri se bio proširio islam na ovim prostorima, najviše u plodnim zemljoradničkim područjima, oko utvrđenih gradova i dužputnih relacija, a znatno manje tamo gdje su postojale crkve, manastiri, samostani.

Želim istaknuti i značaj popisa vakufa koji se nalazi u ovom defteru. Naime, poznato je koliko su vakufi odigrali značajnu ulogu u nastanku i razvitku gradskih naselja u Bosni. Kako mnoge vakufname, koje su primarni izvori za izučavanje pojedinih vakufa nisu sačuvane, podaci iz deftera, koji su ustvari rezimirani sadržaji zakladnih povelja, vakufnama, često predstavljaju jedine izvore o pojedinim vakufima. U odnosu na broj osnovanih vakufa u Bosni u doba osmanlijske uprave, broj sačuvanih vakufnama je veoma malen. Pored malog broja originalnih, sačuvane su neke kao prijepisi u kadijskim sidžilima. Koliko je iz dosadašnjih istraživanja poznato sačuvano je svega desetak vakufnama za područje Sarajeva do tog perioda, a ovdje je evidentirano blizu 100 vakufa. Za cijelu Bosnu i Hercegovinu sačuvano je svega 18 vakufnama za XVI stoljeće, a u navedenom popisu sadržani su podaci za 184 vakufa. Za razliku od vakufnama koje sadrže početno stanje vakufa, u defteru su podaci sa nastalim promjenama, tj. registruje se stanje iz navedene godine.

Koliki je značaj izdavanja ovog izvora govore i riječi recenzenta i autora uvodne studije dr. Ahmeda Aličića koji je rekao da *"... objavljivanje ovog deftera predstavlja do sada najveći doprinos našoj nauci na polju izdavanja osmanlijske arhivske građe"*. Nadam se da će se u to uvjeriti svi oni koji budu koristili ovaj izvor u svojim naučnim radovima, jer prijevodom na bosanski, ovaj izvor postao je pristupačan i historičarima koji ne znaju osmanski jezik. Treba napomenuti da su defteri pisani osmanskim jezikom, vrstom pisma koje ne sadrži dijakritičke znake neophodne za razlikovanje pojedinih slova. Pošto je arapsko pismo fonetsko ovi znaci određuju karakter svakog slova i njegovo pravilno čitanje. Nedostatak dijakritičkih znakova dodatno otežava rad na obradi ovih izvora. Ako imamo u vidu da ni u svjetskoj osmanistici nema mnogo stručnjaka tog profila, može se reći da su saradnici Orijentalnog instituta među rijetkim stručnjacima koji mogu čitati i dešifrovati ova dokumenta. I to dovoljno govori o vrijednosti ovog izdanja za dalja istraživanja historije Bosne, koja će se bazirati isključivo na izvornim dokumentima i pouzdanim podacima koje oni donose.

Za izučavanje historije gradova u doba osmanske vladavine prvorazredni izvori su i vakufname. Poznato je koliko su vakufi odigrali značajnu ulogu u nastanku i razvitku gradova u Bosni i Hercegovini. Vakufname, dokumenti kojima se ustanovljava vakuf, pored svoje historijske vrijednosti, predstavljaju i svojevrsne literarne tekstove. Znajući vrijednost ovih dokumenata Orijentalni institut je objavio vakufname iz Bosne i Hercegovine iz XV i XVI stoljeća[2)], a rad na obradi ovih izvora nastavljen je i kasnije. U *Prilozima za orijentalnu filologiju* (POF) br. 44-45 objavljeno je devet vakufnama iz XVII stoljeća koje se odnose na Sarajevo, Mostar, Banja Luku, Novu Kasabu, Foču, Bihać i Trijebovo. Uz prijevod dati su i faksimili vakufnama

[2)] *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek),* Orijentalni institut, Sarajevo 1985.

tamo gdje su se tada mogli pronaći.[3] U Prilozima za orijentalnu filologiju br 47-48 objavljena je također jedna vakufnama iz XVII stoljeća koja se odnosi na Sarajevo.[4]

U POF-u 44-45 objavljena su još dva izvora: rad Amine Kupusović *"Nahija Banja Luka u Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604.godine"*[5] i rad mr Medžide Selmanović *"Jajačka nahija u Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1562.godine"* u kojem se prvi puta nalazi potpun popis Jajačke nahije.[6] Također u POF-u 44-45 Šaban Zahirović je u radu *"Sidžil mostarskog kadije iz 1787-88. godine"* predstavio u kratkim regestama ovaj važan izvor značajan za prošlost Mostara.[7]

Kada su u pitanju izvori na osmansko-turskom jeziku objavljeni u periodu 1900-2000. treba svakako spomenuti i tri veoma značajna djela koja su prevedena na bosanski. To su: *Dvije bosanske kronike* Omera Novljanina i Ahmeda Hadžinesimovića[8], *Povijest Bosne* S. H. Muvekita[9] i *Historija* Ibrahima Alajbegovića Pečevije.[10]

Dvije bosanske kronike iz XVIII stoljeća značajne su zbog toga što je taj period naše historije još uvijek nedovoljno istražen tako da svaki novi izvor predstavlja značajan doprinos poznavanju prilika iz ovog perioda. Pored opisa ratovanja na krajini, posebna pažnja je posvećena i boju pod Banjalukom.

Povijest Bosne Saliha S.H. Muvekkita obuhvata period od prahistorije do posljednjih godina osmanske vlasti u Bosni. Muvekkit je ovo djelo napisao na osnovu bogate historijske literature, originalne historijske građe, sidžila, sultanskih fermana, berata, bujuruldija i drugih dokumenta. Iako su mnogi historičari u svojim radovima ranije koristili ovo djelo, njegovo objavljivanje je veoma značajno, tim prije što i prevodioci u svojim komentarima upućuju na neke greške autora.

Historija Ibrahima Alajbegovića Pečevije jedno je od najznačajnijih djela iz kulturne baštine Bošnjaka koji su pisali na turskom jeziku i koje je još za

---

[3] *Prilozi za orijentalnu filologiju,* 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, str. 279-377.

[4] B. Zlatar, *Vakufnama Hadži Ismaila sina Husejna halife iz Sarajeva, druga dekada redžepa 1050 (1640)*, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 47-48/1997-98, Sarajevo 1999, str. 145-153.

[5] POF 44-45/1994-95, Sarajevo 1996., str. 149-205.

[6] Isto str. 207-278.

[7] Isto str. 405-412.

[8] Omer Novljanin-Ahmed Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739*, Dvije bosanske kronike. Preveli i priredili dr Fehim Nametak i dr Lamija Hadžiosmanović, Islamska pedagoška akademija, Zenica 1994.

[9] Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne,* knj.I i II. Preveli: Abdulah Polimac, Lamija Hadžiosmanović, Fehim Nametak i Salih Trako, El-Kalem, Sarajevo 1999.

[10] Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 1520-1576*, knj I, *Historija 1576-1640*, knj. II. Prijevod, uvod i bilješke prof. dr. Fehim Nametak, El-Kalem, Sarajevo 2000.

života autorovog pobudilo veliku pažnju javnosti. To je ujedno i historijsko i književno djelo. Pečevija je bio među prvim historičarima XVII stoljeća koji se koristio prvorazrednim historijskim izvorima kao što su fermani, berati, bujuruldije, defteri, kao i djelima zapadne historiografije. Za nas je interesantno što je posebna pažnja posvećena i događajima i ličnostima vezanim za Bosnu. I pored toga što su mnogi osmanisti koristili ovo djelo, ono još nikada nije bilo prevedeno na bosanski jezik. Vrstan poznavalac osmansko-turskog jezika i kulturne historije Bosne prof. Fehim Nametak je veoma uspješno preveo ovo djelo i učinio ga dostupnim svima onima koji ne poznaju turski jezik.

Rad na objavljivanju osmanskih izvora treba nastaviti, tim prije što veoma mali broj stručnjaka zna osmanski jezik, a bez njihovog proučavanja, ne može se validno ni proučavati historija Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu.

.

NOVA ISTRAŽIVANJA O STRUKTURI BEGOVSKIH ZEMLJIŠNIH POSJEDA U BiH U VREMENU AUSTROUGARSKE UPRAVE

Husnija Kamberović

Pitanja agrarnih odnosa i zemljišnih posjeda u BiH u vremenu austrougarske uprave su bila najznačajnija politička pitanja koja su presudno utjecala na političku konstelaciju snaga unutar bosanskohercegovačkoga društva, pa svaki pokušaj dubljeg sagledavanja stanja i razvoja toga društva već na samom početku kao zacijelo najvažniji problem nameće pitanje agrarnih odnosa i u okviru ovoga utvrđivanje veličine zemljišnih posjeda bosanskih begova[1]. Raspravljati o strukturi begovskih posjeda nije moguće, a da se istodobno ne prati historija begovskih obitelji, koje su se udadbeno-ženidbenim vezama toliko međusobno povezale da koncem 19. stoljeća gotovo nije moguće naći jednu begovsku obitelj koja u bližoj i daljoj prošlosti nije bila udadbeno-ženidbenim vezama povezana sa ostalim begovskim obiteljima. Dok je literatura o problemima bosanskoga agrara stara koliko i sami problemi, te stoga i veoma brojna, o historiji pojedinih begovskih obitelji ni izbliza ne postoji dovoljno objavljene literature. Bilo je pokušaja da se ta historija prati od dolaska Osmanlija na ove prostore, ali se od toga ubrzo odustalo, pa smo zbog toga samo dobili jedan pregled begovskih obitelji u 15. i 16. stoljeću.[2] Uspoređujući taj pregled sa pregledom obitelji koje se smatraju begovskim koncem 19. stoljeća, uočljive su znatne promjene unutar te društvene strukture. Neznatan je broj onih koje imaju kontinuitet u

[1] Pod begovima u vremenu austrougarske vladavine podrazumijevamo muslimanske krupne zemljoposjednike koji su se na temelju povijesti vlastite obitelji tako titulirali, dok se za zemljoposjednike koji nisu muslimani upotrebljava pojam "gazda" koji je bio uobičajen u doba austrougarske vladavine, a i dugo vremena nakon toga. Ferdo Hauptmann je posve jasan: "Beg (Bey) = ziviler und militärischer Titel in der türkischen Staatsverwaltung, im weiteren Sinne jedoch nicht nur Titel für eine angesehene Person, sondern auch für den *Grossgrunbesitzer* ; Aga = Titel der Befehlshaber im türkischen Heer, im weiteren Sinne bedeutet er einen gutgestallten Hernn, *Grundbesitzer* ". Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegovina von Ferdinand Hauptmann. *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918, Band IV (die Konfesionen).* Wien 1985. S. 671, 677;

[2] Behija Zlatar: O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću. (Dalje: *O nekim muslimanskim porodicama*). *Prilozi Instituta za istoriju*, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978, str. 81-139.

čitavom tom razdoblju, i za većinu begovskih obitelji s konca 19. stoljeća sa sigurnošću se može utvrditi da značajniju ulogu u povijesti Bosne imaju tek od konca 17. i početka 18. stoljeća.

Cilj ovoga saopćenja jeste ukazati samo na neka mišljenja koja su se u posljednjoj deceniji 20. stoljeća pojavila u vezi sa pitanjem naznačenim u naslovu. Naime, 90-ih je godina sukladno promjenama koje su se dešavale u društvu i izrastanjem novih elita, iznova aktualizirano pitanje uloge pojedinih begovskih obitelji u bosanskoj povijesti i njihovih zemljišnih posjeda. Za razliku od nove elite u Srbiji, koja je, prema nekim istraživanjima provedenim 1994/1995, oko 60% pripadala ranijem Savezu komunista[3)], nova bosanska elita se u značajnoj mjeri (ne postoje pouzdana istraživanja) regrutirala od potomaka ranijih begovskih obitelji. Ova je elita svoj legitimitet tražila u obiteljskim korijenima i društvenoj tradiciji. Bio je to značajan korak u opravdavanju jednoga jasnog diskontinuiteta prema "staroj vlasti". Porijeklo iz radničke i seljačke obitelji nije više bilo pozitivna tačka za novu elitu, koja se jako trudila isticati svoje begovske i aginske korijene iz osmanskoga vremena[4)].

Tako su nastajali novi legitimiteti, a većina pripadnika nove elite, koji su se mogli osloniti na svoje begovsko porijeklo, uglavnom je govorila o velikoj ulozi i značaju koji je ta obitelj imala u povijesti i ogromnim zemljišnim posjedima. Većina njih se pozivala na jedan popis koji je početkom 20. stoljeća sačinio Lajos Thalloczy, pri čemu su vrlo često čak Thalloczyjevi podaci, prema kojima, inače, treba biti veoma oprezan, falsificirani. Thalloczy, koji je dugo vremena proveo u Bosni, objavio je na mađarskome jeziku izuzetno korisnu studiju o značenju titule beg u Bosni i Hercegovinu, i dao podatke o broju kmetskih selišta koje je posjedovala pojedina begovska obitelj[5)]. Ove su podatke, kasnije, historičari uglavnom uzimali kao instruktivne za proces propadanja pojedinih begovskih obitelji, bez kritičkoga pristupa tim podacima[6)]. Thalloczy je u ovome radu dao i jedan Popis znamenitih begovskih obitelji i među begovske obitelji uvrstio i neke koje ni po kakvom kriteriju,

---

[3)] Ljiljana Smajlović: Ex-jugoslawische Kaiser, post-jugoslawische Kleider: Von der Selbstverwaltung zum Nationalismus? In: *Eliten im Wandel. Politische Führung, wirtscaftliche Macht und Meinungsbildung im neuen Osteuropa.* Paderborn 1998., S. 175.

[4)] Lj. Smajlović: Ex-jugoslawische Kaiser, S. 185 - 186.

[5)] Lajos Thalloczy: A Bosnyak-Herczegovinai "beg" czimrol. *Turul.* A Magyar Heraldikai es Genealogiai Tarsasag. Közlönye. Budapest 1915.

[6)] Neki su historičari otišli tako daleko da su jednostavno tvrdili kako su mnogi bosanski begovi toliko osiromašili da najčešće "žive od iskorišćavanja samo jedne kmetovske porodice. Istorijski najgori slučaj socijalne eksploatacije, gde kao na crtežima seljačkih kalendara jedan čovek jaše na leđima drugoga". (Milorad Ekmečić: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 2, Beograd 1989, 281.). U kritičkom i veoma argumentiranom napisu o ovoj Ekmečićevoj knjizi Nenad Filipović je upozorio kako Thalloczyjevim podacima "treba mnogo pažljivije baratati" (Nenad Filipović: Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u djelu Stvaranje Jugoslavije 1790-1918. Milorada Ekmečića. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990, Sarajevo 1990, 455)

čak i prema kriterijima koje on sam u tome radu iznosi, ne mogu pripadati begovskome sloju, dok su, pak, neke begovske obitelji ispuštene iz njegova popisa. Osim toga, njegovi podaci za neke begovske obitelji apsolutno su pogrešni[7]. Ipak, ovaj je njegov rad značajan i u historiografskom smislu, upravo zbog ovoga Popisa, ali je bio značajan i u samo doba kada je nastao, jer je njegova osnovna namjera bila odgovoriti na pitanje o značenju titule beg, što je imalo svoga odraza na određenje oficijelnih krugova vlasti prema toj tituli[8].

Mada je bošnjačka elita koja se na društvenoj pozornici pojavila 90-ih godina XX stoljeća bila jako zainteresirana za zemljišne posjede svojih prethodnika, nije u znanosti nastao nijedan ozbiljan rad koji bi se fokusirao na strukturu tih posjeda u vremenu austrougarske vladavine, nego je pažnja fokusirana na sudbinu tih posjeda poslije 1918. godine. U tim je radovima bilo riječi i o posjedima u vremenu austrougarske vladavine, pri čemu se nije raspolagalo sa tačnim informacijama nego se, uglavnom, baratalo sa općim i općepoznatim činjenicama koje, međutim, ne mogu biti presudne za temeljitu analizu strukture tih posjeda. Istraživanja nisu otišla dalje od onoga što je već ranije ponudio Ferdo Hauptmann, koji je u svojim raspravama napravio najtemeljitiju analizu bosanske socijalne historije austrougarskoga doba, ali je i sâm upadao u zamke koje društvena stvarnost postavlja pred objektivnoga historičara.[9] Tako se može objasniti da Hauptmann na jednom mjestu tvrdi kako se pojam "beg" veže za krupnoga zemljišnog posjednika, a "aga" za sitnog, dok na drugom mjestu poistovjećuje ta dva pojma i odlučuje se

[7] On, na primjer, za begove Filipoviće kaže da imaju 2 - 3 kmetska selišta, a kasnije su neki historičari, uočivši svu apsurdnost ovakve informacije, jednostavno tvrdili da Filipovići imaju 200 - 300 selišta i pri tome se pozivali na Thalloczyja uopće ne upozoravajući da sami ispravljaju njegove podatke. Provjeravajući Thalloczyjev rukopis iz 1911. i objavljeni tekst iz 1915. na mađarskome jeziku vidi se da on doista stoji na stanovištu da su Filipovići imali 2 - 3, a ne 200 - 300 selišta, kako su ga citirali neki kasniji historičari. Umjesto da ove činjenice budu upozorenje da se ne smije bezrezervno oslanjati na Thaloczyja, historičari su bili skloniji preuzumati njegove podatke nego tragati za vrelima koja bi mogla preciznije govoriti o strukturi begovskih zemljišnih posjeda.

[8] Izgleda da autorstvo ovoga Popisa ne treba vezati za Thalloczyja, mada ga je on objavio 1915. kao prilog svojoj raspravi. Naime, u zaostavštini Safvet-bega Bašagića nalazi se jedno nedatirano pismo upućeno "preuzvišenom prijatelju" u kojemu se Bašagić osvrće na "Nominal Liste der berühmtesten Begfamilien in Bosnien und der Hercegovina von General Tomičić", koju mu je pred Prvi svjetski rat dostavio taj "preuzvišeni prijatelj". Vjerovatno je u pitanju Thalloczy koji je Tomičićevu listu dostavio Bašagiću zamolivši ga za mišljenje o njoj. Bašagić se veoma kritički osvrnuo na tu listu. "Može biti ne bih se još sjetio Tomičića bilježaka, da nije zagrebački "Obzor" u izvadcima donio raspravu vašu o bosansko-hercegovačkom plemstvu, koja je izašla u nekom mađarskom listu. Kada sam pročitao ono što je "Obzor" donio, jako mi je žao bilo, što Vas nijesam prije upozorio da je Tomičića lista nepouzdana u mnogom pogledu (...)" (Nedatirano pismo Safvet-bega Bašagića u posjedu obitelji Bašagić iz Sarajeva. Fotokopija u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti u Sarajevu).

[9] Ferdo Hauptmann: Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća. *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XVII/1966-67.

za "agu" kao mjerodavno terminološko određenje za zemljišne posjednike sa kmetskim selištima u Bosni i Hercegovini. Hauptmann je o ovome objavio nekoliko rasprava, ali je sve to objedinjeno u studiji objavljenoj u Grazu 1983. godine[10], a kasnije prevedenoj i objavljenoj u Sarajevu 1987. godine u *Prilozima za istoriju Bosne i Hercegovine*. U ovoj je knjizi on objavio raspravu *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine (1878 - 1918)*. Dio o agraru je veoma opširan (str. 139 - 187). Hauptmann primjećuje kako je gruntovnim knjigama osigurana pravna sigurnost i bega i kmeta. "Aga, prema tome, u potpunom vlasništvu raspolaže samo svojim (priznatim, gruntovno upisanim) beglukom, a kmet - uz obavezu haka - postaje nesporni i trajni uživalac kmetovskog selišta/čifluka. U stvari, agi je samo formalno garantiran daljnji opstanak kao zemljoposjedniku; on ne može povećati svoj begluk pretvaranjem čifluka u beglučku zemlju pa ostaje ograničen samo na onaj sitni opseg begluka i na primanje haka, koji je sve manji. Garancija postojećih agrarnih odnosa - za što se begovat sveudilj zalagao - samo optički štiti agu, u svakodnevnom životu gura ga uistinu u kategoriju sitnog posjednika uz dodatnu manju ili veću rentu (hak). Ta ga izdržava, hrani i omogućuje da pored prodaje čiflučke zemlje živi na naslijeđeni način; iz begluka on, po pravilu, ne stvara nikakvu novu proizvodnu jedinicu, koja bi ga ukopčala u novi privredni život"[11]. Malo kasnije Hauptmann opet pojašnjava svoj iskaz da aga "ne može povećati svoj begluk" ističući kako je vlast "skučila agu na onaj kompleks beglučke zemlje koji je gruntovno upisan, onemogućujući mu da naknadnim zahtjevima (za krčevinama, šumama, baltalikom i merom) povećava proizvoljno svoj areal"[12]. Na temelju ovoga uvjerenja Hauptmann je stajao na stanovištu da je "status aga vezan za postojanje kmetovskog selišta, koje se u danim okolnostima površinski u Bosni i Hercegovini ne može u znatnijoj mjeri povećati", a povećanje broja aga, koje pokazuju austrougarski popisi stanovništva, Hauptmann je objašnjavao podjelama begovskih obitelji koje, prema islamskom baštinskom pravu, među sobom dijele i kmetove, odnosno kmetska selišta. "Diobom među nasljednike povećava se, dakle, broj aga. Odatle veći broj aga uz manji broj kmetovskih selišta". Time aga "nakon što je ranije izgubio politički položaj, gubi sada autoritet u društvu ukorak sa smanjenjem broja *svojih* kmetova"[13]. Hauptmann se zadržava na ovakvim općenitim ocjenama, koje doduše temelji na rezultatima popisa stanovništva, premda sasvim jasno konstatira kako nije u stanju raščlaniti zemljoposjedničku klasu u grupe s obzirom na veličinu njihovih posjeda, jer mu nije poznata "slika ekonomskog stanja age u BiH

[10] Ferdinand Hauptmann: *Die österreichisch-ungarische Herschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878 - 1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwiklung.* Graz 1983.

[11] *Prilozi za istoriju Bosna i Hercegovine*, (Dalje: *Prilozi*), II, Sarajevo 1987, str. 146-147.

[12] *Prilozi*, str. 147.

[13] *Prilozi*, str. 148.

(...). Mi ne znamo koliki je udio aga s pola do tri kmeta niti koliko begova posjeduje više od 100 kmetovskih selišta"[14]. Premda, dakle, priznaje da mu nije poznata ekonomska slika begova s obzirom na veličinu njihovih zemljišnih posjeda, to mu nije smetalo da rapravlja o njihovome ekonomskom stanju.

U svom pristupu Hauptmann se zadržava samo na *broju* begova i kmetova, pri čemu računa na podjelu begovskih, ali ne i na podjelu kmetskih obitelji, premda sam primjećuje da su i kmetska obitelj i kmetsko selište bili podložni podjelama[15]. Međutim, kako su se dijelile begovske obitelji, dijelile su se i kmetske! Doduše, ovaj proces nije u jednakoj mjeri zahvatio oba ta društvena sloja, ali je on bio prisutan i o tome valja voditi računa. Ovaj problem, u koji Hauptmann nije detaljno ulazio, usko je vezan za pitanje takozvanoga kmetskog prava. Kmetske obitelji su obično bile zadruge koje su ponegdje brojale i do 60 članova. Stanovali su u jednoj kući, zajednički privređivali i ravnopravno sudjelovali prilikom podjele proizvedenih prihoda. Članovi zadruge su rijetko posjedovali osobnu svojinu u pokretnim stvarima. Kmetsko pravo pripadalo je čitavoj zadruzi, a starješina zadruge je bio njezin predstavnik u odnosima sa drugim i odgovorna osoba zadruge prema begu kao vlasniku posjeda. Beg je, dakle, u kmetskoj porodici imao jednoga kmeta. Sa procesom diobe kmetskih porodica, a prema običajnom pravu, koje se u međuvremenu utvrdilo, čitluk (selište) se dijelilo na onoliko dijelova koliko je kmetska porodica imala muških članova, pa se postavljalo pitanje da li je beg sada dobivao više kmetova ili ne, odnosno da li je svaki muški član ranije kmetske porodice sada postao nositelj kmetskoga prava. Drugim riječima, da li je kmetsko pravo djeljivo ili ne[16]? Zbog toga su vlasti tražile od kotarskih načelstava da podnose izvještaje o diobama čifluka (kmetskih selišta), uz sugestiju da se diobe odobravaju u slučaju sporazuma "svih strana". Običajno pravo u Bosanskoj krajini oko diobe kmetske zadruge sastojalo se u tome da se kmetska zemlja podjednako dijelila na sve muške članove zadruge, a beg je prećutno priznavao ovo načelo ukoliko je obaviješten o toj diobi kako bi znao od koga će i koliki dio uzimati trećinu; ženski članovi zadruge nisu uzimani u obzir, jer je žena išla uz muža a djeca uz roditelje[17]. U nekim je drugim krajevima Bosne (bijeljinskome kotaru, na primjer) bio običaj da kmetska prava mogu izvršavati i ženski članovi obitelji umrloga kmeta, ali pod određenim uvjetima[18].

---

[14] *Prilozi*, str. 150.

[15] *Prilozi*, 162-165.

[16] Đorđe Mikić: Društveno-ekonomske prilike u selima Bosanske krajine u vrijeme austrougarske uprave 1878 - 1914. *Istorijski zbornik, broj 2, Banja Luka 1981.*, str. 105-106.

[17] Đ. Mikić:*Društveno-ekonomske prilike*, str. 106-109. (upućuje na: H. Kapidžić: *Agrani odnosi*, dok. br. 23, str. 185-192).

[18] ABiH, AGD, br. 1380/27 (citira se mišljenje kotarskoga medžlisa u Bijeljini od 25. 09. 1889.).

U svakom slučaju, pokazalo se da je pogrešno, govoreći o zemljišnim posjedima bosanskih begova, zadržavati se samo na broju kmetskih selišta, odnosno kmetskih porodica koje obrađuju selišta, a pogoto promatrati jedino proces raspadanja begovskih obitelji, a zanemarivati taj proces kod kmetskih, i još na temelju takvih pokazatelja izvoditi dalekosežne zaključke o velikoj eksploataciji koju sve veći broj begovskih inokosnih obitelji provodi nad istim brojem kmetskih obitelji, nego valja napraviti dalji iskorak ka egzaktnijem utvrđivanju *površine i strukture* zemljišta koje posjeduje određena begovska obitelj, i to kako begluka tako i selišta. Dosadašnja znanstvena literatura, nemajući dovoljno oslonca u historijskim izvorima, nije o tome ostavila iza sebe preciznijih istraživanja, ali se zato, osobito poslije 1990, pojavilo niz napisa u kojima se fenomen vlasništva nad zemljom postavio kao važan argument u političkim, a uskoro i vojnim, razračunavanjima na ovim prostorima. Predstavnici srpskih političkih struktura su tvrdili kako Srbi posjeduju 64% zemljišta u BiH. Kasnije je taj procenat rastao na 70, pa na 74% i tako dalje. Bošnjački je odgovor bio da oni (Bošnjaci) posjeduju preko 60% zemljišta, te da su 1918. posjedovali i puno više (oko 83%)[19]. Dvije knjige o ovome problemu, koje su pretendirale biti znanstvene, a objavljene su u ovo doba, jesu *Ekonomski genocid nad Muslimanima*[20] i *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine*[21]. U prvoj su autori agrarnu reformu provođenu u BiH poslije Prvoga svjetskog rata ocijenili kao "genocid" nad Bosanskim Muslimanima, jer je njezin cilj bio "ekonomsko uništavanje Muslimana"[22]. Dok Mustafa Imamović u svojoj raspravi, objavljenoj u ovoj knjizi, govoreći o agraru u austrougarskom vremenu, ostaje na razini ranije poznatih činjenica, ne ulazeći u nova tumačenja, pogoto ne sa stanovišta potreba aktualnog političkog trenutka, Hrelja i Purivatra su poredali niz podataka o oduzimanju zemlje poslije 1918. i zaključili kako se radi o "ekonomskom genocidu". Za nas bi, ipak, mogli biti zanimljivi podaci o oduzetim posjedima, jer takvi podaci ukazuju na posjedovnu strukturu 1918, dakle koncem austrougarske vladavine. Međutim, autori su sami upali u zamku pretjerane potrebe za

[19] Tijekom rata u BiH 1992 - 1995. vodio se rat i o tome koliko je ko vlasnik zemljišta u BiH. Bosanski muslimanski političari su angažirali dio znanstvenika koji su radili na tome, pravili određene karte na kojima su "bojili" "muslimansku" i "tuđu" zemlju i dokazivali većinsko muslimansko vlasništvo nad zemljom. Povodom pojave takvih karata 1994, koje su izradili Ibramih Bušatlija, Izet Kubat, Izet Bijedić i Salko Čampara, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca je 6. jula 1994. organiziralo raspravu u kojoj je sudjelovao niz političkih i znanstvenih djelatnika (Abdulah Konjicija, Dževad Juzbašić, Avdo Sućeska, Ibrahim Tepić, Hakija Đozić, Atif Purivatra i drugi). Tekst rasprave pretipkan sa snimljenih audiokaseta u posjedu autora.

[20] M. Imamović - K. Hrelja - A. Purivatra: *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*. (dalje: *Ekonomski genocid*). Sarajevo 1993.

[21] Bakir Tanović: *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine. Historijski pregled*. (dalje: *Ko je vlasnik*). Zagreb 1995.

[22] Purivatrina rasprava u ovoj knjizi nosi naslov *Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918 - 1941)*.

dokazivanjem "genocida", pa su u toj potrebi načinili niz kontradiktornih tvrdnji, te terminoloških i suštinskih grešaka. Okomivši se na način provedbe reforme i oduzimanja posjeda oni konstatiraju kako su jugoslavenske vlasti "privatni zemljišni posjed u Bosni i Hercegovini" tendenciozno nazvale "begluk", te konstatiraju kako je "taj pojam do tada bio (...) nepoznat u Bosni i Hercegovini. Pošto su titule i odomaćeni nazivi u Bosni i Hercegovini "beg i aga" vezani za zemljišnu aristokraciju iz prethodnog vremena, to se pojam beg namjerno veže za feudalizam, a njegov privatni zemljišni posjed počinje se nazivati "begluk", pa se na taj način u javnosti stvara uvjerenje da se tu zaista radi o nekakvom feudalnom odnosu"[23]. No, pojam "begluk" je kao oznaka za kategoriju zemljišta na kojemu nije postojalo tzv. kmetsko pravo, bio apsolutno poznat u austrougarskome vremenu. Ovakvim tvrdnjama autori, dakle, govore o postojanju privatnoga posjeda (za kojega kažu da se iza 1918. tendenciozno naziva begluk), što bi značilo da čifluci (kmetska selišta) nisu privatno vlasništvo. Ako čifluci nisu njihovo vlasništvo, onda jesu vlasništvo nekoga drugog (kmetova?) i tada se nema nikakva razloga osporavati pravo upisa vlasništva u gruntovnim knjigama na bivše kmetove. A autori upravo to čine! Osim toga, autori posve pogrešno posjednike kmetskih selišta terminološki označavaju kao "agu", a posjednike begluka "begovima"[24] . Jedan je zemljišni posjednik mogao imati i kmetska selišta i zemljišta "slobodna od kmetova". Radi se o tome da su u BiH postojale dvije vrste zemljišta s obzirom na *pravo upotrebe* (begluk i kmetsko selište), jednako kao što su postojale tri vrste zemljišta s obzirom na *pravnu narav* (erazi-mirija, mulk i vakuf). Ali podjela zemljišta s obzirom na pravo upotrebe uopće se ne tiče *prava vlasništva*. U osmansko doba nisu postojale pravne kategorije *begluk* i *kmetsko selište*, nego su u procesu čiflučenja i razgradnje klasičnog osmanskog timarskog-spahijskog sistema, izrasli čifluci kao dominirajuća vrsta posjeda, i to više vrsta čifluka. Prema hronici Salih ef. Husejinovića Muvekkita iz sredine 19. stoljeća, postojale su četiri vrste čifluka: 1. čifluci na kojima je sve pripadalo čifluk-sahibiji koji je sam ili uz pomoć najamne snage obrađivao čifluk; 2. čifluci na kojima je sve pripadalo čifluk-sahibiji, ali čifluk obrađuje čifčija; 3. čifluci na kojima je zemlja pripadala čifluk-sahibiji, a alat i volovi za obradu su pridadali čifčiji koji obrađuje čifluk; i 4. čifluci slični prethodnoj vrsti samo što nije regulirano čiji su volovi i sjeme za obradu. U okviru ovih posljednjih čifluka postojale su dvije vrste zemljišta: čifčijsko i beglučko zemljište. "Svaki čifčija ima zaseban svoj komad zemlje uz koji nema ni komad begluka, jer je sav begluk

[23] *Ekonomski genocid*, str. 55.

[24] Vidi tabelu br. 1 na str. 108 (gdje se donosi broj zemljoposjednika sa i bez kmetova prema popisu stanovništva 1910) i uporedi sa tabelom broj 6 na str. 113 (gdje se donosi broj vlasnika kmetskih selišta - age, i broj vlasnika begluka - begovi).

čitluk-sahibija rezervisao za sebe"[25] . Begluk, kao kategorija zemljišta, u doba austrougarske vladavine očigledno je prerasla iz jedne vrste čifluka iz osmanskoga doba, i to onih čifluka na kojima je bila praksa čestoga mijenjanja čifčija. Etnoglog Milenko Filipović je utvrdio kako su se na prostoru Trebave (između Doboja, Gračanice, Gradačca i Modriče) često smjenjivali čifčije na jednom čifluku. On veli kako su na prostoru Trebave "gotovo svi Srbi seljaci bili kmetovi (čifčije) muslimanskih aga i begova". Kmetovi su "grupa stanovništva" koja je "bila vrlo pokretljiva: age i begovi su svakog časa menjali svoje čifčije i dovodili druge. A i sami kmetovi su se lako kretali i odlazili od jednog age drugome. I same čifčije su doprinosile mnogo tome seljakanju na taj način što su podmićivanjem čitluk-sahibija uspevali da oteraju dotadašnje čifčije, a mesto njih da bude uzet onaj koji je dao nešto. Bilo je, kažu, dovoljno odneti begu ovna ili "jungu" masla pa da on onda dadne najbolju zemlju, čifluk"[26]. Od sredine 19. stoljeća (Saferske naredbe, 1859.) kmetovi (čifčije) su bili zakonom zaštićeni i njihova sigurnost na čifluku je povećana[27], ali iz onih čifluka na kojima je i dalje bila česta pokretljivost čifčija iz raznoraznih razloga[28] izrasli su begluci koji su kao takvi u austrougarsko doba bilježeni u gruntovnim knjigama.

Ova razlika između begluka i kmetskoga selišta je, zapravo, nastala tek iza 1878, jer nju ne poznaje niti jedan osmanski agrarni zakon, pa ni temeljni osmanski agrarni zakoni - Ramazanski zakon i Saferska naredba. Dok se u tim zakonima upotrebljavaju pojmovi "čifčija" i "čifluk" (u prevodima na njemački jezik Pächter i Pachtgut) "kmet" i "kmetsko selište" su postali predmet gruntovnoga upisa čime je *de facto* ozvaničeno posebna kategorija

---

[25] Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit: *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo 1999, str.1025 - 1026; Vojislav Bogičević: Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 - 1878. godine. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. II, Sarajevo 1950, str. 146.; Nedim Filipović: Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose). *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, IV, Sarajevo 1952; Nedim Filipović: Odžakluk timari u BiH. POF, V (1954 - 1955), Sarajevo 1955. (Kritički pristup o stavovima Nedima Filipovića o ovome pitanju vidi: Ahmed S. Aličić: Osmanski feudalizam i širenje islama u naučnim radovima Nedima Filipovića. Okrugli sto Naučno djelo Nedima Filipovića, ANUBiH, Sarajevo 2000, str. 101 - 113); Avdo Sućeska: Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u XIX stoljeću. *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo 1990, str. 240;

[26] Milenko S. Filipović: *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*. ANUBiH. Građa, knjiga XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12. dalje (*Prilozi*) Sarajevo 1969, str. 88.

[27] Vasilj Popović: *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul - Medžida (1839 - 1861)*, Beograd 1949, str. 279 - 285.

[28] Razlog za veću pokretljivost čifčija nalazi se i u tome da su često sami begovi naseljavali kmetove iz udaljenijih krajeva na svoje posjede (neki hercegovački begovi, koji su posjede imali u Semberiji, naseljavali su stanovnike iz Hercegovine na svoja imanja kao kmetove, jednako kao što su u neke krajeve na prostoru Trebave naseljavali kao kmetove zarobljenike iz Srbije, koje su zarobili početkom 19. stoljeća u vrijeme vojnih okršaja za vrijeme Prvog i Drugog srpskog ustanka. (Milenko S. Filipović: *Prilozi*, str. 89).

čifluka - čifluk opterećen pravom nazvanim kmetsko pravo[29]. U uvodnim objašnjenjima popisa stanovništva 1910, a i u ranijim popisima, veli se kako se u Bosni i Hercegovini "razvio kroz vijekove posebni oblik seljačkoga prava na uživanje zemljišta zemljoposjednika. Taj se oblik zove kmetsko pravo"[30]. U pripremama popisa 1910. namjeravalo se utvrditi koliko kmetskih selišta posjeduje svaki beg u čitavoj zemlji, ali se u tome nije uspjelo[31]. U našoj je literaturi zanemarivana ili relativizirana ova razlika između begluka i kmetskih selišta, premda je ta razlika bila očita (odnosi između obrađivača i vlasnika su bili različiti, razlika u tržišnoj cijeni ovih kategorija zemljišta je bila velika i tako dalje). Razlog za to je vjerovanje da su begluci mali kompleksi zemljišta. To je uvjerenje ušlo u literaturu zbog identifikacije mulk-posjeda iz osmanskoga doba sa beglukom kao ketegorijom pod kojom se u doba austrougarske vladavine u Bosni može razumijevati jedino onaj kompleks begovskih posjeda na kojima kmetovi nisu imali tzv. kmetsko pravo. Budući da ova identifikacija nema nikakvo utemeljenje mora se zaključiti kako su i svi zaključci temeljeni na takvoj pretpostavci posve krivi. Bez obzira što je austrougarska uprava *de iure* priznala osmansko agrarno zakonodavstvo ipak se u realnome životu odvijaju procesi koji su tu naslijeđenu pravnu regulativu u izvjesnoj mjeri mijenjali. Među novinama koje je uvela nova vlast posebno je važno to "da se svojstvo one zemlje, na kojoj je nastanjen kmet, izriječno zabilježi u gruntovnici kao kmetovska zemlja"[32].

Rasprava Bakira Tanovića ocijenjena je od recenzenta, dr Ive Banca, veoma povoljno. "Ovom studijom, veli Banac, u kojoj nudi niz novih tumačenja, Tanović daje *definitivne odgovore na pitanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini* (podcrtao H.K.)"[33]. Tanović je, međutim, jednostavno preuzeo tvrdnju Mustaj-bega Mutevelića, koju je ovaj izrekao 1911. godine[34], po kojoj su "zemlje koje su se nalazile u rukama čitluk sahibija uvijek bile mulkovne zemlje i da one u Bosni nikada nisu spadale u kategoriju erazi

[29] Zvanična osmanska uprava nije nikada priznala pojam "kmetski odnos, jer on podrazumijeva kulučenje, po nahođenju posjednika. To se vidjelo i u vrijeme Tahir-paše 1848 - 1850. godine, kada je po nalogu Porte zabranio angariju". Pojmove "kmet" i "kmetski odnos" sa sobom donose srpski seljaci koji se od početka 19. stoljeća naseljavaju na muslimanska imanja (Ahmed S. Aličić: Da li je novija povijest Bosne u korelaciji sa osmanskim društveno-političkim sistemom. *Istočna Bosna i Sandžak (Znanstveni skup) 23. maja 1994.* Sarajevo 1996, str. 80)

[30] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sastavio Statistički odjel Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija. Sarajevo 1912, str. LXXX.

[31] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, str. LXXXI.

[32] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 49.

[33] B. Tanović: *Ko je vlasnik*, str. 8.

[34] *Agrarni govor narodnog poslanika Mustajbega Mutevelića održan u bos. herceg. Saboru dne 4. aprila 1911. sa dodatkom: Nekoliko odgovora protivnicima o našem erazi-mirijskom vlasništvu.* Sarajevo 1911.

mirije"[35]. Predosmansko porijeklo bosanske zemljoposjedničke elite u osnovi je Tanovićeva izlaganja. Njegov je zaključak kako su Bošnjaci 1910. posjedovali 63,84% ukupne obradive površine u Bosni i Hercegovini[36]. On "svoje" rezultate i numeričku kombinatoriku temelji na podacima iz ranije pomenute knjige *Ekonomski genocid*.

Istodobno sa aktualiziranjem pitanja vlasništva nad zemljišnim posjedima u BiH, sve se češće pojavljuju rasprave, pa čak i knjige, o pojedinim znamenitijim obiteljima, pri čemu ponekada i sami naslovi knjiga bivaju vrlo upitni[37]. Svi odreda tvrde kako su njihovi preci bili veliki zemljoposjednici. U intervjuima koje je autor obavio sa potomcima izvjesnoga broja znamenitih begovskih obitelji, a i u anketnom formularu pripremljenom za ovu priliku, malo je njih znalo precizno odgovoriti na pitanje o zemljišnim posjedima. Najčešći odgovor je bio da je njihovim precima pripadalo sve "dokle oči vide".

Sve ove rasprave o strukturi vlasničkih odnosa u BiH imaju jedan zajednički nedostatak: ne temelje se na egzaktnim pokazateljima. Egzaktni pokazatelji sadržani su jedino u zemljišnim knjigama (gruntovnica), koje su od svoga ustanovljenja u austrougarsko doba u upotrebi u BiH sve do danas. Poteškoća za istraživače je u tome što ne postoje koncentrirani podaci iz gruntovnica na jednom mjestu, nego su oni ostali na razini svakoga kotara, odnosno kotarskih sudova. U BiH je 80-tih godina obavljeno avionsko snimanje zemljišta s ciljem provjeravanja stanja u zemljišnim knjigama i dovođenja u red vlasništva nad zemljom, ali taj posao nije priveden kraju. Mi smo u svojim istraživanjima utvrdili da su od konca 1911. u okviru Zemaljske vlade u Sarajevu prikupljane informacije o kmetskim selištima, broju vlasnika i njihovoj vjerskoj pripadnosti. Sve te informacije su činile osnovu za sastavljanje kmetskoga katastra[38]. Zajedničko ministarstvo finansija je 18. novembra 1911. naredilo osnivanje katastra kmetskih selišta pri odsjeku Zemaljske vlade za otkup kmetova. "Taj će kmet. katastar služiti mjerilom djelovanja te podlogom uredovanju otkupnog odsjeka zemaljske vlade gledom na broj, veličinu i vrst kmet. selišta i pokazivati u svako doba, koji ga posao još čeka, odnosno u kojem razmjeru sudjeluju ostala novčana vrela kod otkupa kmetova. (...) Uz katastar sastaviće se ujedno i popis svih zemljovlasnika u formi alfabetskog indeksa za cijelu zemlju; taj imenik dovodiće se u sklad sa promjenama u vlastovnici periodički". Zemaljska je

[35] B. Tanović: *Ko je vlasnik*, str. 18 - 19.

[36] B. Tanović: *Ko je vlasnik*, str. 49, 68.

[37] Dok su neke studije vrlo utemeljene (Ibrahim Filipović: *Filipovići. Bosanska muslimanska porodica. Njen postanak, razvoj i uticaj u vremenu od 1574. do 1991. godine.* Sarajevo 1991.), dotle je mnogih značaj veoma upitan (Safet O. Hasanbegović: *Stabla što ljube nebo. 300-godišnja genealogija rasta i stradanja porodica Hasanbegović i Pašić.* Sarajevo 1994.)

[38] ABiH, ZVS, Agrar, V. (Nr. 241.221/I.- Dep. 5, Sarajevo 29. oktobar 1911).

vlada tražila od svih kotarskih sudova da informacije o promjenama broja kmetskih selišta dostavljaju četiri puta godišnje odsjeku Zemaljske vlade za otkupljivanje kmetskih selišta, a sve te promjene će se unositi u kmetski katastar, koji je uređen "u formi kartoteke analogno otkupnim zajmovima po kotarima tako, da svaki kotar sačinjava posebnu cjelinu, u kojoj su katastralne općine alfabetskim redom, a u ovima pojedina selišta rednim brojem gruntovnih uložaka poredana"[39]. Ovakve su informacije doista dobivene i ustanovljen je kmetski katastar sa svim ovim potrebnim informacijama. Poslije 1918. Agrarna direkcija u Sarajevu je, prema Uredbi o likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. isplatila određenu odštetu (250.000.000 dinara) za bivša kmetska selišta (ostalo je iz te likvidacije još oko 17.000.000 dinara koje država nije platila bivšim zemljovlasnicima za obradivu zemlju i rentu kao naknadu za hakove iz 1919. i 1920. godine). Agrarna direkcija nakon toga posla nije ostavila preglednu evidenciju, pa je u šest velikih kasa ormara ostalo 18.330 predmeta po kojima je likvidacija izvršena i u kojima je sadržano oko 67200 korisnika u BiH. Zbog toga je od početka 1940. unutar agrarno-pravnog odsjeka poseban tim službenika radio na sređivanju te evidencije u 22 knjige. Vodilo se strogo računa da sve infomacije budu dobro provjerene, kako bi podaci bili posve pouzdani. Sve ove informacije su sačuvane i one sadrže podatke o bivšim kmetovima i njihovim selištima (ime, prezime i očevo ime, broj zemljišno-posjedovnoga lista, broj gruntovnoga uloška, katastarska općina, kotar u kome se selište nalazi, i ime zemljovlasnika kome se odšteta isplaćuje sa tačnim navođenjem udjela u vlasništvu ako se odšteta isplaćivala za više vlasnika, te gruntovne izvatke koji sadrže tačnu evidenciju svake katastarske čestice i njezinu oznaku u gruntovnom ulošku). Ipak, često u ovoj građi nedostaju gruntovni izvadci, pa nije moguće za svako kmetsko selište, za koje je utvrđeno ime, prezime i očevo ime, broj zemljišno-posjedovnoga lista, broj gruntovnoga uloška, katastarsku općinu, kotar u kome se selište nalazi, i ime zemljovlasnika kome je selište pripadalo, utvrditi i strukturu zemljišta. Zbog toga se u takvim slučajevima istraživač mora zadovoljaviti samo utvrđivanjem broja selišta koje pripada pojedinom begu, a tamo gdje se raspolagalo i gruntovnim izvadcima može se analizirati struktura zemljišta po pojedinim selištima i objedinjavati to na razinu jedne begovske obitelji.

Jugoslavenske su vlasti sličnu evidenciju, kao za kmetska selišta, uradile i za beglučka zemljišta. Već početkom 1936. ministar poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije je, zbog nepostojanja precizne evidencije o okončanim beglučkim sporovima, odnosno o oduzetim beglucima za koja je plaćena odšteta, izdao naredbu da se prikupi tačna evidencija o ukupnoj površini oduzetih begluka i novčanom iznosu koji je za to plaćen. Osobita pozornost u ovoj naredbi skreće se na činjenicu da je bilo slučajeva da je isto beglučko zemljište dvaput dosuđivano i dvaput plaćano zemljoposjednicima, pa se upozorava da ta

[39] ABiH, ZVS, Agrar, V. (Nr. 263.204/I - Dep. 5 ex 1911.)

evidencija mora sadržavati brojeve gruntovnih uložaka i zemljišno-knjižnih čestica kako bi se utvrdilo da li je za isto zemljište isplaćivana naknada dva puta. "Podatke za vođenje ove evidencije uzimaće Uprava (Banska uprava, op. H.K.) iz beglučkih predmeta, koji su u radu i kao takvi prolaze kroz upravu. Za isplaćena beglučka zemljišta Uprava će se poslužiti sa novčanim knjigama za isplatu oštete, u koju su ubeležavani brojevi presuda i na osnovu tih podataka zatražiće Uprava te predmete od srezova radi uzimanja potrebnih podataka za evidenciju, a potom će ih opet vratiti srezovima radi proveravanja po Zakonu o kmetskim selištima. Osim toga potrebni se podaci mogu pribaviti kod srezova prilikom službenog putovanja činovnika agrarnopravnog otseka po srezovima"[40]. Na temelju ove Naredbe uspostavljene su posebne sveske za svaki srez (za Drinsku banovinu pominje se 13 svesaka za svaki srez i jedna za sresku ispostavu Goražde - ukupno dakle 14 svesaka) i u te sveske unošeni su svi podaci o oduzetim i seljacima dodijeljenim beglucima oslanjajući se na pojedine spise koji su nastajali u beglučkim sporovima i na odluke koje su iz toga proizilazile, a koji su dostavljani srezovima radi gruntovnoga prenosa vlasništva sa begova na nove vlasnike. Koncem 1940. odlučeno je da se sva ta evidencija objedini u pet velikih knjiga. "Svaka pomenuta knjiga na prvoj strani imaće i registar katastarskih opština po azbučnom redu po srezovima sa oznakom strane (strana) na kojoj su uneti podaci za tu opštinu po redu zemljišno-knjižnih uložaka". Prema priloženom formularu vidi se da je evidentiran broj zemljišno-knjižnog uloška, čestica na koju je stavljen zahtjev, prezime i ime potraživača, prezime i ime zemljovlasnika, broj izvršnog rješenja, površina dosuđene zemlje i da li je odšteta isplaćena. Zna se da je 3.XI. 1940. od državne štamparije u Sarajevu naručeno da odštampa te formulare i da ih uveže u 5 knjiga, ali za sada nemamo detaljnijih informacija što se desilo sa tim knjigama, i da li se stiglo u njih unijeti sve potrebne informacije, budući da je već u proljeće naredne godine počeo Drugi svjetski rat na ovim prostorima.

Kako se, dakle, gubi trag ovim preciznim informacijama o oduzetim beglucima, za utvrđivanje veličine begluka u vlasništvu pojedinih begovskih obitelji postoji jedna druga koncentrirana evidencija koja je urađena nakon Prvoga svjetskoga rata, a koja je mogla biti samo cjelovitija od tih evidencija koje je vlada pred Drugi svjetski rat skupljala, jer se odnosi na *cjelokupne, a ne samo oduzete* begluke. Radi se o popisima naslovljenim *Detaljan sastav slobodnih posjeda (begluka)* koji je urađen za svaki kotar. U ovim je popisima za svaki kotar sadržan broj zemljišno-knjižnog lista, gruntovnog uloška, katastarska općina i struktura begluka, zatim ime, prezime, očevo ime i boravište zemljovlasnika (bega), te način obrade begluka. Ovi se numerički pokazatelji mogu ukrstiti sa podacima o kmetskim selištima kako bi se provjerilo eventualno dvojno evidentiranje jednoga gruntovnoga uloška i kao

[40] ABiH, KBUDB, 3485/40. (U prilogu Naredba Ministarstva poljoprivrede br. 8816/VIa/35 od 15. januara 1936.)

selišta i kao begluka. Utvrdivši na taj način vjerodostojnost ovih evidencija, ovi numerički pokazatelji omogućavaju dalje pretraživanje po raznim osnovama, i grupiranje informacija po bilo kojem kriterijumu. Tako se može napraviti analiza posjeda za svaku inokosnu begovsku obitelj.

Na kraju, želim samo iznijeti opće podatke do kojih sam ja došao u svojim istraživanjima proučavajući detaljnu strukturu posjeda pojedinih begovskih obitelji. Prema podacima iz 1911. godine površina begluka koja se nalazila u rukama 9.490 posjednika (a koji su posjedovali iznad 200 dunuma begluka) iznosila je 4.861.470,624 dunuma (što je u odnosu na ukupnu površinu BiH od 51.027.411,722 dunuma iznosila 9,5% ukupne površine BiH). Prema Evidenciji o beglučkim posjedima većim od 575 dunuma u vlasništvu pojedinih obitelji može se utvrditi vlasništvo za 2.420.104,317 dunuma begluka, a od toga je 1.143.772,989 dunuma (47%) nalazilo u rukama 264 velike muslimanske zemljoposjedničke obitelji. Ako se kombinira veličina begluka i broj kmetskih selišta (pri čemu se kao donja granica uzima posjedovanje najmanje 100 kmetskih selišta), uz jedan korektivni faktor koji se sastoji u tome da je postojao manji broj obitelji koje su posjedovale znatan broj kmetskih selišta, a manje komplekse beglučkoga zemljišta, ali su općenito smatrane begovskim obiteljima, tada se ovaj broj od 264 velike muslimanske zemljoposjedničke obitelji smanjuje na svega 46 obitelji, koje posjeduju velike komplekse zemljišta, te se za njih, prema tim kriterijima, može kazati da su predstavljali bosansku begovsku zemljoposjedničku elitu toga doba. Tako je urađen jedan spisak krupnih zemljoposjedničkih begovskih obitelji u Bosni i Hercegovini na prijelazu 19. i 20 stoljeća koje su bile predmet pojedinačne analize. Riječ je o slijedećim obiteljima: Đonlagić, Đumišić, Čengić, Ajanović, Alibegović, Bašagić, Beširević, Begović, Begzadić, Biščević, Bušatlija, Cerić, Džinić, Fadilpašić, Filipović, Firdus, Gradaščević, Hafizadić, Hasanpašić, Hrasnica, Ibrahimbegović, Ibrahimpašić (krajiški), Ibrahimpašić (travnički), Idrizbegović, Kapetanović (derventski), Kapetanović (vitinski), Kapetanović (prijedorski), Kapetanović (jajački), Kapetanović (tešanjski), Karabegović (banjalučki), Krupić, Kulenović, Ljubović, Miralem, Mulabegović, Muslibegović, Pašić (nevesinjski), Pašić (bijeljinski), Rizvanbegović, Resulbegović, Salihbegović, Sulejmanpašić, Teskeredžić, Tuzlić, Uzeirbegović i Zaimović.

Ovih 46 obitelji posjedovalo je ukupno 689.207,947 dunuma begluka, što u odnosu na 1.143.772,989 dunumu begluka, koliko se nalazilo u rukama muslimanskih velikih posjednika, iznosi 60,5%, odnosno 14,3% svih begluka u Bosni i Hercegovini (4.861.471 dunuma prema evidenciji 1911. godine). Osim toga, valja skrenuti pozornost da je u krugu ovih 46 obitelji postojao jedan broj obitelji koje nisu imale velike komplekse begluka, ali su imale iznad 100 kmetskih selišta, te su iz literature općenito poznate kao begovske obitelji i igrale su važnu socijalnu i političku ulogu u historiji Bosne na prijelazu 19 i 20 stoljeća (Begovići iz Dervente, Bušatlija, derventski, tešanjski

i vitinski Kapetanovići[41)], Ljubović, Mulabegović iz Dervente, nevesinjski Pašići i trebinjski Resulbegovići).

Ja sam se fokusirao na zemljišne posjede krupnih zemljoposjedničkih begovskih obitelji, posebno analizirajući strukturu zemljišnih posjeda 46 begovskih obitelji. Iz te se analize vidi da se najznačajniji dio zemljišnih posjeda u BiH nalazio u krugu tih obitelji. Oko 15% svih slobodnih zemljišnih posjeda (begluka) i preko 30% kmetskih selišta nalazio se u ovom krugu obitelji. Ukupan broj kmetskih selišta 1918. godine, koje su bile u vlasništvu ovih 46 obitelji, i za koje se može točno utvrditi ime i prezime starješine kmetske obitelji, i mjesto gdje se selište nalazi, iznosio je 31.986, ali se za svega 5.761 selište može utvrditi površina i detaljna struktura selišta, a za ostalih 26.225 poznato je samo ime i prezime kmeta i mjesto gdje se selište nalazilo. To je, ipak, bilo sasvim dovoljno informacija za šire analize begovskih zemljišnih posjeda.

[41)] Postoji izvjesna mogućnost da je u nekim mjestima kmetski odnos bio nejasan, pa su se u spiskove kmetskih selišta upisivala i zemljišta koja su u gruntovnici bila upisana kao begluk. Takvih je slučajeva sigurno bilo u kotaru Duvno. Tu treba tražiti i razlog da neke begovske obitelji, osobito hercegovačke, posjeduju manje komplekse begluka, a znatnan broj kmetskih selišta. (Vidi: ABiH, AGD, 4021/22)

PROBLEM ISTRAŽIVANJA NAUKE U BOSNI I HERCEGOVINI POSLIJE 1945. GODINE

Senija Milišić

U maju 2000. godine u Sarajevu je održan Međunarodni simpozijum pod naslovom "Uloga nauke i visokog obrazovanja u razvitku Bosne i Hercegovine". Radovi sa tog skupa objavljeni su u istoimenom zborniku. Simpozijum je održan u povodu obilježavanja 50-godišnjice postojanja i razvoja Univerziteta u Sarajevu. Elaborirana su pitanja društvenog, ekonomskog, tehnološkog, političkog, socijalnog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine u 21. vijeku. Ono što nije elaborirano i čega nema u ovoj knjizi niti u istorijskoj nauci o Bosni i Hercegovini i u Bosni i Hercegovini jeste istraživanje bosanskohercegovačke nauke u tih proteklih 50 godina postojanja i razvoja njenih naučnih institucija. Ne postoji analiza koja bi pokazala u kojoj su mjeri nauka i naučne institucije u Bosni i Hercegovini doprinijele utemeljenju procesa društvenog napretka. Dakle, bez sagledavanja procesa dosadašnjeg razvoja ne može se govoriti ni o mjestu i ulozi nauke u narednom periodu, koji je pred nama.

Pojedini periodi i faze, kao i teme iz naše istorije ne mogu se preskakati niti zaobilaziti kao da ih uopšte nije ni bilo. Takav odnos prema vlastitoj prošlosti nosi u sebi višestruke štetne posljedice.

Sva naša saznanja o razvoju nauke i naučnih institucija uglavnom su enciklopedijske natuknice o onom šta je bilo za vrijeme osmanske, potom austro-ugarske uprave, zatim za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Dolazimo tako do 1945. godine. Najveći broj institucija nauke u Bosni i Hercegovini formira se po prvi puta u njenoj povijesti u periodu koji započinje sa ovom godinom. Nastanak, razvoj i dostignuća ovih institucija za nas su još uvijek nepoznanica. Gledano hronološki, ovaj razvojni put može se posmatrati kroz dvije faze: prva od 1945. do 1950. i druga nakon 1950. pa do 1958. ili do 1966. godine. Potrebno je dakle analizirati kakva je i šta je bosanskohercegovačka nauka u tom periodu i na koji se to način ona institucionalizirala. Pored rekonstrukcije nastanka tih institucija i njihove strukture, potrebno je utvrditi šta su posljedice ove institucionalizacije. Posljedica ovog procesa

jeste stvaranje bosanskohercegovačke nauke, jer se kroz proces institucionalizacije stvarala bosanskohercegovačka nauka.

Literatura o institucijama nauke Bosne i Hercegovine je malobrojna i kreće se od one rađene na čisto amaterskoj osnovi do radova koji imaju pretenzija da budu istoriografski. Tako se razvoj nekih od ovih institucija može pratiti od njihovog osnivanja do danas. Nastanak i rad visokoškolskih ustanova kao i raznih instituta i zavoda od njihovog osnivanja do obilježavanja određenih obljetnica, bibliografije naučnih i stručnih radova njihovih saradnika, mogu se za neke od njih također naći u prigodnim publikacijama. Ni istoriografija na području bivše Jugoslavije nije do sada ozbiljnije izučavala ovu temu. Samo jedan autor, Đorđe Stanković, bavio se razvojem Beogradskog univerziteta.

O Naučnom društvu, odnosno Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine postoji jedna Spomenica, o razvoju Univerziteta u Sarajevu također jedna, te nekoliko manjih članaka i spomenica o djelatnosti pojedinih fakulteta i instituta, te Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Kako je to jedno od značajnih pitanja našeg opšteg razvitka, izuzetno je važno njegovo cjelovito sagledavanje i obrada.

Sa 1945. godinom nastupile su radikalne promjene u društvu. Umjesto građanskog, formirano je jedno potpuno novo društvo. Starih institucija nije bilo, a nove se nisu osnivale po modelu beogradskih, zagrebačkih i ljubljanskih između dva svjetska rata. Prvo je potrebno utvrditi na kom se principu osnivaju naučne institucije u Bosni i Hercegovini i kako teče proces njihovog organizovanja. Ljudi koji su radili na konstituisanju nove države, odnosno na formiranju pravne države i državnog poretka, bili su ljudi iz prethodnih sistema. Bosna i Hercegovina je prema Ustavu trebalo da bude ravnopravna republika, međutim ona nema svojih institucija koje bi potvrdile proklamovanu i zagarantovanu ravnopravnost. Bez institucija, i pored političkih uslova, ona nije država jer nema uslove da egzistira, čime je i njena nezavisnost nemoguća.

Postavlja se pitanje kako je društvo u tom vremenu gledalo na osnivanje institucija nauke i koje su to institucije bile prioritetne za Bosnu i Hercegovinu? Potrebe života nalagale su hitno osnivanje istih. Prvi korak na tom putu bilo je regrutovanje prvih naučnih kadrova. Stoga je potrebno utvrditi kakva je bila njihova akademska struktura po akademskom stepenu obrazovanja, kakav je bio kvalitet kadra i odakle se on regrutovao.

Za prvu fazu karakteristično je da je to vrijeme obnove i izgradnje zemlje, odnosno prvog petogodišnjeg plana. Rezultati postignuti u tom vremenu doveli su Bosnu i Hercegovinu na pozicije koje je imala 1940. godine. Međutim, događanja koja su uslijedila u vezi sa rezolucijom IB-a, stavila su Bosnu i Hercegovinu pred velika iskušenja. Povlačenjem ruskih stručnjaka koji su pomagali u obnovi i izgradnji, problem kadrova, obnove i dalje izgradnje

bili su dovedeni u pitanje. U takvim okolnostima jedini izlaz bilo je okretanje vlastitim snagama i mogućnostima. Stoga je otvaranje Univerziteta u Sarajevu 1949. godine predstavljalo izuzetno značajnu naučnu, obrazovnu, kulturnu i društvenu tekovinu u razvoju Bosne i Hercegovine.

Stvaranjem vlastitih naučnih institucija željelo se što neposrednije uticati na broj i kvalitet stručnjaka potrebnih Bosni i Hercegovini. Time su nauka i naučni rad dobili više mogućnosti i prostora za svoje djelovanje.

U drugoj fazi odvijao se viši stepen naučnog života. On se ogleda u udaranju temelja najvažnijim nastavno-naučnim institucijama, fakultetima, višim i visokim školama, koje su objedinjene u Univerzitet.

Time je razvoj naučnog rada bio omogućen, čemu je služilo i formiranje više specijalizovanih naučno-istraživačkih institucija. U njima je djelovao relativno veliki broj naučnih radnika. Nauka je postala faktor opšteg napretka i imala je snažnog udjela u prevladavanju zaostalosti i prerastanja Bosne i Hercegovine u srednje razvijenu i modernu zemlju, sa otvorenim mogućnostima daljeg uspona.

Stoga je neophodno utvrditi sljedeće:

- gdje i zašto se osnivaju institucije nauke;
- čime se to obrazlaže, odnosno šta je motiv za osnivanje;
- ko ih finansira;
- analizirati profiliranje institucija nauke;
- da li je formiranjem institucija nauke i naučnih kadrova, i pored svih promjena u sferi politike, finansiranja, raznih modusa organizovanja postignut i kakav kvalitet istih.

Posljedica institucionalizacije jeste stvaranje bosanskohercegovačke nauke. Tu je i pitanje njenog mjesta, prvo u okvirima bivše jugoslovenske države, a zatim u svjetskim razmjerama i tokovima.

U okviru ovoga potrebno je istražiti:

- na koji način nauka i naučni rad dobivaju više mogućnosti i prostora za svoje djelovanje;
- koje se naučne discipline razvijaju na fakultetima;
- koja je koncentracija naučnog kadra na njima;
- koja istraživanja i iz kojih oblasti se razvijaju u okviru Univerziteta;
- rekonstrukcija rada institucija nauke.

Osnivanjem Naučnog društva Bosne i Hercegovine 1951. godine izražena je bosanskohercegovačka društveno-politička individualnost u okviru FNRJ. Naučno društvo time je postalo najviša kompleksna naučna organizacija. Naučnom radu, kao osnovnom preduslovu uspješnog razvitka zemlje, dat je još veći značaj. Nakon sagledavanja cjelokupnog naučnog razvoja, moći će se utvrditi značaj i dometi cjelokupnog bosanskohercegovačkog poslijeratnog razvoja.

Konačni cilj jeste utvrđivanje značaja institucija nauke u cjelini i pojedinačno, i to:

- analizom nastanka i razvoja naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini;
- utvrđivanjem na kojim se materijalnim i naučnim osnovama razvijaju te institucije;
- koje su to pokretačke snage (materijalne, ideološke, političke i druge) razvoja nauke i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini;
- analizom zadataka nauke i naučnih ustanova u Bosni i Hercegovini i na koji su način nauka i naučne ustanove bile povezane sa opštim društveno-ekonomskim razvojem društva;
- kakva je kadrovska politika vođena u nauci i naučnim ustanovama;
- prezentiranjem organizacija nauke i naučnih ustanova;
- sumiranjem rezultata nauke i naučnih ustanova za navedeno razdoblje.

Proces nastanka i razvoja naučnih institucija moguće je pratiti i prema sljedećim oblastima:

- prirodno-matematičke nauke,
- društveno-ekonomske nauke,
- kulturno-istorijske nauke,
- medicinske nauke,
- geologija, rudarstvo, energetika,
- građevinski kompleks i saobraćaj,
- metalni kompleks,
- drvni kompleks,
- prehrambeni kompleks,
- muzeji i
- arhivi.

Izučavanje procesa institucionalizacije nauke u Bosni i Hercegovini za period nakon završetka Drugog svjetskog rata od posebnog je naučnog interesa. Do 1958. godine ova je država izgradila i potvrdila svoju državnost kroz institucije iznutra.

BOSNA I HERCEGOVINA 1992-1995. U NJEMAČKIM IZVORIMA I LITERATURI

Nacrt projekta istraživanja

Zijad Šehić

Nakon smrti Josipa Broza 1980. na njemačkom govornom području sa velikom pažnjom praćena su zbivanja u SFR Jugoslaviji. Uglavnom su predstavljena u publicistici, sadržavajući najvećim dijelom futurističke predstave i scenario koji se deceniju kasnije ostvario.

Kada je jugoslavenska kriza stupila u završnu fazu, počelo je integrisanje publicističkog aspekta u histirijska zapažanja. Prve stručne publikacije predstavljale su sintetičke preglede viđene kroz presjek novinskih izvještaja, zgusnuta zapažanja procesa u prethodnoj deceniji. Sa posebnom pažnjom praćen je nacionalni razvoj nakon postkomunističke emancipacije. U središtu razmatranja nalazili su se motivi i pozadina jugoslavenske krize, historijska problematika i njen utjecaj na aktualna zbivanja. U završnoj fazi veća pažnja posvećena je njenoj internacionalizaciji.[1)]

[1)] Reuter Henrichs Irena, *Der Islam in Jugoslawien*, München 1988.; Brunner Georg, *Die Stellung der Moslime in den föderativen Systemen der Sowjetunion und Jugoslawien*, Hrsg. v. Kappeler Andreas, Simon Gerhard, Brunner Gerhard, Köln, 1989.; Gumpel W., *Jugoslawien in der Krise.* Europäische Rundschau, Nr 3,Wien 1989, Nr 17/1, 41-48.; Rullmann H. P., *Krisenherd Balkan.* Hamburg 1989.; Lendval Paul, *Jugoslawien ohne Jugoslawen, die Wurzeln der Staatskrise*, u: Europa Archiv, 45/19, 1990, 573-580.; Paparela J., *Die jugoslavische Volksarmee als ein politischer Faktor*, Südosteoropa, 1990, 2.; Petković Ranko, *Die Haltung der Grossmächte, der europäischen und insbesondere der Nachbarstaaten zur Wehrung der politischen unabhänigkeit und Teritorialen Integrität Jugoslawiens*, Südosteuropa, 1990, 484-495.; Bebler Anton, *Das Militär in Jugoslawiens Krise*, u: Europäische Rundschau, Wien, 1991, Nr 19/3.; Brey Thomas, *Jugoslawien: der Vielvölkerstaat zerfält*, u: Österuropa, Vol. 41, Nr 7, Berlin 1991, 417-430, 709-724.; Furkes J /Schlarp X. H., *Jugoslawien. Ein staat zerfält*, Reinbeck-Rowohlt 1991.; Gačanović B., *Die etnische Säuberung der Ehebetten*, Osteuropa, 1991, A 528-A 530.; Libal Wolfgang, *Das ende Jugoslawien Chroniik einer Selbstzerstörung, .* Wien-Zürich 1991.; Reuter Jens, *Die Enstehung der jugoslavische Krise und ihre internationaliserung*, Südosteoropa, 1991, Vol. 40, Nr 7/8, 343-352.; Wimmer M., *Brenpunkt Jugoslavien: der Vielvölkerstaat in der Krieg,* München 1991.

Glavni elementi prethistorije ratnih zbivanja sadržavali su slijedeće činjenice:

Smrću Josipa Broza, karizmatske ličnosti i integrativne figure socijalističke Jugoslavije, pukla je posljednja spojnica koja je zemlju držala zajedno. Njegovo životno djelo, ujedinjena i između sebe pomirena Jugoslavija, počela je da puca neposredno nakon što je bio podignut njegov mauzolej. Opće stanje društvene krize, praćeno slomom vladajuće ideologije, stvorilo je prazan prostor u kome su nacionalističke snage, nakon 40-godišnjeg tabu razdoblja, naišle na izuzetno plodno tlo. U vrtlogu demokratizacije, izronile su zapanjujuće svježe i agresivne. Više nije bilo snage koja bi im se mogla suprostaviti. "Jugoslavenska ideja" umrla je po drugi put, a sa njom se raspala Titova država.

Epicentar nacionalističkog potresa koji je Jugoslaviju pretvorio u ruševinu, nije se nalazio u nekom rubnom području Jugoslavije, već u njenom jezgru, u Srbiji. Zbog toga, erupcija je rastrgala cijelu konstrukciju.

Raspad socijalističkog sistema značio je također i u Jugoslaviji zalazak komunističke državne partije. Komunizam, kao revolucionarni projekt i kulturološki fenomen doživio je propast. I tradicionalna saveznica Srbije, Rusija, odlučila se za reforme zapadnjačkog tipa. Srbija je kulturnu i nacionalnu identifikaciju potražila u mitovima srednjovjekovne srpske države. Vremenski i strukturalno, ona je pratila tri cilja: konsolidovanje vlasti, centralizovanje Srbije, realizovanje projekta "Velike Srbije".

Srpski parlament je 1989. ukinuo autonomiju Kosova, koje je od tada praktično živjelo pod okupacijom srpskog režima. To je bio početak kraja Jugoslavije. Sa Kosova kriza se proširila na cijelu zemlju. Težnja Srbije za dominacijom u Jugoslaviji doprinijela je da se i u drugim republikama počne razmišljati o sopstvenom putu u budućnost. Raspadom Jugoslavije Beograd se još i mogao pomiriti sa gubitkom Slovenije, teže Hrvatske, ali nikako da izvan nje ostanu srpske manjine, pogotovo ne u hrvatskim i bosanskohercegovačkim granicama. Tako se rat vraćao na geografsko ishodište jugoslavenske drame, u Bosnu i Hercegovinu.

Međunarodno-pravno priznanje BiH kao suverene i nezavisne države unijelo je bitno nove elemente u politički život Bosne i Hercegovine. Veliki dio stanovnika podcijenio je opasnost nacionalne polarizacije. Nacionalni programi sadržavali su velikim dijelom njeno teritorijalno rasparčavanje.

Nakon Drugog svjetskog rata pojavili su se u Evropi brojni specijalizovani časopisi za međunarodnu politiku, koji su u znatnoj mjeri doprinijeli poznavanju aktualnih zbivanja i procesa. Časopis koji ima najdužu tradiciju je *Europa Archiv* koji izdaje Društvo za međunarodnu politiku iz Bona (*Geselschaft für Internationale Politik,* Bonn.).

Koncipiran je iz tri cjeline, u kojima su predstavljena tri aspekta međunarodnih zbivanja:

- kronologija;
- tekstualni dio sa određenim analizama procesa;
- dokumentacioni dio, u kojem su korištena dokumenta različite provenijencije.

Kad je riječ o Bosni i Hercegovini u dokumentacionom dijelu predstavljeni su:

- Rezolucije Savjeta sigurnosti i predsjednička saopćenja;
- Rezolucije Generalne skupštine;
- Rezolucije komisije za ljudska prava;
- Dokumentacija Međunarodnog krivičnog tribunala za gonjenje lica odgovornih za ratne zločine učinjene na teritoriji prethodne Jugoslavije;
- Dokumentacija zasjedanja međunarodnih institucija- EZ, G7, OIC;
- Aktivnosti vojnih saveza- NATO saveza, Zapadnoevropske unije;
- Zvanična saopćenja za štampu sa konferencija,
- Izvještaji o mirovnom procesu;
- Dokumentacija o stavovima velikih sila.

Izvorna građa predstavljena je i u Zborniku *građe Bulletin für Presse und Informations Amt der Bundesregierung.* Najvećim dijelom zastupljena je građa o aktivnostima Evropske zajednice, vojnog saveza Zapadnoevropske unije, kao i zvanična saopštenja vlade SR Njemačke.

Dosta bogata je građa o vojnim savezima i njihovim aktivnostima, prije svega NATO saveza predstavljena u časopisu Nato Brief: Brüssel/Bonn.

Časopis koji je sadržavao izvore je *Ost Europa Archiv /Časopis društva za poznavanje Istočne Evrope/ Geselschaft für Ost Europa Kunde* koji je izlazio u Berlinu. Po formi je imao drugačiju koncepciju- u njemu je dominirao publicistički aspekt, sa ciljem da da određene tematske analize. O politici pojedinih zemalja važan izvor predstavljaju informativni listovi, u kojima su njihove ambasade izdavale zvanična saopštenja, npr. SAD- **Amerika Dienst** (Amerikanische Botschaft u Bonnu).

Pregled najvažnijih publikovanih dokumenata pruža mogućnost da se utvrde najbitnije činjenice o ulozi koju je zauzimala Bosna i Hercegovina u međunarodnoj politici. Između brojnih publikovanih izvora posebno su značajni slijedeći:

- Izvještaj Evropske zajednice i SAD o priznanju jugoslavenskih republika;[2)]

[2)] *Bulletin*, Brussel 10.03. 1992., br. 29, str. 282.

– Evropska politička saradnja, Izjava o Jugoslaviji 10. 04. 1992, Priznanje Bosne i Hercegovine;[3)]
– Evropska politička saradnja - Izjava o BiH, Lisabon-Brüssel, 16. 04. 1992.;[4)]
– Izjava članica G 7 i predstavnika Evropske zajednice;[5)]
– Rezolucija 770, Savjeta sigurnosti UN o olakšanju dostave humanitarnih dobara u Sarajevo, donesena 13. augusta 1992.;[6)]
– Rezolucija br. 771, Savjeta sigurnosti UN o povredama humanitarnih prava u bivšoj Jugoslaviji, usvojena 19. 08. 1992.;[7)]
– Izjava na završetku međunarodne konferencije u Ženevi od 26. i 27. augusta 1992.;[8)]
– Rezolucija br. 780 Savjeta sigurnosti Un za prikupljanje podataka o povredama ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji, donijeta 6. oktobra 1992.;[9)]
– Rezolucija br. 781(1992) Savjeta sigurnosti UN o zabrani vojnih letova u zračnom prostoru BiH usvojena 9. oktobra 1992.;[10)]
– Pooštrenje sankcija članica Vijeća Sigurnosti UN protiv SRJ rezolucijom UN br. 787. od 16. novembra 1992.;[11)]
– Rezolucija br. 798 (1992) Savjeta sigurnosti UN o sistematskom zatvaranju i silovanju žena u Bosni i Hercegovini usvojena 18. novembra 1992.;[12)]
– Zaključak Ministarskog zasjedanja Vijeća NATO-a održanog u Brüssellu 17. decembra 1992.;[13)]
– Zaključak Trećeg zasjedanja ministara spoljnih poslova članica KEBS-a u Stockholmu 14. i 15. decembra 1992.;[14)]
– Vance-Owenov plan. Izvještaj Boutros Ghalija od 2. februara 1993. o Ženevskoj mirovnoj konferenciji, sa izvodima plana od 30. januara 1993.;[15)]

---

3) *Bulletin...*, br. 40, 9. 04. 1992, str. 376.
4) *Bulletin...*, Bulletin..., br. 43, 397-398.
5) *Bulletin*, Nr 77, 7. juli 1992, str. 731
6) *Europa Archiv*, 19/1992, D. 581-582.
7) *Europa Archiv*, Nr 19, /1992, D. 583..
8) *Europa Archiv*, 19/1992, D 584-590.
9) *Europa Archiv*, 7/1993, D. 146
10) *Europa Archiv*, 7/1993, D. 147.
11) *Europa Archiv* 7/1993, D. 148-151.
12) *Europa Archiv*, 7/1992, D. 154-155.
13) *Bulletin...*, Nr 141, 28. XII 1992, str. 1308.
14) *Bulletin...*, Nr 138, 18. XII 1992, str. 1257-1259.
15) *Europa Archiv*, 18/1993. D. 360-366.

– Rezolucija Savjeta sigurnosti UN o uspostavi međunarodnog suda za gonjenje povreda humanitarnog međunarodnog prava donijeta 22. februara 1993.;[16)]
– Izjava američkog predsjednika Billa Clintona o uspostavi humanitarnog zračnog mosta za Bosnu i Hercegovinu data 3. marta 1993.;[17)]
– Izvještaj generalnog sekretara UN Boutros Boutros Ghalija od 3. maja 1993. sa izvodima izjave kopredsjednika Owena i Cirus Wencea u Ateni 1. i 2. maja 1993.;[18)]
– Statut Međunarodnog suda za gonjenje odgovornih za počinjene teške prestupe protiv humanitarnog međunarodnog prava sa priloženim izvještajem generalnog sekretara UN od 3. maja 1993.;[19)]
– Rezolucija br. 836 (1993) Savjeta sigurnosti UN o proširenju mandata UNPROFOR-a u BiH usvojena 4. jula 1993.;[20)]
– Rezolucija br. 844 (1993) Savjeta sigurnosti UN o angažovanju zračnih vojnih snaga u Bosni i Hercegovini usvojena 18. juna 1993.;[21)]
– Rezolucija br. 855 (1993) Savjeta sigurnosti UN o dugoročnoj misiji KESS-a u bivšoj Jugoslaviji, usvojena 9. avgusta 1993.;[22)]
– Rezolucija br. 859. Vijeća sigurnosti UN o prilikama u BiH usvojena 24. avgusta 1993.;[23)]
– Rezolucija 48/88 Generalne skupštine UN o ratu u Bosni i Hercegovini usvojena 20. decembra 1993.;[24)]
– Saopštenje predsjedavajućeg Savjeta sigurnosti UN o stanju u BiH od 7. januara 1994.;[25)]
– Izjava francuskog ministra spoljnih poslova Alain Juppea nakon savjetovanja Vijeća Evropske unije 7. februara 1994.;[26)]
– Zaključak Savjeta NATO-a od 9. februara 1994.;[27)]
– Izjava za štampu generalnog sekretara NATO saveza Manfreda Vörnera nakon isteka ultimatuma Srbima za povlačenje teškog oružja oko Sarajeva od 21. februara 1994.;[28)]

---

16) *Europa Archiv*, 7/1993, D. 156-163.
17) *Europa Archiv*, 7/1993, D. 164.
18) *Europa Archiv*, 18/1993, D. 366-371.
19) *Europa Archiv*, 3/1994, D. 89-98.
20) *Europa Archiv*, 18/1993, D. 375-377.
21) *Europa Archiv*, 18/1993, D. 377-378.
22) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 216-217.
23) *Europa Archiv*, 7/1994, D 217-219.;
24) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 222-226.;
25) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 226-227.;
26) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 227-229.;
27) *Bulletin...* Nr 16/1994, 152.;
28) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 232-233.;

– Izjava za štampu glasnogovornika ruskog predsjednika Vjačeslava Kostikova o situaciji u Bosni i Hercegovini od 23. februara 1994.;[29)]
– Okvirni sporazum između Bosanske vlade i bosanskih Hrvata kao i između bosanske Federacije i Republike Hrvatske potpisan 1. marta 1994. u Washingtonu;[30)]
– Dogovor K. Zubka i E. Ganića o Federaciji BiH. 10. 03. 1995. u Petersburgu kod Bonna;[31)]
– Preporuka br. 581 Zapadnoevropske unije o stanju u bivšoj Jugoslaviji.;[32)]
– Rezolucija br. 1004 (1995) Savjeta sigurnosti UN od 12. 07. o statusu sigurnosne zone Srebrenica i sigurnosti personala UNPROFOR-a.;[33)]
– Konferencija za štampu predsjedavajućeg konferencije o Jugoslaviji britanskog ministra spoljnih poslova Malcoma Rifkinda 21. 07. 1995. u Londonu o rezultatima konferencije;[34)]
– Izjava predsjedavajućeg Savjeta sigurnosti UN od 25. 07. 1995. o situaciji u Bosni i Hercegovini.;[35)]
– Saopćenje za štampu generalnog sekretara NATO-a Willi Classa o Goraždu, 25. 07. 1995.;[36)]
– Saopćenje generalnog sekretara Nato-a Willi Classa nakon zasjedanja savjeta NATO-a 1. 08. u Bruxelesu.;[37)]
– Rezolucija br. 1010. Savjeta sigurnosti od 10. 08. 1995. o statusu sigurnosnih zona Srebrenice i Žepe;[38)]
– Izvještaj posebnog opunomoćenika UN za ljudska prava T. Mazowieckog o stanju manjina u bivšoj Jugoslaviji od 22. avgusta 1995.;[39)]

Uvid u radove o Bosni i Hercegovini na njemačkom jeziku, publikovane nakon 1992., omogućava da se izvuku određeni zaključci. U literaturi na njemačkom jeziku objavljenoj nakon 1992. predstavljeni su različiti aspekti:

---

29) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 233-234.;
30) *Europa Archiv*, 7/1994, D. 240-249.;
31) *Europa Archiv*, 1/1995, D. 1995, 69-72.;
32) *Europa Archiv*, 1/1995, D. 1995, 72-79.;
33) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 12, 1995., 83-84.;
34) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 12, 1995., 84-86.;
35) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 12, 1995., 86-87.;
36) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 19, 1995, 88-89.;
37) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 19, 1995., 93.;
38) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 19, 1995., 93-94.;
39) *Europa Archiv*, Internationale Politik, 19, 1995., 94-99.;

– historijska problematika
– međunarodni aspekt - aktivnosti Organizacije ujedinjenih nacija, Evropske unije, Zapadnoevropske unije...;
– etnički, vjerski, kulturni, sociološko-demografski aspekt;
– informativna problematika;
– psihološki aspekt, u kojem je zastupljena tematika logora, izbjeglica, silovanja žena...;
– vojni apekt, u kojem su predmet analiza međunarodne vojne organizacije i njihova uloga, vojne operacije, snage, posljedice vojnih aktivnosti.

Literatura na njemačkom jeziku uglavnom je nastala na vjerodostojnoj građi. U njoj je najčešće predstavljen jedan aspekt zbivanja.[40)] Najveći broj publikacija odnosi se na članke, rasprave i priloge u objavljene u časopisima koji se bave jugoistočnom Evropom, među kojima su posebno značajni časopisi Südosteuropa i Südosteuropa Mitteilungen. U njima su zastupljeni historijska problematika, istraživanje motiva i pozadine zbivanja, a donose i analize koje su nastale na osnovu raspoložive dokumentacije. Od vojnih časopisa treba izdvojiti časopis *Österreichische Militar Zeitschtrift*, koji izlazi u Beču. U njemu su zastupljena politička i vojna zbivanja, međunarodni aspekt... Jednu dobru sintezu zbivanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995. dao je Gustav Gustenau, u serijalu *Neuordnung des südslavischen Raumes.*[41)]

[40)] Balić Smail, *Das unbekante Bosnien. Europas Brücke zur islamische Welt*, Köln, 1992.; Billing Peter, *Der Bürgerkrieg im Jugoslawien*, Frankfurt/Mainz, Hessische Stiftung Friedens und Konflikt-forschung, 1992.: Gelhard Susane, *Ab heute ist Krieg. Der blutige Konflikt im ehemaligen Jugoslawien*, Frankfurt am Main, 1992.; *Krieg in Europa. Analysen aus dem ehemaligen Yugoslavien*, Linz 1992.; Rathfelder E., *Krieg auf dem Balkan*, Reinbeck-Rowolhlt, 1992.; Razumowsky D., *Chaos Jugoslavien, Historische Ursachen Hintergrunde*, München-Zürich 1992.; Reuter Jens, *Jugoslawien vor dem Zerfall*, u: Aussenpolitik und Zeitgeschichte, Nr Stuttgart, 1992.; Arday L., *Der historische Hintergrunde der Krise im ehemaligen Jugoslawien*, Stuttgart 1993.; Fritzler M., *Das ehemalige Jugoslawien*, München, 1993.; Glenny Misha, *Jugoslawien: Der Zerfall Jugoslawien und die Folgen für Europa*, München 1993.; Rehder P., *Das neue ösreuropa von A bis Z,: neueste Entwicklungen in ost und südost Europa*, München 1993.; Roggemann Herwig, *Krieg und Frieden auf den Balkan: historische Kriegsursachen, wirtschaftliche und soziale Kriegsfolgen politische und rechtliche Friedensvoraussetzungen*, Berlin 1993.; Welser U., *Am Ende wunschtst Du Dir nur noch den Todt: Die Massenvergevaltigungen im Krieg auf dem Balkan*, München 1993.: Zülch Tilmann, *Etnische Sauberung: Völkermord, für "Gross Serbien": eine Dokunentation der Gesellschaft für Bedrochte Völker*, Frankfurt a. / M., 1993.; Reismüller J. G., Die bosnische Tragödie, Stuttgart 1993.; Gleich Wolfgang, *Krieg auf dem Balkan. Die jugoslawische Tragödie und ihre Wurzeln*, Wien 1994.; Gutman Roy, *Augenzeuge des Vvölkermord: Reportages aus Bosnien*, Göttingen, 1994.; Kind Christian*, Krieg auf dem Balkan, Der jugoslawische Bruderstreit. Geschichte, Hintergrunde, Motive*, Zürich, 1994.; Paulsen Thomas, *Die Jugoslawienpolitik des USA: 1989-1994*, Begrenzte Engagement und konfliktdinamik, Baden Baden, 1995.; Weithmann Michael W., *Der Ruhelose Balkan: Die Konfliktregione Südosteuropas*, München 1995.; Silber Laura, Allan Little, *Bruder Krieg. Der Kampf um Titos Erbe*, Graz, 1995.; Viktor Meier, *Wie Jugoslawien verspielt wurde*, München 1995.;

[41)] *Österreichische Militärische Zeitschrift*, Wien 1991-1996.

Glavni izvor podataka predstavljali su agencijski izvještaji agencije APA, članci u vojnim časopisima, prije svega američkim kao i relevantna literatura. Veliki broj radova publikovan je u časopisima za međunarodnu politiku, u zbornicima radova koji su održani u organizaciji raznih fondacija za mirovna nastojanja, kao i u časopisima u kojima je zastupljena pravna problematika.[42)]

Važan segment izučavanja zbivanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995. predstavlja publicistika. Štampa je uglavnom imala funkciju ogledala his-

[42)] Bebler Anton, *Der Untergang des jugoslawisches Modells der föderalistischen kommunismus,* Europäische Rundschau, Nr 3, Wien 1992.; Damjanović Milan, *Europa und das Jugoslawien-Problem*, u: Luca, 1992, Nr 2, 39-44.; Geiss Imanuel, *Hegemonie und Genozid: Das Serbien-Syndrom 1991/92*, u: Europa Archiv, Vol 47, Bonn, 1992, Nr 15/16, 421-432.; Hummer Waldemar, *Die Jugoslawien-Krise als etnischer Konflikt*, u: Europa Archiv, Bonn Vol. 47, Nr 4, 1992, 87-96.; Kraft E., *Kirche und Politik in Jugoslawien seit dem Ende der 80-iger Jahre*, *Die serbische-ortodoxe Kirche,* Südosteuropa, München 1992, 53-74.; Križan Mojmir, *Nationalismen in Jugoslawien. Von postkommunistischer nationaler Emanzipation zum Krieg.*, Osteuropa, 1992, A 121-140.; Miedling H. M., *Grunde und Hintergrunde der aktuellen Nationalitäten Konflikte in den Jugoslavischen Ländern*, Südosteuropa, München 1992, Nr 2.; Newhouse John, *Bonn, der Westen und die Auflösung Jugoslawiens. Das Versagen der Diplomatie. Chronik eines Skandals*, u: Blätter für deutsche internationale Politik, Bonn 1992, 1190-1205.; Pejić Nenad, *Medien und Krieg in Jugoslawien*, Europäische Rundschau, Wien, 1992, Nr 4, 57-65.; Reuter Jens, *Die politische Entwicklung in Bosnien-Hercegowina*, u: Südosteuropa, Vol. 41, No 11-12, 1992, 665-684.; Schönfeld R., *Der Kriegerische Zerfall Jugoslavien*, u: Die internationale Politik, 1991-1992, 65-82.; Sucharipa Ernst, *Die jugoslawische Krise, eine Herausforderung für die österreichische Aussenpolitik*, Europäische Rundschau, Wien 1992, Vol. 20, Nr 1, 17-26.; Arnold Hans, *Der Balkan Krieg und die Vereinten Nationen*, u: Europa Archiv, Vol 48, Nr 2, Bonn, 1993, 33-40.; Fleiner-Gerster Thomas, *Medieneinsatze von internationalen Organisationen zur eindammung etnischer Spanungen und Konflikte, Vorschläge einer KSZE-Delegation nach einer Mission in die Republiken des ehemaligen Jugoslawien*, u: Revue suisse de droit international et de droit Europeen, Zürich, 1993, Vol. 3, 539-557;. Đeković-Saxs Ljiljana, *Die Nachfolgestaaten Jugoslaviens*, zwischen Stabilisierung und Zusammenbruch, Südosteuropa-Mitteilungen, München 1993, 25-34.; Rosenfeld Martin, *Deutschlands und Frenkreichs Jugoslawienpolitik im Rahmen der europäischen Gemeinschaft 1991-1993*, Südosteuropa, Vol. 42, Nr , 1993, 621-653.; Wagner Wolfgang, *Acht Lehren aus dem Fall Jugoslawien*, u: Europa Archiv, 47, No 2, 1993, 31-41.; Wallenfelds, M., *Der aktuelle Fall: die Pflicht zur Herausgabe von mutmaslichen Kriegsverbrechern durch UNO-Schutztruppen im ehemaligen Jugoslawien*, u: Humanitares Völkerrecht, Vol. 6, Nr 3, 1993.; Calic Marie Janine, *Düstere Aussichten für Bosnien-Herzegowina*, u: Europa Archiv, 1994, Vol. 49, 71-79.: Ivanov Andrei, *Zweideutige Prioritäten, US-amerikanische Aussenpolitik und der Krieg auf dem Balkan (bis Sommer 1993.),* u: Südosteuropa, Vol. 43, Nr 3-4, München 1994.; Kalman Michael, *Der Krieg in Bosnien-Herzegowina, chronik der Ereignisse*, u: Probleme des Friedens, 1994, No 4, 11-20.; Roggemann Herwig, *Der Internationale Strafgerichtshof der Vereinten Nationen von 1993 und die Balkankriegsverbrechen*, Zeitschrift für Rechtpolitik, Vol. 27, 1994, 297-302.; *Russland und der Krieg im ehemaligen Jugoslawien*, Europa Archiv, Bonn, 49, Nr 3, 1994, 80-88.; Taucher Wolfgang, *Ausgewälte Fragen zur Vorübergehenden Schutzgewährung im Völkerrecht an Hand der Aufnahme von bosnischen Schutzsuchenden in Österreich*, Österreiche Zeitschrift für Öffentliches Recht und Völkerrecht, Vol. 49, No 2-4, Wien 1994, 227-247.; Müller Stephan, *Etnische Sauberung in Bosnien-Herzegowina: eine Untersuchung am Beispiel der Stadt Zwornik iin Nordost Bosnien*, Südosteuropa, Vol. 44, Nr 5, München, 1995, 290-309.; Reuter Jens, *Jugoslavien: Versagen der internationalen Gemeinschaft*, Südosteuropa, Vol. 44, Nr 6, München, 1995, 333-343.

torijskih zbivanja. Integrisana u historijska zapažanja, predstavlja vrijedan izvor podataka.

Publicistički aspekt važan za razumijevanje određenih procesa, zastupljen je u političkim časopisima *Der Spiegel, Focus, Stern*, u dnevnim listovima *Deutsche Zeitung, Die Zeit, Die Welt, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Süd-Deutsche Zeitung, Bild Zeitung, Bild am Sontag.* Kraći put za istraživanje problematike je korištenje agencijskih izvještaja, što je upotrebom interneta u znatnoj mjeri olakšalo istraživanja.

Posebnu vrijednost imaju podaci koje je donosila DPA (Deutsche Presse Agentur). Budući da dnevni listovi uglavnom donose agencijske vijesti, specifični su samo izvještaji listova koji su imali svoje izvještače sa lica mjesta.

.

NOVIJI RADOVI NA PROUČAVANJU PROŠLOSTI KONAVALA POD BOSANSKOM VLAŠĆU

Esad Kurtović

Područje Konavala, geografski na dijagonalnom pravcu od Dubrovnika do Herceg Novog, sa mora oštre i teško pristupačne obale a u unutrašnjosti plodnog pojasa prostrtog do hercegovačkih grebena, "misir Dalmacije", danas najjužniji dio Republike Hrvatske, u posljednje vrijeme predmet je zapaženijeg interesiranja struke. Pristupi, kao i rezultati, vrijedni su primjera i pomena.

U srednjem vijeku pedesetak godina Konavli su bili pod direktnom bosanskom vlašću. U ekspanzivnoj Tvrtkovoj politici pripojeni su Bosni početkom 1377., a 1419., odnosno krajem 1426.g., kupoprodajom su prešli u sastav Dubrovačke Republike. Sama kupoprodaja rezultirala je daljnjom specifičnom vezanošću za srednjovjekovnu Bosnu, bosanske vladare i vlastelu, dotadašnje vlasnike i njihove nasljednike, putem redovnog potvrđivanja izvršene kupoprodaje, tributa i ulaganja novca na dobit, tako da se sve do pada srednjovjekovne bosanske države, prisustvo Konavala u bosanskoj politici aktivno osjećalo. Mimo tih okvira, sa dvije velike krize, konavoskim ratovima 1430-1433. i 1451-1454.g., Konavli su bili izvorištem bosanskog prisustva i u širim konstelacijama međunarodne politike na istočnoj jadranskoj obali.

U modernoj historiografiji preko stotinu godina, Konavli su predmet aktivnog angažmana historičara. Kroz konavosku prošlost historija dubljeg zaleđa istočnojadranske obale dobila je značajne spoznaje. Analiza koja slijedi, pojavno obimnih istraživanja i radova u ovom kratkom vremenskom periodu 1990-2000.g., ukazuje na afirmativnu stvaralačku poziciju u pristupu historiji Konavala pod bosanskom vlašću. Čvorišno, od Radoslava Grujića (1878-1955.) i njegovog djela o Konavlima iz dvadesetih XX stoljeća[1)], do danas, historiografski rast se u tolikoj mjeri namnožio, novim saznanjima

[1)] Grujić Radoslav, *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Srpska kraljevska akademija, Spomenik 66, Zemun 1926., 1-121.

obogatio ali i na više mjesta isprepleo neprovjerenim prelazima i pretpostavkama, da je pravljenje suvremenog presjeka nezaobilazna metodološka osnova daljnim proučavanjima.

*
* *

Praćenje historije Konavala u ovom vremenskom periodu pod plaštom je značajnih projektnih ostvarenja Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Njihove dimenzije su, zahvaljujući velikom naučnom skupu kao projektu, održanom u Cavtatu 1996.g., sa dvije knjige, tri knjige projekta o stanovništvu Konavla, te produkcijom redovnog godišnjeg časopisa Anala, daleko veće i prodornije nego što to ova analiza u svom srednjovjekovnom bosanskom segmentu ovdje pruža.[2] U obzir je uzeto i nekoliko autora i radova, koji su izvan kruga Zavoda HAZU u Dubrovniku pristupali i, vrijedno pomena, ponudili nešto novo u ovom naslovnom okviru.

*
* *

Istaknuti historičar Dubrovnika i istočne jadranske obale, Josip Lučić (1924-1994.) i ranije je dao presjek historije Konavala u srednjem vijeku.[3] Njegovi stavovi, u zasebnoj publikaciji sa Stijepom Obadom, o konavoskoj prevlaci, ostali su na istoj razini.[4] Tako je postupio i danas najpoznatiji bosanskohercegovački poznavalac konavoske historije u srednjem vijeku, Pavo Živković[5], sa bitnom razlikom što je u svome radu zaokružio više ra-

[2] Mada je suvremena politička konotacaija nepovoljan okvir, medievalna produkcija kroz izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku nije podlegla iskušenjima. Uporedi: "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", Monografije XV/1, Dubrovnik 1998., 311; Monografije XV/2, Dubrovnik 1999., 379; Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, Knjiga VI, Dubrovnik 1997., 136; Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, Stanovništvo Konavala, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, Knjiga VII, Svezak 1, Dubrovnik 1998., 395; Knjiga VII, Svezak 2, Dubrovnik 1999., 438.

[3] Lučić Josip, Kroz konavosku prošlost, Konavoski zbornik I, Dubrovnik 1982., 13-28; Isti rad u, "Josip Lučić, Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike", Časopis Dubrovnik, Biblioteka "D", Knjiga 14, Dubrovnik 1990., 288-301.

[4] Lučić Josip, Prevlaka u doba Dubrovačke Republike, "Josip Lučić - Stijepo Obad, Konavoska prevlaka", Matica hrvatska Ogranak Dubrovnik, Posebna izdanja, Knjiga 2, Dubrovnik 1994., 23-76.

[5] Od ranijih radova: Živković Pavo, Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića, Prilozi Instituta za istoriju (dalje: Prilozi) (IX/1) 9/1, Sarajevo 1973., 319-325; Isti, Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića, Prilozi (X/2) 10/2, Sarajevo 1974., 31-53; Isti, Genealogija porodice Tezalovića iz Prače, Pregled 56/6, Sarajevo 1975., 755-759; Isti, Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića, Prilozi XIV/13, Sarajevo 1977., 301-321; Isti, Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala, Prilozi XV/16, Sarajevo 1979., 181-188; Isti, Kreditno-trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima, Zgodovinski časopis 34/3, Ljubljana 1980., 299-311; Isti, Bosna u drugoj deceniji XV stoljeća, Radio

nijih vlastitih zalazaka u historiju Konavala.[6] Za obojicu time, iako su to istaknuti i nezaobilazni poznavaoci konavoske prošlosti, u ovom vremenskom periodu, osim registriranja njihove nezaobilaznosti i dobrih polaznih osnova, nema ništa novo.

Djelatnici Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, u uvodu u svoje djelo o stanovništvu Konavala, naprotiv, iako se radi o presjeku, prije svega historiografskog rasta, na mnogim mjestima potencirali su, ponekad i dimenzijom pretpostavke, kao ploda najnovije literature, vrlo znakovitu karakteristiku historiografskog rasta o Konavlima - veliku zavisnost od Grujićevog djela.[7] Činjenica je da odnos starijeg i mlađeg historiografskog rasta uslovljava potrebu ponovnog pretresanja i kritičkog identificiranja mnogih spornih mjesta u konavoskoj prošlosti, naročito iritirajuće dinamičnih i poticajno-oportunističkih pretpostavki i prelaza kojima se dosadašnji historiografski rast manje-više ili više-manje zadovoljavao. Naravno, sve su to korisna uporišta za dalji rad.[8]

Značajan dio produkcije bosansko-dubrovačke odnose kroz prizmu Konavala nije u cjelini promatrao. Građa je omogućavala afirmativno rasparcelirana promatranja, sa dosta kvalitetnih spoznaja (radovi Jovana Radonića (1873-1956), Vladimira Ćorovića (1885-1941), Ćire Truhelke (1865-1942), Mihaila Dinića (1899-1970), Pava Živkovića i dr.), ali koja, najčešće, cjelokupnu sintetsku liniju rasvjetljavanja bosanske vlasti u Konavlima nisu podrazumijevala. Otuda se može reći da je bogata linija izvorne građe, praćenjem dubrovačke politike, zaklanjala sagledavanje bosanske politike. Pored, obiljem građe popraćene, dugotrajne i sveobuhvatne akcije Dubrovčana na stjecanju Konavala, pune preokreta i političkog laviranja, velikog broja uključenih posrednika, otežanost cjelokupnijeg sagledavanja pojavna je i

---

Sarajevo Treći program IX/29, Sarajevo 1980., 65-95; Isti, Tvrtko II Tvrtković (Bosna u prvoj polovini XV stoljeća), Institut za istoriju, Studije i monografije, Sarajevo 1981., 247; Isti, Bosansko-ugarski sukobi krajem XIV. i u prvoj polovini XV. stoljeća, Radio Sarajevo Treći program XI/37, Sarajevo 1982., 81-104; Isti, Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva), Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, Tuzla 1986., 227.

[6] Živković Pavo, *Ustupanje Konavala Dubrovčanima*, "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", 77-100; Isti, Diplomatski kontakti Bosne i Huma s Dubrovčanima o ustupanju Konavala, Hrvatska misao II/6, Sarajevo 1998., 89-105. Uporedi, Isti, Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII. stoljeća i povijest Hrvata bosanske posavine do početka XX. stoljeća, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Mostar 1994., 220.

[7] Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, *Stanovništvo Konavala*, Knjiga VII, Svezak 1, Dubrovnik 1998.

[8] Uporedi, na primjer, pretpostavku o statusu Cavtata, Isti, 18-19.

zbog primjene tajne diplomacije kao sredstva zaštite dubrovačkih vitalnih interesa.[9)]

Pristup Konavlima pod bosanskom vlašću kod Đure Tošića, profesora sarajevskog, pa novosadskog i banjalučkog univerziteta, u sjeni je njegovog glavnog tematskog pravca, iscrpnog praćenja Travunije i Trebinja ("Trebinjske oblasti") u srednjem vijeku.[10)] Povezanost i susjedstvo Trebinja i Konavala otuda je rezultiralo definiranjem više problemskih osnova kao otvorenih i nedovoljno rasvijetljenih segmenata u konavoskoj prošlosti koji također zahtijevaju detaljnije sagledavanje (da izdvojimo: pitanje uspostave i funkcioniranja bosanske vlasti u Konavlima, šira kontekstualizacija kupoprodaje Konavala u zaleđu i konavoski rat 1430-1433.g.).[11)]

Važnu novinu, svježom i širokom elaboracijom o upotrebi historijskog prava u dnevnoj politici kroz konavosku prizmu, pokazuje rad profesorice Odsjeka za povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zdenke Janeković (Janeković Römer).[12)] Autorica potvrđuje da su Dubrovčani radi proširivanja svoga teritorija posezali za svim raspoloživim sredstvima. Pozivanje na historijsko pravo utemeljeno na epidaurskoj tradiciji bilo je jakom potporom vitalnim interesima Dubrovnika. U konkretiziranju kupoprodaje historijsko pravo se u dubrovačkoj političkoj taktici povlači pred novcem i privilegijama kao glavnim argumentima.[13)] Sa druge strane, istaknimo, ova konstruktivna analiza pokazuje da je akademik Anto Babić (1899-1974) akademsku besjedu u Skoplju o tradiciji i historijskom pravu u odnosima između Bosne i Dubrovnika, studiozno i, kao i ostalo iz medievalnog opusa, zaista, samo jednom pisao.[14)]

[9)] Uporedi nekoliko primjera: Izostajanje pomena cijene kupoprodaje, Stojanović Ljubomir, Stare srpske povelje i pisma I/1, SKA, Zbornik za istoriju jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje 19, Beograd-S.Karlovci 1929., 293-297; ili tajnovito darivanje Kosača, Krekić Bariša, Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 37, Sarajevo 1986., 129-142; konstantno dubrovačko insistiranje na tajnosti kod ugarskog vladara, Gelchich Josef – Talloczy Ludwig, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie, Budapest 1887., 167-234; misterioznu ugarsku misiju kod Sandalja Hranića, Stojanović Ljubomir, Stare srpske povelje i pisma I/1, 289-290., i dr.

[10)] Tošić Đuro, Trebinjska oblast u srednjem vijeku, Srpska akademija nauka i umetnosti, Istorijski institut, Posebna izdanja 30, Beograd 1998., 303.

[11)] Od istog autora uporedi, Isti, Srednjovjekovna župa Trebinje (istorijsko-geografsko-topografski osvrt), Prilozi XXIV/25-26, Sarajevo 1990., 65-101; Isti, Trebinjski kraj u sklopu nemanjićke Srbije, Kalendar Prosvjeta za 1992. g., Sarajevo 1991., 103-117.

[12)] Janeković Zdenka, Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije, "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", 31-45.

[13)] Od iste autorice uporedi, ISTA, Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika, Radovi 29, Zagreb 1996., 68-86; ISTA, Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, Knjiga VIII, Zagreb-Dubrovnik 1999., 451.

[14)] Rezultati istraživanja Z. Janeković bili su motivaciona podloga, da se Babićeva besjeda, kao jedan od dva poznata njegova rada objavljena izvan Bosne i Hercegovine, ponovno preštampa i objavi u Sarajevu, Babić Anto, Tradicija i historijsko pravo u odnosima

Pored Janekovićeve, čiji bi, kao i Babićev rad, fakulteti prava i politologije trebali uvrstiti u udžbeničku podlogu, značajem dalekosežnih mogućnosti za više segmenata struke, je rad vanjskog suradnika Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Nika Kapetanića. Praćenjem podjele zemlje u Vitaljini, Kapetanić unosi nove fakte koji uveliko historiografski rast o Konavlima vraćaju na početak.[15)] Kapetanić utvrđuje da je podjela Konavala na istočni i zapadni dio, dosad prepoznatljive dijelove vlasnika Kosača i Radenović-Pavlovića, potpuna pogreška. Dakle, podjela zemlje 1391.g.[16)] išla je podjelom zavisnih vlasteličića između Kosača i Pavlovića, pa se mnogo toga pojavno čudnog u Konavlima stavlja u drugačiju ravan.[17)] Kupoprodaja izmiješanog posjeda je morala biti, u dubrovačkoj politici pošto-poto cjelokupna, jer se rasparcelirani dijelovi, kupljeni od Sandalja Hranića, nisu mogli održati bez istih takvih u posjedu Pavlovića. Niti je, na osnovu svega toga, pozicija Pavlovića, naročito izvorima i historiografskim rastom prikazanog omraženog Radoslava Pavlovića bila tanka bosanska vlastelinska politika. Naravno, i pozicija bosanskog vladara u kupoprodaji sada je jasnija pa bi se trebala istraživati u novom svjetlu.

Prateći krstjanina Vlatka Tumurlića i njegovo vrijeme, monografskom obradom koja historiografskom rastu u proučavanju vjerskih odnosa srednjovjekovne Bosne daje neobično novu metodološku dimenziju, Pejo Ćošković se, da kažemo "usputnim pravcem", odbacivanjem lelujavog konavoskog historiografskog rasta, radije okrenuo prema izvornoj građi.[18)] Pored prikazivanja pozicije Pavlovića, predstavljanja Crkve bosanske u diplomatiji kupoprodaje, Ćošković definira poziciju Sandaljeve dvije prodaje, svojih i Pavlovićevih dijelova Konavala, kao pretpostavku pratećeg rivalstva i cijenom različito tretirane kupoprodaje, koju sam Sandalj Hranić, prodajući oba dijela,

---

između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku, Bosna franciscana VIII/12, Sarajevo 2000., 241-247; Ranije objavljen: Babić Anto, Tradicija i istorijsko pravo u odnosima Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku, Makedonskata akademija na naukite i umetnostite, Pristupna predavanja, prilozi i bibliografije na novite članovi na MANU, Skopje 1974., 11-17,

[15)] Kapetanić Niko, Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću, Anali 37, Dubrovnik 1999., 9-31.

[16)] Konstatacija po kojoj su Sankovići oteli Konavle od Pavla Radenovića, te da su kasnije u akciji Pavla Radenovića i Vlatka Vukovića Konavli bili vraćani, nije utemeljena, Grujić Radoslav, Konavli pod raznim gospodarima, 13, 19; Janeković Zdenka, Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije, 41; Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, Stanovništvo Konavala, Knjiga VII, Svezak 1, 23, 28. Pavle Radenović nije bio knez Konavla prije 1391.g., kako je to utvrdio J. Radonić, Radonić Jovan, O knezu Pavlu Radenoviću, Letopis Matice srpske 211, Novi Sad 1902., 39-62, 48, nap. 7. Uporedi, Kurtović Esad, "Paolo Radonich, conte di Canali" 1389.g.? (Konavli u bosansko-dubrovačkim odnosima krajem XIV stoljeća), Hercegovina 13-14, Mostar 2001., 23-33.

[17)] Od istog autora uporedi, Kapetanić Niko, Konavoske planine, Dubrovački horizonti XXIV/33, Zagreb 1993., 121-122; Isti, Glagoljski natpis u Konavlima, Anali 35, Dubrovnik 1997., 7-10; Isti (sa Žagar Mateo), Najjužniji hrvatski glagoljski natpis, Anali 39, Dubrovnik 2001., 9-48.

[18)] Ćošković Pejo, Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.), Croatica christiana periodica XIX/35, Zagreb 1995., 1-54.

poštuje. Opet izdvajamo, Ćošković je poziciju Sokola, spornog u konavoskoj kupoprodajnoj politici, osvijetlio i otvorio kao problemski osnov, koji još u dovoljnoj mjeri, razriješenjem uz prisustvo Osmanlija, nije jasan.

U radu o bosanskoj vlasteoskoj porodici Banović, Marko Šuica osvjetljava poziciju Radoslava Bana u službi Radoslava Pavlovića prilikom njegove kupoprodaje Konavala.[19)]

Pregledom istraživanja hagiotopografije i kulturnih spomenika Konavala u srednjem vijeku, Anđelko Badurina i Igor Fisković su učinili prvence otvarajući višeznačno daljnju vjersku, toponomastičku i kulturološku poziciju istraživanja Konavala.[20)]

Novinom bih, rangom simpatizera i žarom dokazivanja, nazvao prilog o Konavlima, u pristupu Sandaljevim motivima prilikom kupoprodaje Konavala 1419., kao i netom izašlih praćenja dubrovačko-ugarskih kombinacija za stjecanja Konavala 1407-1415. godine.[21)] Njima je, mada pojavno sa svega dva reda, u zamašnoj i autoritativnoj produkciji, demonstrirano da historiografski rast nije zadnje mišljenje i zadnja spoznaja, nego, naprotiv, osnova životnosti i izvorište revitaliziranja daljnjeg rada. Nisu Sandaljevi financijski problemi označili ulazak bosanskog velikaša u kupoprodaju 1419. godine, niti je Ugarska tako jasno predlagala i "učila" Dubrovčane potezima u njihovoj najsveobuhvatnijoj akciji na teritorijalnom proširenju.[22)] Ugarsku misiju bi trebalo razdvojiti, kao završen proces, od velikog osmanskog upada 1414. godine, vodeći računa o činjenici da su tadašnji pregovori o Konavlima, i naročito Dračevici, uslovljeni Sandaljevom pozicijom protivničkog tabora naspram Osmanlija. Različita i suprotstavljena konavoska politika dvojice bosanskih velikaša Pavla Radenovića i Sandalja Hranića navodi na mogućnost (pretpostavku) da je političko ubojstvo Pavla Radenovića 1415. godine.[23)] imalo dijelom i svoju konavosku pozadinu.[24)]

[19)] Šuica Marko, Bosanska vlasteoska porodica Banovići, Istorijski glasnik 1-2, Beograd 1993., 25-35.

[20)] Badurina Anđelko, Hagiotopografija Konavala, "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, Svezak 1", 253-261; Igor Fisković, Pogled na crkvene spomenike iz srednjeg vijeka u Konavlima, na istom mjestu, 263-277.

[21)] Kurtović Esad, Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima, Anali 38, Dubrovnik 2000, 103-120; Isti, Dubrovačko-ugarski pokušaji zatvaranja konavoskog kruga 1407.-1415. godine, Hrvatska misao V/19-20, Sarajevo 2001., 63-76.

[22)] Višeznačnu poziciju Konavala u srednjem vijeku autor metodološki presvlači novim ruhom. Dubrovačko stjecanju Konavala definira "konavoskim krugom" putem kojeg smatra da je i pitanje bosanske vlasti u Konavlima lakše pratiti i sagledavati

[23)] Uporedi s tim u vezi detaljnu analizu doajena medievalistike jugoistoka Evrope Sime Ćirkovića koju noviji historiografski rast nije produbljivao, Ćirković Sima, Dve godine bosanske istorije (1414-1416), Istorijski glasnik 3-4, Beograd 1953., 29-42; Isti, Istorija srednjovekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd 1964.

[24)] Takva mogućnost stoji otvorenom naspram nedovoljno analiziranog suvremenog izvješća koje značajno pominje konavosku problematiku: Poslije ubojstva kneza Pavla Rade-

Veliki projektni zadatak, čitav historijat stanovništva Konavla Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, praćenjem kritične i sumnjive pozicije rada crnogorskog etnologa Jovana Vukmanovića, pretvorili su u sjajnu naučnu kritiku. Izvornom elaboracijom dokazali su da se radi o falsifikatu i demonstracijom praćenja nedostataka svoga prethodnika, stvorili su kvalitetnu polaznu osnovu za svoj pristup. On se bazira na prvorazrednoj građi, arhivskim pokazateljima koji i inače Cvijićevu školu dovode u nezavidnu situaciju.[25)]

Rezultat, demonstriran u dvije knjige[26)], nastavak je uspješnog niza u proučavanju stanovništva Dubrovačke Republike kojeg Zavod HAZU u Dubrovniku metodološki gradi i usavršava.[27)] Nemajući predrasuda i potrebe za dokazivanjem arhivskih utemeljenih političkih postavki Dubrovačke Republike, autori konstatiraju različita strujanja tokom srednjeg vijeka, pa i prisustvo Crkve bosanske, jasno definirajući poziciju političkih strujanja u vjerskim kretanjima i činjenicu da se radi o vjerskim utjecajima u Konavlima, koje, kupoprodajom, Dubrovačka Republika rješava politički u svoju korist određujući poziciju katoličanstva kao svoj ekskluzivni interes. Pred brojnim dokazivanjima i korjenovanjima kojima se politikantski opterećuje struka u posljednje vrijeme, naročito srednji vijek, autori demonstriraju izvorne pokazatelje i političku poziciju pojedinih čimbenika kao korisno metodološko uporište za praćenje historijata stanovništva uopće.[28)]

*

* *

novića, augusta 1415. godine, Sandalj Hranić je u riječima svjedoka tog čina, Dubrovčanina Ivana Gundulića, između ostalog, izjavio:... io son fratello et perfetto amico della signoria di Ragusi et racomandatemi a loro perche sono uno de voi bene; e vero che alcuni cattivi furono raportatori di parole tra voi et mi, pure penso drittamente inverso voi, et come si sia vegho la mia forteza et de miei dissedenti e in voi, e s' io fazo tor lo sale a Catharo e che perzo pure son vostro amigo veramente; ma signori, a mal ho dalla vostra gratia, dixe perche de re de Hungaria cortezaste Canal, perche non dirmi liberamente come amici a me proprio? mostrando grande amore et speranza inverso la vostra signoria: cosi io comprendo e Dio sa l'intrinseco, (kraj augusta 1415. godine), Pucić Medo, Spomenici srpski, I, Beograd 1858., Primjetbe XVI-XVII.

[25)] Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova. Uporedi, Vukomanović Jovan, Konavli. Antropografska i etnološka ispitivanja, SANU, Posebna izdanja 527, Odeljenje društvenih nauka 85, Beograd 1980., 476.

[26)] Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, Stanovništvo Konavala. Od istih autora uporedi rezimiranja, Isti, Broj stanovnika Konavala od 15. do 20. stoljeća, "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", 101-110.

[27)] U serijalu Prilozi demografskoj povijesti Dubrovnika i okolice Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku uporedi: Krivošić Stjepan, Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti, Knjiga I, Dubrovnik 1990; Golušić Antun, Rodovi Slanskog primorja, Knjiga II Dubrovnik 1991; Vekarić Nenad, Stanovništvo poluotoka Pelješca, Knjiga III, Svezak 1, Dubrovnik 1992, Knjiga III, Svezak 2, Dubrovnik 1993; Isti, Pelješki rodovi (A-K), Knjiga V, Svezak 1, Dubrovnik 1995; Isti, Pelješki rodovi (L-Ž), Knjiga V, Svezak 2, Dubrovnik 1996.

[28)] Od dvojice autora uporedi i, Kapetanić Niko – Vekarić Nenad, Granice konavoskih crkvenih župa, Anali 33, Dubrovnik 1995., 21-34.

Ne može se a ne spomenuti da je dio izdavačke produkcije, u ovom opterećenom vremenskom periodu, proizveo i loše i beznačajne pristupe konavoskoj problematici. Uz sve egzistirajuće krajnosti vremena u kojem živimo, najgore je što u takvim predstavama pojam potrage za novom spoznajom nije startna metodološka osnova. "Rad" Ivana Kraljevića, koji je imao namjeru pratiti kupoprodaju Dubrovčana i Radoslava Pavlovića, falsificiranjem stručnog aparata i imitiranjem izvornog naučnog rada, ozbiljno je upozorenje recenzentima, redakcijama i izdavačima.[29)] Pristup Envera Imamovića kroz konavosku prizmu je štivo na kojem bi se nepotrebno gubio prostor za dokazivanje nestručnosti.[30)]

*
* *

Ako bismo, u duhu ovoga skupa, pokušali rezimirati rezultate i buduće pravce rada, njih bi višestrano prepoznali i na primjeru mikroregiona Konavala. Ipak, ne običnog mikroregiona, nego naprotiv, važnog zbog bogatstva izvorne građe i neriješenih pitanja koja zadiru u postulate sadašnjih spoznaja iz historije srednjovjekovne Bosne. Nabrajanje postavljanih i neriješenih pitanja ne bi pomoglo. Pretpostavki i prelaza je previše. Presjek historije Konavala pod bosanskom vlašću kao tematski okvir zahtijeva projektno osmišljavanje. Dakle, projekti i primarna građa preduslovi su za revitalizaciju i dinamiziranje historiografskog rasta, nove spoznaje i ključno, kada je medievalistika u Bosni i Hercegovini u pitanju - stvaranje kadrovske osnove.

[29)] Kraljević Ivan, Posrednici i tijek pregovora s Radoslavom Pavlovićem 1421.-1427. godine o kupnji njegovog dijela Konavala, Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998.-1999., 103-109.

[30)] Imamović Enver, Bosansko primorje od najstarijih vremena do propasti samostalne države 1463, "Neum i bosansko primorje", Armija RBiH, Press centar, Vojna biblioteka 2, (1 izdanje 1993), 2. izdanje, Sarajevo 1994., 5-18, 16-18; Isti, Korijeni Bosne i bosanstva (Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga), Međunarodni centar za mir, Biblioteka Bosna, Sarajevo 1995., 404, 321-323.

BIBLIOGRAFIJA

Zijad Šehić

Historiografski radovi o Bosni i Hercegovini objavljeni u zemlji i inostranstvu 1990-2000.

Srednji vijek

Knjige:

Jahić Dževad, *Jezik bosanskih Muslimana,* Biblioteka Ključanin, Biblioteka Bosanski krug, Sarajevo 1991.

Lovrenović Ivan, *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991,* Franjevački provincijalat, Sarajevo 1991.

Džaja Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine,* (Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804), Sarajevo 1992.

Džaja Srećko, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austro-ugarske okupacije,* Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, 1. izd., Sarajevo 1993., 2. izd. 1997.

Palameta M., *Kršćanska simbolika na stećcima neumskog zaleđa, Neum, zavičaj i zemlja Hrvata,* Općinsko vijeće Neum, Neum 1995.

Imamović Enver, *Korijeni Bosne i bosanstva,* Sarajevo 1995.

Babić Anto, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni,* Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995.

Jalimam Salih, *Studija o bosanskim bogomilima,* Zenica 1996.

Jalimam Salih, *Vranduk - kraljevski grad,* Zavičajni muzej Travnik, - Trekking Co Zenica, Travnik 1996.

Jalimam Salih, *Prošlost Zenice do 1941. godine,* Muzej grada Zenice, Trekking Co, Zenica 1996.

Jolić Robert, *Bogumili ili krstjani?,* Posuški zbornik I/1, Matica Hrvatska Posušje, Posušje 1996.

Mandić Dominik, *Hrvatski sabor na Duvanjskom polju godine 753,* Naša ognjišta, Tomislavgrad 1996.

Šunjić Marko, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.),* HKD Napredak, Sarajevo 1996.

Živković Pavo, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII stoljeća (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima),* HKD Napredak, Sarajevo-Mostar 1996.

Alaupović Vladimir, *Šest stoljeća Alaupovića,* HKD Napredak, Kiseljak 1997.

Filipović Muhamed, *Bosna i Hercegovina - najvažnije geografske, historijske, kulturne i političke činjenice,* Prvo izdanje, Sarajevo 1996. Drugo izdanje, Sarajevo 1997.

Ančić Mladen, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću,* Zavod za povijesne znanosti HAZU i Zajednica izdanja Ranjeni labud, Zadar-Mostar 1997.

Arnautović Esad, *Pregled historije Bosne i Hercegovine od prahistorije do kraja srednjeg vijeka,* Pedagoška akademija, Mostar 1997.

Čoralić Lovarko, *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama,* Zagreb 1997.

Ibrahimagić Omer, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine,* Centrala SDA, Sarajevo 1997.

Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka,* Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo 1997.

Alić Džemaludin, *Devetnaest stoljeća Bosne,* PP Dinex, Sarajevo-Frankfurt 1998.

Imamović Enver, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* Art 7, Sarajevo 1998.

Živković Pavo, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII stoljeća (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima),* II izdanje, HKD Napredak, Sarajevo-Mostar 1998.

Anđelić Pavao - Sivrić Marijan - Anđelić Tomislav, *Srednjovjekovne humske župe,* ZIRAL, Knjiga 101, Biblioteka Stećak, Knjiga 3, Mostar 1999., 297 str.

Dugandžić Ivan - Sopta Josip, *Rasno i Dužice-Župa Rasno,* Župni ured Rasno-MH Široki Brijeg, Široki Brijeg 1999.

Jalimam Salih, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* IPP Hamidović, Tuzla 1999.

Jalimam Salih, *Historija bosanskih bogomila,* IPP Hamidović, Tuzla 1999.

Franjić Živko, *Povijest Bihaća od najstarijih vremena do 1878. godine,* HKD Napredak, podružnica Bihać, Bihać 1999.

Imamović Enver, *Historija bosanske vojske,* Art 7, Sarajevo 1999.

Džaja Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine (Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804),* s njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić; autorizirao i nadopunio autor., 2. prepravljeno i dopunjeno izdanje, ZIRAL 105, Biblioteka Stećak 4, Mostar 1999.

Petrović Leo, *Kršćani bosanske crkve ("Kr'stiani cr'kve bos'nske"),* Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni, 2. izdanje, Knjižnica "Baština" 8, Svjetlo riječi - ZIRAL, Sarajevo - Mostar 1999.g., 303. str.

Wenzel Marian, *Bosanski stil na stećcima i metalu - Bosnian Style on Tombstones and Metal,* Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo Publising, Sarajevo 1999.

Redžić Enver, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke (Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije),* ANUBiH - Institut za istoriju, Sarajevo 2000.

Članci, rasprave i prilozi

Arndt Michael, *Prvobitni natpis na grobu bosanske kraljice Katarine,* (prevod s njemačkog originala iz 1977), Jukić 19/20, Sarajevo 1989/1990., 132-143.

Bešlagić Šefik, *Dva srednjovjekovna ćirilička epigrafska spomenika u okolini Makarske,* Hercegovina 7-8, Mostar 1990., 15-22.

Ćošković Pejo, *Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.,* Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990., 43-48.

Filipović Muhamed, *Migracija i duhovna situacija u Bosni i Hercegovini (ekscerpt iz saopćenja),* Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990., 475-478.

Hrabak Bogumil, *Naseljavanje hercegovačkih i kosovskih vlaha u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku,* Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990., 67-87.

Kučukalić Zijo, *Muslimani,* ABC Muslimana (priredili Purivatra Atif - Hadžijahić Muhamed), Bosna, Muslimanska biblioteka, Sarajevo 1990., 9-57.

Kučukalić Zijo, *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji,* 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990.

Nilević Boris, *Iz migrantske psihologije srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u XV i XVI stoljeću,* Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990., 51-56.

Nišanović Miroslav, *Pregled etnoloških istraživanja migracija i porijekla stanovništva Bosne i Hercegovine,* Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990., 31-41.

Purivatra Atif-Hadžijahić Muhamed, *Bibliografija Muslimana,* ABC Muslimana (priredili Purivatra Atif - Hadžijahić Muhamed), Bosna, Muslimanska biblioteka, Sarajevo 1990., 61-189.

Babić Petar, *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni,* "Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne", SV 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1991., 93-117.

Jalimam Salih, *Bilješka o dominikancima u srednjovjekovnoj Srbiji,* IČ 38, Beograd 1991., 221-231.

Ćirković Sima, *Jedna parnica srebreničkih franjevaca,* GDI BiH 40-41 (1989-1990), Sarajevo 1991., 30-41.

Lovrenović Dubravko, *Srednjovjekovna bosanska država,* "Istina o Bosni i Hercegovini (Činjenice iz istorije BiH)", Altermedia d.o.o.-NIUB BiH, Sarajevo 1991., 7-27.

Krasić Stjepan, *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku,* "Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne", SV 4, Vrhbosanska visoka teološka škola 4, Sarajevo 1991., 173-240.

Krasić Stjepan, *"Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne",* SV 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1991.

Miletić Nada, *Ranosrednjovjekovna koplja s krilima iz Bosne i Hercegovine,* "Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu", Posebna izdanja ANU BiH 95, Odjeljenje društvenih nauka 27, Sarajevo 1991., 201-208 + 4 table.

Nilević Boris, *Prilog karakterologiji bosanskog srednjeg vijeka,* Prilozi XXV/27, Sarajevo 1991, 11-18.

Nilević Boris, *O moralnom stanju Bosne pred 1463. godinu,* POF 40 (1990), Sarajevo 1991., 115-123.

Purivatra Atif - Imamović Mustafa - Maglajlić Munib - Hadžijahić Muhamed, *Bogumilstvo i islamizacija,* u: Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1991.

Šanjek Franjo, *Crkva bosanska: Dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu pracrkve,* "Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne", SV 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo 1991., 157-172.

Šuljak Andrija, *Bosanska biskupija od prelaza u Đakovo do 1526.,* "Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne", SV 4, Sarajevo 1991.

Tepić Ibrahim - Petrović Radoslav, *Sarajevo, Sette citta jugo-slave tra medioevo e Ottocento/Sedam jugoslovenskih gradova između srednjeg vijeka i XIX stoljeća (a cura di Sergio Anselmi),* Ancona 1991.,

Tošić Đuro, *Trebinjski kraj u sklopu nemanjićke Srbije,* Kalendar Prosvjeta za 1992. g., Sarajevo 1991., 103-117.

Tošić Đuro, *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj župi Trebinje,* GDI BiH 40-41 (1989-1990), Sarajevo 1991., 42-58.

Voje Ignjacij, *Migracioni procesi iz Bosne u slovenačkim zemljama za vrijeme turskih provala u 16. stoljeću,* Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, 26. i 27. X 1989., u Sarajevu, "Migracije i Bosna i Hercegovina", Institut za istoriju i Institut za izučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990., 49-50.

Šunjić Marko, *Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV stoljeću,* Radovi HDZU 1, Sarajevo (1993), 9-42.

Delonga Vedrana, *Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno,* Livanjski kraj u povijesti, Split- Livno 1994., 81-88.

Imamović Mustafa, *Bosansko-muslimanski narod i njegova geneza,* Borac Armije Republike Bosne i Hercegovine, Armija BiH, Press centar, Vojna biblioteka 1, Sarajevo 1. izdanje 1993., 2. izdanje, 1994., 29-38.

Džaja Srećko, *Politička i crkveno-politička pripadnost livanjskog kraja kroz povijest,* "Livanjski kraj u povijesti", Split-Livno 1994., 135-142.

Lovrenović Dubravko, *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni,* "Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991.", (zbornik radova), Franjevačka teologija Sarajevo, Samobor 1994., 37-93.

"Neum i bosansko primorje", Press centar ARBiH, Sarajevo 1994.

Glavaš Tihomir, *Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu),* Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994., 105-111.

Pederin Ivan, *Livno i karavanski put od Jajca do Splita u XV stoljeću,* "Livanjski kraj u povijesti", Split-Livno 1994., 127-133.

Šunjić Marko, *Osvrt na ocjene uzroka propasti srednjovjekovne bosanske države,* Radovi HDZU 2, Sarajevo (1994), 25-33.

Vrdoljak Mato Bono, *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća,* Livanjski kraj u povijesti, Split- Livno 1994., 115-125.

Zekan M., *Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine,* "Livanjski kraj u prošlosti", Split-Livno 1994., 55-76.

Zelenika Anđelko, *Stećci Livanjskog područja,* "Livanjski kraj u prošlosti", Split-Livno 1994., 89-100.

Živković Pavo, *Demografske promjene na prostoru BiH do XIII stoljeća s osvrtom o stradanju Hrvata,* Mostariensia 1, Mostar 1994., 43-50.

Živković Pavo, *Napomene iz povijesti Livna,* Livanjski kraj u povijesti, Split- Livno 1994., 135-141.

Živković Pavo, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII stoljeća i povijest Hrvata bosanske posavine do početka XX stoljeća,* HKD Napredak, Mostar 1994.

Živković Pavo, *Napomene iz povijesti Livna,* "Livanjski kraj u povijesti," Split-Livno 1994., 135-141.

Anđelić Tomislav, *Srednjovjekovna crkva u Tepčićima kod Čitluka,* Hercegovina 1 (9), Mostar 1995, 95-115.

Ančić Mladen, *"Križarske vojne" XII stoljeća,* Radovi HDZU 3, Sarajevo (1995), 13-35.

Babić Anto, *Kancelarija bosanskih vladara,* Prilozi hrvatstvu Bosne i Hercegovine. (Izabrani tekstovi iz Napretkovih kalendara), (uredio Brkić Milenko), Studenci 1995., 80-85.

Bećirević Fikret, *Kakanj i njegova okolina,* NIP Kakanjski glas, Kakanj 1995.

Ćirković Sima, *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska crkva,* Glasnik CANU, Odjeljenje društvenih nauka 9, Podgorica 1995, 7-34.

Džambo Jozo, *Pogledi u prošlost i kulturu Žepča, Zavidovića, Maglaja, Novog Šehera i Komušine I,* Šeherski glasnik, Novi Šeher 1995.

Mandić Novak Studo, *Zemlja zvana Gacko 1-2,* SIB eksport-import-Prosvjeta, Gacko 1995.

Kovačević-Kojić Desanka, *Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne,* Radovi HDZU 3, Sarajevo (1995), 33-44.

Zelenika Anđelko, *Nadgrobni spomenik bosanske kraljice Katarine Kosača-Kotromanić u Rimu,* Hercegovina (1) 9, Mostar 1995., 117-128.

Živković Pavo, *Sudbonosna stoljeća u povijesti bosanskohercegovačkih Hrvata,* Hrvati u BiH - ciljevi i mogućnosti, Zbornik radova sa simpozija, Neum 19-22. XII 1994., Mostar 1995., 31-46.

Anđelić Tomislav, *Srednjovjekovna humska župa Dubrave,* "Povijest hrvatskog Počitelja" Zbornik znanstvenog simpozija održanog 16. i 17. veljače 1996. god. u Čapljini, Općinsko poglavarstvo, Čapljina 1996.,

Ančić Mladen, *Humsko kneštvo,* "Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme", Zbornik Znanstvenog simpozija održanog u Ljubuškom 11. 12. kolovoza 1995, ZIRAL-Naša djeca, Mostar - Zagreb 1996., 129-142.

Ančić Mladen, *"Bosanska srednjovjekovna država i savremenost",* Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1996.

Ćošković Pejo, *Bosansko-ugarski odnosi u širem kontekstu političkih gibanja u X stoljeću,* "Bosna i svijet", Institut za istoriju, Sarajevo 1996., 11-37.

Fekeža Lidija, *Neke osnovne crte razvoja srednjovjekovnih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini,* "Urbano biće Bosne i Hercegovine", Institut za istoriju-Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1996., 37-45.

Mustać Ivica, *Počitelj u sustavu obrane hrvatsko-ugarske države od Turaka,* "Povijest hrvatskog Počitelja" (Zbornik), Čapljina - Zagreb 1996., 39-79.

Mušeta-Aščerić Vesna, *Sličnosti i razlike u urbanom razvoju bosanskih gradova Sarajeva i Zvornika u XV stoljeću,* "Urbano biće Bosne i Hercegovine", Institut za istoriju-Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1996., 57-64.

Mušeta-Aščerić Vesna, *Utjecaj Istoka i Zapada na nastanak i razvoj urbanih naselja u Bosni u XV stoljeću,* "Bosna i svijet", Institut za istoriju, Sarajevo 1996., 55-63.

Nikić Andrija, *Dolazak franjevaca u Humsku zemlju,* Povijest hrvatskog Počitelja (Zbornik), Čapljina-Zagreb 1996.

Nilević Boris, *Bosna i Osmansko carstvo, "Bosna i svijet",* Institut za istoriju, Sarajevo 1996., 65-74.

Nilević Boris, *Sjeveroistočna Bosna u tokovima evropske srednjovjekovne povijesti. Prilog historiji Srebreničke banovine,* BF IV/6, Sarajevo 1996., 116-122.

Nilević Boris, *"Povijest hrvatskog Počitelja"* (Zbornik), Čapljina -Zagreb 1996.

Puljić Ivica, *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji,* Povijest hrvatskog Počitelja (Zbornik), Čapljina-Zagreb 1996.

Sivrić Marijan, *Srednjovjekovna župa Luka,* "Povijest hrvatskog Počitelja", Zbornik znanstvenog simpozija održanog 16. i 17. veljače 1996. god. u Čapljini, Općinsko poglavarstvo Čapljina 1996., 168-224.

Sivrić Marijan, *Srednjovjekovna župa Dabar,* Hercegovina 2 (10), Mostar 1996., 35-47.

Smoljan Vlado, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine,* Gospodarska komora, Mostar 1996.

Šunjić Marko, *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV i XV st.),* - I dio, Radovi HDZU 4, Sarajevo (1996), 37-74. - II dio, Radovi HDZU 5, Sarajevo (1997), 37-64.

Škegro Ante, *Uskoplje 1,* Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske vladavine, Hrvatska uzdanica, Uskoplje 1996.

Nilević Boris, *"Urbano biće Bosne i Hercegovine",* Institut za istoriju-Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1996.

Zelenika Anđelko, *Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice,* Hercegovina 2 (10), Mostar 1996, 61-76.

Zelenika Anđelko, *Stariji katolički sakralni objekti u dolini Neretve od Počitelja do Gabele,* Povijest hrvatskog Počitelja (Zbornik), Čapljina-Zagreb 1996.

"Bosanski duh", *Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina - mogućnosti i perspektive razvoja 3,* Sarajevo 1997.

Nilević Boris, *"Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine"*, (Zbornik radova sa okruglog stola održanog 24.11.1994. godine u Sarajevu), Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu - Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1997.

Ćošković Pejo, *Neproslavljena 500. obljetnica* (Prilog pola tisućljeća dugoj povijesti Banja Luke), HM I/3-4, Sarajevo 1997., 24-38.

Fekeža Lidija, *Rezultati ranijih arheoloških istraživanja kasnoantičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na području Sarajeva,* Prilozi historiji Sarajeva, Radovi sa znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Orijentalni institut - Institut za istoriju, Sarajevo 1997., 19-34.

Fekeža Lidija - Gavrilović Margit, *Srednjovjekovne crkve u Bosni i Hercegovini,* BF V/8, Sarajevo 1997., 219-233.

Hrabak Bogumil, *Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII - XV veku,* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 139-172.

Isaković Alija, *Autentičnost i autohtonost bosanskog duha, Bosanski duh,* Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina - mogućnosti i perspektive razvoja 3, Sarajevo 1997., 10-11.

Gošić Nevenka, *Srednjovjekovni toponim Mile ili Mili,* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997, 113-117.

Lovrenović Dubravko, *Jajce - biser našega srednjovjekovlja (Uz 600. obljetnicu prvog spomena), Kalendar svetoga Ante 1997, Svjetlo riječi,* Livno (Sarajevo) 1997., 80-88.

Matić Bernadin, *Dokumenti o prošlosti olovskog svetišta,* BF V/8, Sarajevo 1997., 266-279.

Mušeta-Aščerić Vesna, *Srednjovjekovno naselje na mjestu današnjeg Sarajeva,* "Prilozi historiji Sarajeva", Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva, održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Orijentalni institut - Institut za istoriju, Sarajevo 1997., 35-45.

Kapetanović Niko - Vekarić Nenad, *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova,* Posebna izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 6, Dubrovnik 1997.

Mikulić Planinka, *Elementi gotike u sakralnoj arhitekturi Jajca,* BF V/8, Sarajevo 1997, 204-218.

Mutapčić Snježana, *Pola milenija zidnog slikarstva Sarajeva,* Prilozi historiji Sarajeva, Radovi sa znanstvenog simpozija "Pola milenija Sarajeva", održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Orijentalni institut - Institut za istoriju, Sarajevo 1997., 457-466.

Nilević Boris, *Skupno misliti Bosnu,* "Bosanski duh", Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina - mogućnosti i perspektive razvoja 3, Sarajevo 1997., 108-110.

Nilević Boris, *Sjeveroistočna Bosna u tokovima srednjovjekovne evropske istorije,* Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine (Zbornik radova sa okruglog stola održanog 24.11.1994. godine u Sarajevu), Sabor Bosanske Posavine u Sarajevu - Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1997., 15-36.

Nilević Boris, *O postanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu,* "Prilozi historiji Sarajeva", Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva, održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Orijentalni institut - Institut za istoriju, Sarajevo 1997., 61-65.

Pandžić Bazilije, *Jakov Markijski - vikar Bosanske vikarije,* BF V/7, Sarajevo 1997, 154-166.

Strukić Ignacij, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana,* (Bosanska pošta, Sarajevo 1899), Kiseljak 1997.

Šunjić Marko, *Mediteransko usmjerenje kretanja ljudi i roba iz srednjovjekovne Bosne,* HM 3-4, Sarajevo 1997., 155-159.

Vrgoč Miro, *Fra Anđeo Zvizdović (1420./?/-1498.). Uoči petstote obljetnice smrti,* BF V/7, Sarajevo 1997., 167-198.

Živković Pavo, *Povijesne dimenzije i povijesno utemeljenje hrvatstva Bosne i Hercegovine,* HM I/2, Sarajevo 1997., 235-241.

Batinić V. Mijo, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća 14. do 20.,* Franjevački samostan Fojnica, (Zagreb 1913), Fojnica 1998.

Bilogrivić Nikola, *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka. Topološke i povijesne crtice,* SV 10, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo 1998.

Brković Milko, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža,* Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Djela 10, ZIRAL, Knjiga 106, Zadar - Mostar 1998.

Brković Milko, *Latinska bosansko-hercegovačka srednjovjekovna kancelarija,* Hrvatski narodni godišnjak 1999, HKD Napredak, Sarajevo 1998, 182-191.

Dragić Marko, *Predaje i legende o tvrđavama u Bosni i Hercegovini,* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998.-1999., 135-147.

Gavran Ignacije, *Putevi i putokazi III (Niz članaka o našoj prošlosti),* Svjetlo riječi, Sarajevo 1998.

Hasting Adrian, *Južni Slaveni,* Bosna forum 1-2, Sarajevo 1998., 13-37.

Jalimam Salih, *Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili,* VKBI, Sarajevo 1998.

Jalimam Salih, *Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* BF V/8, Sarajevo 1998, 194-203.

Jalimam Salih, *Spor oko crkvene desetine i djelatnost franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni,* BF VI/9, Sarajevo 1998., 126-136.

Kraljević Ivan, *Posrednici i tijek pregovora s Radoslavom Pavlovićem 1421-1427. godine o kupnji njegovog dijela Konavala,* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998.-1999., 103-109.

Lovrenović Dubravko, *Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etno-politogeneze,* BF VI/9, Sarajevo 1998., 85-125.

Lovrenović Dubravko, *Od slavenskog naseljavanja do bana Kulina (VII-XII st.), Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata,* 2. dopunjeno izdanje, BKC, Sarajevo 1998., 43-56.

Lovrenović Dubravko, *Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu kristijanizacije vladarske ideologije (Na trećem putu tzv. "monarhijske pobožnosti"),* BF V/8, Sarajevo 1998., 156-193.

Matić Bernadin, *Dokumenti o prošlosti sutješkog samostana,* BF VI/9, Sarajevo 1998., 277-296.

Nilević Boris, *Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države,* "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata", ŠVK OS BiH, Sarajevo 1994., 35-53; 2. izdanje, BKC, Sarajevo 1998., 57-81.

Mikulić Planinka, *Utjecaj islamske umjetnosti na formiranje gotičkog stila i kontinuitet srednjovjekovnih formi u Bosni,* BF VI/9, Sarajevo 1998., 149-168.

Mikulić Planinka, *Bosna i europska gotika,* Dijalog IV/4, Sarajevo 1998., 176-194.

Pandžić Bazilije, *Bosna i sabor u Mantovi (1459.-1460.),* BF VI/10, Sarajevo 1998., 101-111.

Šunjić Marko, *Kraj srednjovjekovne bosanske države,* "Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata", ŠVK OS BiH, Sarajevo 1994., 45-54; 2. izdanje, BKC, Sarajevo 1998., 83-96.

Zelenika Anđelko, *Srednjovjekovno groblje u Zahumu u Mostaru,* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998.-1999., 97-101.

Zirdum Ante, *Rješenje vodoopskrbe u srednjovjekovnim gradinama i utvrdama na području Viteza i Busovače,* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998./ 1999., 193-197.

Živković Matej - Živković Pavo, *Demografske promjene na BiH prostoru kroz povijest,* Motrišta 8, MH, Mostar 1998., 31-46.

Živković Pavo, *Stoljetni razvitak i nestajanje Hrvata katolika u BiH. Tužna povijest katoličanstva na prostorima BiH,* "Crtajte granice - ne precrtajte ljude". Zbornik radova u povodu imenovanja vrhbosanskog nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom, SV 7, Sarajevo 1998, 475-501.

Sivrić Marijan, *Stariji hercegovački rodovi od polovice 15. do sredine 17. stoljeća (prema dubrovačkim izvorima),* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998./1999., 111-134.

Živković Pavo, *Bizantski crkvenoslavenski utjecaji na vjerske prilike u Branimirovoj Hrvatskoj,* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998./1999., 85-95.

Anđelić Pavao - Ibrahimpašić Fikret, *Nekoliko priloga za upoznavanje tehnologije starog rudarstva i metalurgije u Bosni,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 221-228.

Anđelić Pavao, *Tragovi rudarske i metalurgijske djelatnosti u okolini Konjica,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 229-237.

Bakić Ljubomir, *Rudarsko-proizvodni odnosi u Bosni i Hercegovini u tursko doba,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 247-282.

Balić Smail, *Islam u srednjovjekovnoj Mađarskoj* (autorizirani i dopunjeni prijevod s njemačkog Salim Abid Hadžić), GR IZ BiH LXI/7-8, Sarajevo 1999., 795-814.

Balta Ivan, *Srednjovjekovna Bosna kao poprište sukoba patarena i katoličke crkve u ispravama Diplomatičkog zbornika,* Zbornik radova I/1, Filozofski fakultet, Tuzla 1999., 17-26.

Ćošković Pejo, *Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku,* HM III/10, Sarajevo 1999., 106-115

Dumbović Vladimir, *Značenje Kreševa u metalurškoj proizvodnji stare Bosne (historijsko-geografski prikaz), Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka,* Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 405-419.

Đurđev Branislav, *Da li je poznati rudarski zakon despota Stefana važio i za Srebrenicu?,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 211-220.

Gostiša Nikola, *Dosadašnja istraživanja razvitka metalurške tehnologije u BiH,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 21-44.

Handžić Adem, *Rudarstvo i rudarski trgovi u Bosni u drugoj polovini XV vijeka,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 283-306.

Jalimam Salih, *Dubrovačka arhivska građa o srednjovjekovnoj Bosni,* Arhivska praksa 2, Tuzla 1999., 100-107.

Jalimam Salih, *Dominikanci kao trebinjsko-mrkanjski biskupi,* BF VI/10, Sarajevo 1999., 91-100.

Jalimam Salih, *Rubne bilješke o dominikancima i katoličkoj crkvi u doba Tvrtka I Kotromanića,* BF VII/11, Sarajevo 1999, 150-160.

Jalimam Salih, *Nastavna interpretacija srednjovjekovne bosanske historije,* Zbornik radova I/1, Filozofski fakultet, Tuzla 1999., 27-35.

Kapidžić-Osmanagić Hanifa, *Srednjovjekovna Bosna u poeziji Maka Dizdara,* Novi Izraz, II/II-3, Sarajevo 1999., 20-41.

Kapetanović Kemal, *Ispitivanje nekih metalurških uzoraka iz arheologije Bosne i Hercegovine,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 45-56.

Klicić Josip, *Kratak historijat razvoja rudnika i željezare Vareš,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 437-454.

Kovačević-Kojić Desanka, *O rudarskoj proizvodnji u srednjovjekovnoj Bosni,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 177-183.

Kurtović Esad, *"Državni depozit" (Depozit banice Anke,* Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406 - 1413. godine), Prilozi 28, Sarajevo 1999., 57-103.

Lovrenović Dubravko, *Srednjovjekovna Bosna i srednjoeuropska kultura,* Forum Bosnae 5, Sarajevo 1999, 177-206.

Marić Franjo, *Kronologija važnijih događaja žepačkog kraja i bliže okolice 1458-1998.* (Povodom 540. obljetnice prvog pisanog spomena Žepča), Ekološki glasnik-HKD Napredak, Zagreb-Žepče 1999.

Markešić Luka, *Hrvati i katolici u Bosni i Hercegovini,* BF VII/11, Sarajevo 1999, 140-149.

Palavestra Vlajko, *O porijeklu vjerovanja u jamskog duha "Perkmana" kod nas,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 239-245.

Palavestra Vlajko, *"Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., str. 486,*

Vego Marko, *Rudarstvo u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999.,185-209.

Voje Ignacij, *Neka pitanja u trgovini sa bosanskim olovom u Dubrovniku,* "Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka", Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999., 335-359.

Jalimam Salih, *Zenički kraj kroz arheološke spomenike,* Prilozi 28, Sarajevo 1999., 105-114.

Lovrenović Dubravko, *Proglašenje Bosne kraljevstvom (Pokušaj revalorizacije),* Forum Bosnae 3-4, Sarajevo 1999, 227-287.

Ančić Mladen, *Razvoj srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva,* HM III/11-12, Sarajevo 1999, 48-82; i u: Separat Hrvatske misli 11/12, 13/1999. i 14/2000., MH, Sarajevo 2000., 46-80.

Babić Anto, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku,* BF VIII/12, Sarajevo 2000., 241-247.

Babić Anto - Kovačević Desanka, *Prilog o historiografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Most XXVI/131 (42), Mostar 2000., 73-79.

Balta Ivan, *Diplomatička analiza latinskih isprava bosanskog bana Tvrtka,* Zbornik radova II/2, Filozofski fakultet, Tuzla 2000., 83-93.

Fekeža Lidija, *Osvrt na arheološku historiografiju srednjeg vijeka 1983.-1999. godine,* Prilozi 29, Sarajevo 2000., 435-442.

Fekeža Lidija - Gavrilović Margita, *Od dolaska Slavena do pada bosanskog kraljevstva,* "Ilidža - Sarajevo", Općina Ilidža, Sarajevo 2000., 171-190.

Hudović Mehmed, Zvornik (Slike i bilješke iz prošlosti), Drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Udruženje građana opštine Zvornik, Sarajevo 2000.

Hudović Mehmed, "Ilidža - Sarajevo", Općina Ilidža, Sarajevo 2000.

Jalimam Salih, *Srednjovjekovni grad Vranduk,* Zbornik radova II/2, Filozofski fakultet, Tuzla 2000., 103-114.

Kurtović Esad, *Kretanje u depozitu Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413-1435.g.,* Hercegovina 11-12, Mostar 2000., 29-53.

Ćeman Hasan Mirza, *Ishod na Ilidžu,* "Ilidža - Sarajevo", Općina Ilidža, Sarajevo 2000., 203-292.

Zlatar Behija, *Ilidža,* "Ilidža - Sarajevo", Općina Ilidža, Sarajevo 2000., 191-200.

Fekeža Lidija, *Srednjovjekovni arheološki spomenici Sarajeva i bliže okoline,* HM III/11-12, Sarajevo 1999., 83-98; i u: Separat Hrvatske misli 11/12, 13/1999. i 14/2000., MH, Sarajevo 2000., 81-96.

Gavrilović Margita, *Dvije predromaničke crkve iz okolice Sarajeva,* HM III/11-12, Sarajevo 1999., 113-120; i u: Separat Hrvatske misli 11/12, 13/1999. i 14/2000., MH, Sarajevo 2000., 111-118.

Karačić Vendelin, *Uloga franjevačkih samostana u BiH u njegovanju i promicanju likovne kulture i umjetnosti,* Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2000./2001., 243-259.

Kriste Đuro, *Na razmeđu bez međa (Neke značajnije veze između Dubrovnika i zaleđa),* Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1998./1999., 199-217.

Kurtović Esad, *Iz prosopografije Kosača (Jelena i Teodora),* Most XXVI/130 (41), Mostar 2000., 73-77.

Lovrenović Dubravko, *Vitez,* herceg i pataren (Ideološki stereotipi i životna stvarnost), Forum Bosnae 7-8, Sarajevo 2000., 257-294.

Živković Pavo, *Vrhbosanska biskupija sufragan u procijepu Dubrovačke i Splitske biskupije,* HM III/11-12, Sarajevo 1999., 99-112; i u: Separat Hrvatske misli 11/12, 13/1999. i 14/2000., MH, Sarajevo 2000., 97-110.

Dragić Marko, *Vrhbosanske srednjovjekovne crkve i mučenici u povijesti i predaji,* HM III/11-12, Sarajevo 1999., 151-157. i u: Separat Hrvatske misli 11/12, 13/1999. i 14/2000., MH, Sarajevo 2000., 149-155.

Buljina Halid, *Razvoj konfesionalnih zajednica,* GR IZ BiH LXII/11-12, Sarajevo 2000., 991-1010.

Ćošković Pejo, *Prilog za diskusiju,* Prilozi 29, Sarajevo 2000., 443-447.

Lucić Ljubo, *Franjevačka prisutnost u Sarajevu,* "Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća", Separat Hrvatske misli 11/12, 13/1999. i 14/2000., MH, Sarajevo 2000., 209-228.

Nikić Andrija, *Franjevački samostani u Hercegovini,* Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2000./2001., 203-223.

Sivrić Marijan, *Franjevački samostani i crkve bosanske vikarije (parohije) u oporukama dubrovačkog notarijata od srednjeg vijeka do 1808. godine,* Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2000/2001., 143-171.

Sopta Josip, *Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob,* Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2000/2001., 49-60.

Sopta Josip, *Franjevci bosanske vikarije na području Dubrovnika,* Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2000/2001., 173-187.

Stojanov Jurij, *Nastanak srednjovjekovne paradigme heretičke Bosne i njeni moderni odjeci,* Forum Bosnae 7-8, Sarajevo 2000., 295-308.

Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića, FTS, Sarajevo-Fojnica 2000.

II Bosna i Hercegovina u okviru Osmanskog carstva (1463-1878)

Izvori:

Vakuf-name iz Bosne i Hercegovine (XVII stoljeće), Prilozi za orijentalnu filologiju, 44-45,/1994-95, Sarajevo 1996:

Vakuf-nama Hurema, sina Balije iz Sarajeva, (Behija Zlatar), 281-289.

Vakuf-nama hadži Alije, sina Musaa iz Sarajeva, (Lejla Gazić) 291-300.

Vakuf-nama Koski Muhamed-paše iz Mostara,(Bećir Džaka), 301-331.

Vakuf-nama Saraća Ismaila iz Trijebova (Behija Zlatar), 333-336.

Vakuf-nama Sefer-spahije, sina Ferhada iz Banja Luke, (Bisera Nurudinović), 337-346.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine / The 1604 Detailed Register of the Bosnian Sanjak, Obradio /Translated and prepared by/: Adem Handžić. Urednik /editor/: Fehim Nametak.- Bošnjački institut

Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Tomus septimus, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. I/1, Sarajevo 2000., LII + 679.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine / The 1604 Detailed Register of the Bosnian Sanjak, Obradio /Translated and prepared by/: Adem Handžić. Urednik /editor/: Fehim Nametak.- Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Tomus octavus, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. I/2, Sarajevo 2000., 601.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine / The 1604 Detailed Register of the Bosnian Sanjak/ Obradio /Translated and prepared by/: Snježana Buzov, Urednik /editor/: Fehim Nametak.- Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Tomus nonus, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. II, Sarajevo 2000., 652.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine / The 1604 Detailed Register of the Bosnian Sanjak, Obradio /Translated and prepared by/: Amina Kupusović, Urednik /editor/: Fehim Nametak.- Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Tomus decimus, Serija II, Defteri, Knjiga 4, sv. III, Sarajevo 2000., 595.

Knjige:

Begić Mustafa, *Zemljovlasnici Bosne, prema zvaničnim dokumentima Banovine/Kraljevine Bosne, Osmanskog vilajeta Bosna, Austro-Ugarske, Bosne i Hercegovine,* knjiga 1, Sarajevo, 1991.

Bećirbegović Medžida, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1991, str. 236.

Čišić Husein, *Mostar u Herceg Bosni, (postanak i razvitak grada Mostara, te prikaz raznih zgoda i nezgoda koje je u toku razvitka prolazio, Mostar,* Kulturno društvo muslimana "Preporod", 1991, str. 294.

Filipović Ibrahim, *Bosanska muslimanska porodica, njen postanak, razvoj i uticaj u vremenu od 1574-1991. godine,* Sarajevo 1991., str. 289.

Nametak Fehim, *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća, Sarajevo,* 1992, str. 211.

Kasumović Ismet, *Ali Dede Bošnjak i njegova filozofsko - sufijska misao, Sarajevo 1992.,* str. 276.

Novljanin Omer - Ahmed Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739., Dvije bosanske kronike, preveli i priredili dr Fehim Nametak i dr Lamija Hadžiosmanović,* Zenica 1994, str. 140.

Aličić S. Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine,* Posebna izdanja, XIX, Sarajevo 1996, str. 438.

Koštović Nijazija, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla,* 1. izdanje, El Kalem -MDD Merhamet, Sarajevo 1995. 2. dopunjeno izdanje, RIZ BiH - Mladi muslimani 39, Sarajevo 1998.

Hajdarpašić Raif, *Kolašinska kapetanija i bošnjački narod, Sarajevo 1996,* str. 126.

Levy Moriz, *Sefardi u Bosni, Sarajevo 1996,* str. 128.

Memić Mustafa, *Bošnjaci - Muslimani Sandžaka i Crne Gore, Sarajevo 1996,* str. 410.

Nametak Fehim, *Logična djela Bošnjaka na arapskom jeziku,* Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVIII, Sarajevo 1996, str. 249.

Spahić Mustafa, *Povijest islama,* Sarajevo 1996., str. 697.

Zlatar Behija, *Zlatno doba Sarajeva,* Sarajevo 1996, str. 260.

Ademović Fadil, *Princ palikuća u Sarajevu, (provala Eugena Savoyskog u Sarajevo 1697.),* Sarajevo 1997, str. 232.

Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini,* Mostar 1997.

Muftić Faruk, *Foča - grad neprolazne ljepote 1470-1996,* Sarajevo 1997, str. 183.

Tucaković Šemso, *Aladža džamija - fočanski biser, Sarajevo 1991,; Nijazija Sarajevo,* fotomonografija, Sarajevo 1997, str. 261.

Čelić Džemal - Mujezinović Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini,* 2. izdanje, "Sarajevo-Publishing", Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Sarajevo 1998.

Ljubović Amir, *Nad Bašagićevom zaostavštinom,* Mostar 1998, str. 128.

Zgodić Esad, *Bošnjačko iskustvo politike osmanskog doba,* Sarajevo 1998, str. 458.

Kasumović Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave,* Mostar, 1999.

Članci, rasprave i prilozi

Berić Dušan, *Rusija i oslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini,* U: Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XL-XLI/1989/ 1990, Sarajevo 1990, 84-105.

Berić Dušan, *Ilija Garašanin i ustanak u Hercegovini 1858-1863,* U: Ilija Garašanin (1812-1874), SANU, Naučni skupovi, Knjiga LIV, Odjeljenje istorijskih nauka, Knjiga 16, Beograd 1991, 339-360.

Handžić Adem, *Dokumenat o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XV-XVI, Sarajevo 1990, 3-18.

Aličić S. Ahmed, *Širenje islama u Hercegovini,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991, 67-73.

Buzov Snježana, *Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991, 99-111.

Čar-Drnda Hatidža, *Visoko u sastavu Osmanskog carstva - XV-XVI stoljeće,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo 1991,193-219.

Čar-Drnda Hatidža, *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkoj nahiji,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991., 195-253.

Đurđev Branislav, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991, 25-36.

Filipović Nenad, *Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u djelu "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918" Milorada Ekmečića,* "Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990", Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1991, str. 433-457.

Filipović Nenad, *Bošnjaci u bici kod Sente 1697. godine - viđenje pjesnika Fidai bega,* Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1991, 309-335.

Filipović Nenad, *Islamizacija u Bosni u prva dva desetljeća osmanske vlasti,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, 53-67.

Grozdanić Sulejman, *Mula Mustafa Bašeskija,* Putevi, br. 1, Banja Luka 1991., 104-112.

Grozdanić Sulejman, *Bulbulistan Fevzije Mostarca,* Odjek, god. 44, br. 1-2, Sarajevo 1991, str. 14.

Handžić Adem, *O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, 37-43.

Handžić Adem, *O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII stoljeću,* Prilozi za orijentalnu filologiju 40/1990, Sarajevo 1991, 237-242.

Ibrahimović Ramiza, *Struktura vojničke klase u XV i početkom XVI vijeka s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, 269-282.

Kasumović Ismet, *Školstvo i njegova uloga u stvaranju pretpostavki za razvoj kulture u Bosni i Hercegovini u osmanskom periodu,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991, 303-309.

Kupusović Amina, *Širenje islama u vilajetu Pavli,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991 113-153.

Nametak Fehim, *Društveno-istorijska uslovljenost divanske književnosti u Bosni i Hercegovini,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, 311-319.

Pelidija Enes, *Život i djelo Ferhad-paše Sokolovića,* Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, br. 6, god. LIV791, Sarajevo 1991.

Sućeska Avdo, *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991., 25-37.

Tanasković Darko, *Islamska ili muslimanska kultura u Bosni,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41, Sarajevo 1991, 291-302.

Zlatar Behija, *Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini,,* Prilozi za orijentalnu filologiju 41/1991, Sarajevo 1991, 253-267.

Handžić Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana,* "Islamska misao H. Mehmeda Handžića. Izbor radova", El-Hidaje, Udruženje uleme BiH, Glavni odbor Sarajevo i Rijaset Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1994., 175-204.

Grozdanić Sulejman, *Hasan Kafija Prušćak - naučnik,* mislilac i društveni reformator, Dijalog, 1-2, Sarajevo 1995, 225-228.

Handžić Adem, *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine,* Prilozi za orijentalnu filologiju 42-43/1992-93, Sarajevo 1995, 119-153.

Nilević Boris, *Neka zapažanja o srpsko - pravoslavnoj duhovnosti u Bosni i Hercegovini u osmansko - turskom vremenu,* Prilozi za orijentalnu filologiju 42-43/1992-93, Sarajevo 1995, 201-211.

Sućeska Avdo, *Bošnjaci u osmanskoj državi,* Sarajevo 1995, 57.

Sućeska Avdo, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija - Turaka,* Zbornik radova "Sefard '92", Sarajevo 1995., 33-46.

Zbornik "Sefard '92" - Sarajevo 1995., str. 338.

Zlatar Behija, *Dolazak Jevreja u Sarajevo,* Zbornik radova "Sefard '92", Sarajevo 1995, 57-64.

Bavčić Uzeir, *Determinante etničke posebnosti Bosanskih muslimana u esejima Ahmeda Muratbegovića,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XVII-XVIII, Sarajevo 1996., 399-406.

Kupusović Amina, *Nahija Banja Luka u opširnom popisu bosanskog sandžaka iz 1604. godine,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 44-45/ 1994-1995, Sarajevo, 1996, 147-207.

Karčić Fikret, *Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u XIX vijeku,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XVII-XVIII, Sarajevo 1996., 221-323.

Nilević Boris, *O uticaju islamske kulture na pravoslavnu u Bosni i Hercegovini,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XVII-XVIII, Sarajevo 1996., 187-194.

Selmanović Medžida, *Jajačka nahija u opširnom popisu za bosanski sandžak iz 1562. godine,* Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95., Sarajevo 1996, 207-279.

Sućeska Avdo, *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/1564, 65. i 66,* Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95, Sarajevo 1996, 99-133.

Zahiragić Šaban, *Sidžil mostarskog kadije 1787-1788. godine,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 44-45/ 1994-1995, Sarajevo, 1996, 405-413.

Zlatar Behija, *Pljevlja kao sjedište hercegovačkog sandžaka,* Društveni i državno - pravni kontinuitet Sandžaka, Zbornik radova sa naučnog skupa

održanog 22. i 23. aprila 1995. godine u Sarajevu, Sarajevo 1996, str. 127-130.

Zlatar Behija, *Uloga vakufa u razvitku Mostara, Hercegovina,* časopis za historiju i kulturno nasljeđe, Mostar 1997, 35-39.

Zlatar Behija, *Stanovništvo Sarajeva u XVI stoljeću,* "Urbano biće Bosne i Hercegovine", Sarajevo 1996, 65-71.

Handžić Adem, *O konfesionalnom sastavu stanovništva u BiH u prvim stoljećima osmanske vladavine,* Gračanički glasnik, 4, Gračanica, novembar 1997, 16-20.

Pelidija Enes, *O Bosanskoj Posavini u osmanskom periodu (1463-1791),* u: Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine (Zbornik radova sa okruglog stola održanog 24. XI 1994. godine u Sarajevu), Sarajevo 1997, 51-71.

Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srijema do konca XVII stoljeća (Dolazak, razvoj i nestajanje Hrvata katolika na tim prostorima), prvo izdanje Mostar 1996; drugo izdanje Sarajevo - Mostar 1998, str. 257.

Handžić Adem, *O širenju islama u Bosni - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, Grupa autora, Bošnjaci i islam,* Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Regionalni ured u Sarajevu, Porodična biblioteka 16, Sarajevo 1998., 41-54.

Handžić Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih Muslimana,* Grupa autora, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Regionalni ured u Sarajevu, Porodična biblioteka 16, Sarajevo 1998., 17-40.

Hadžijahić Muhamed, *Prvi susret susret s islamom na Balkanu,* Grupa autora, Bošnjaci i islam, Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Regionalni ured u Sarajevu, Porodična biblioteka 16, Sarajevo 1998., 9-16.

Handžić Adem, *O širenju islama u Bosni - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu, Grupa autora, Bošnjaci i islam,* Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Regionalni ured u Sarajevu, Porodična biblioteka 16, Sarajevo 1998., 41-54.

Hajdarević Rašid, *Defter sarajevskog saračkog esnafa 1726-1823, Sarajevo,* 1998, str. 179.

Pelidija Enes, *Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god,* u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 135-174.

Tepić Ibrahim, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine,* u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 175-222.

Zlatar Behija, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593), u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata,* Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 99-134.

Zlatar Behija, *Vakufnama Hadži Ismaila, sina Husejna Halife iz Sarajeva,* druga dekada redžeba 1050 (1640), Prilozi za orijentalnu filologiju, 47-48, /1997-98, 145-153.

Husedžinović Sabira, *Džamije Banje Luke u planovima austrijskih ratnih karata iz XVIII stoljeća,* Prilozi za orijentalnu filologiju 47-48/1997-98, Sarajevo 1999, 101-127.

Jalimam Salih, *Sidžil zeničkog naiba kao izvor za historiju Zenice,* Prilozi za orijentalnu filologiju 47-48/1997-1998, Sarajevo 1999, 127-145.

Šehić Sadik, *Gračanički kadiluk u Zvorničkom sandžaku - neki dokumenti,* Gračanički glasnik 7, Gračanica, novembar 1999, 48-56.

Bugarski Astrida, *Regionalna i druga osobena obilježja tradicionalne kulture stanovanja u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću,* Hrvatska misao, 15-16, Sarajevo, 2000. 145-150.

Čorić Boris, *Pismenost i knjiga bosanskohercegovačkih Hrvata u osmansko vrijeme,* Hrvatska misao, 15-16, Sarajevo, 2000., 171-180.

Hasandedić Hivzija, *Skraćeni prevod (ekscerpt) Nesuh-age Vučjakovića vakufname (zakladnice), Hercegovina,* 11-12, Mostar, 2000, 91-95.

Hasandedić Hivzija, *Hromo Hromozade Hromići iz Stoca,* Hercegovina, 11-12, Mostar, 2000., 95-99.

Hodžić Sabit, *Nekoliko podataka o mostarskim mahalama i strukturi stanovništva,* Hercegovina, 11-12, Mostar, 2000, 79-90.

Smajić Ramiza, *Zakon o timarima iz 1869. godine,* Hercegovina, 11-12, Mostar, 2000, 99-104.

Šehić Zijad, *Prilog prošlosti Hercegovine XIX stoljeća- sjećanja Murad efendije iz Hercegovine,* Hercegovina, 11-12, Mostar, 2000, 105-122.

Živković Matej, *Utjecaji turske,* austrougarske i jugoslavenske vlasti na demografske promjene u Bosni i Hercegovini, HM IV/17, Sarajevo 2000., 140-145.

Bosna i Hercegovina u periodu austrougarske uprave (1878-1918)

Knjige:

Hadžibegović Iljas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. vijeka,* Sarajevo 1991.

Šeta Ferhad, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882-1991.,* Sarajevo 1991.

Karamatić Marko, *Franjevci Bosne Srebrne u vrijeme austrougarske uprave 1978-1914.,* Sarajevo 1992.

Ekmečić Milorad, Mikić Đorđe, Živojinović Dragoljub, Popović B. Nikola, *Politički procesi Srbima u Bosni i Hercegovini 1914-1917,* Laktaši, 1996, str. 135.

Dželetović Branko, *Bilećki kraj u godinama Prvog svetskog rata,* Udruženje srpskih dobrovoljaca 1912-1918, Bileća 1997.

Juzbašić Dževad, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914),* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Sarajevo 1999., str. 253.

Članci i rasprave

Hadžibegović Iljas, *Nastanak i razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1918,* u: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 1, Institut za istoriju, Sarajevo 1990., 13-78.

Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, (Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988.), Sarajevo, 1991. referati i saopćenja:

Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posljedice, 9-33.

Dževad Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom,* 33-83.

Horst Haselsteiner, *Politische und Militärische Überlegungen zur Haltung Österreich-Ungarns gegenüber Bosnien und der Herzegowina 1908/1909. Politička i vojna razmišljanja o stavu Austro-Ugarske prema Bosni i Hercegovini 1908/1909,* 83-103.

Roderick H. Davison, *The Secret Negotiations between the Ottoman Committee of Union and Progress and the Austro-Hungarian Government in 1908/ Tajni pregovori Komiteta za ujedinjenje i napredak sa austrougarskom vladom 1908. godine,* 103-129.

Vladimir Stojančević, *Srpski naučnici o aneksiji Bosne i Hercegovine,* 129-137.

Bogumil Hrabak, *Kosovo i Metohija prema aneksiji Bosne i Hercegovine,* 137-165.

N. I. Hitrova, *Anneksia Bosnii i Gercegovini v 1908. g. i rosssiskaa obscestvennost/Aneksija Bosne i Hercegovine i ruska javnost,* 165-181.

Rüdiger Malli, *Das Verhalten der politischen Partei Cisleithanien hinsichtlich der Annexion/ Stav političkih partija Cislajtanije prema aneksiji,* 181-189.

Đorđe Mikić, *Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva u aneksionoj krizi 1908/1909,* 189-209.

Enver Redžić, *Politička kretanja među Muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme prvog svjetskog rata,* 209-237.

Luka M. Vukčević, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine i Crna Gora,* 245-265.

Pero Depolo, *Političke struje u Dubrovniku i aneksija Bosne i Hercegovine,* 265-285.

Tomislav Kraljačić, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije,* 285-303.

Milan Vukmanović, *Politička strujanja u redovima omladine Bosne i Hercegovine u vrijeme aneksione krize i poslije nje,* 303-325.

Alojz Ivanišević, *Konfesionalna dimenzija aneksijske krize,* 325-345.

Juzbašić Dževad, *Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave,* Sefarad '92, Sarajevo 1995, 93-110.

Juzbašić Dževad, *O Sarajevu kao saobraćajnom centru u doba austrougarske uprave,* u: Prilozi historiji Sarajeva, Sarajevo 1997, 279-282.

Hadžibegović Iljas - Imamović Mustafa, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918),* u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo 1998, 223-299.

Šehić Zijad, *Prilog istraživanju vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1881-1918),* Hercegovina, 10, Mostar, 1998, 143-156.

Šehić Zijad, *Historijske pretpostavke aneksije Bosne i Hercegovine (Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine),* Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, (XXVI), 1999, 28, 129-148.

Šehić Zijad, *Vojni "dušebrižnici" u bosanskohercegovačkim jedinicama u austrougarskoj epohi (1881-1918),* Prva linija, List Federalnog ministarstva odbrane/obrane i Vojske federacije BiH, br. 64, god. VII, decembar/prosinac 1998, 102-105.

Šehić Zijad, *Elitne jedinice iz Bosne i Hercegovine,* Prva linija, List Federalnog ministarstva odbrane/obrane i Vojske federacije BiH, br. 66, god. VIII, april/travanj 1999, 100-102.

Šehić Zijad, *Pripremne vojne škole u BiH u osmanskoj (1873-1878) i austrougarskoj epohi (1879-1914), Prva linija,* List Federalnog ministarstva odbrane/obrane i Vojske federacije BiH, br. 69, god. VIII, septembar/rujan 1999, 101-103.

Juzbašić Dževad, *Uticaj Balkanskih ratova 1912/1913 na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja,* Radovi, Filozofski fakultet u Sarajevu, knjiga XII, Sarajevo 2000, 195-208.

Đuričković Dejan, *Književnost u sarajevskom listu " Srpska riječ" (1905-1914),* Radovi, Filozofski fakultet u Sarajevu, knjiga XII, Sarajevo 2000, 245-262.

Marić Enisa, *Rad mostarskih mualima i imama,* Hercegovina, 11-12, Mostar, 2000

Šehić Zijad, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u austrougarskoj epohi (1878-1918) objavljena u zemlji i inozemstvu posljednje dvije decenije (1980-1998),* Prilozi, 29, Sarajevo 2000, 117-139.

Knjige:

Zovko Ljubomir, *Bosna i Hercegovina 1918-1943. Državnopravni položaj,* Mostar, 1990.

Šehić Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. - Privredni i politički razvoj.* Sarajevo 1991.

Išek Tomislav, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941.* Sarajevo 1991.

Katolička crkva u Bosni i Hercgovini 1918-1941. Bosna i Hercegovina zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana. Mostar 1995.

Preradović V. Blagoje, *Jugoslavija 1918-1995, do Republike Srpske,* Banja Luka, 1996, str. 324.

Kalender Fahrudin, *Radničke biblioteke i čitaonice u Bosni i Hercegovini do 1941. godine,* Društvo bibliotekara BiH, Sarajevo, 1998, str. 478.

Članci i rasprave:

Karabegović Ibrahim, *Formiranje i legalno djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini (1919-1921), u: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 1,* Institut za istoriju, Sarajevo 1990., 81-105.

Redžić Enver, *Jugoslavija i naučni skupovi o njenom stvaranju,* Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Ćemerliću, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo, 1991., 203-212.

Hrelja Kemal, *Proizvodni odnosi u poljoprivredi BiH 1918-1941.g.,* str. 62; u knjizi: M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima. Sarajevo, MAG 1992.

Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do naših dana - u knjizi Katoličanstvo u BiH, Sarajevo 1993.

Kemura Ibrahim, *Pokušaji ujedinjenja muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava "Gajret" i "Narodna uzdanica" između dva rata,* Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, 27, (1991), 1994, 105-109.

Pregled razvitka Islamske zajednice Bosne i Hercegovine. Glasnik Rijaseta islamske zajednice, br.1-3/., Sarajevo 1994.

Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini SHS. Glasnik Rijaseta islamske zajednice; br.4-6/ Sarajevo 1994.

Pelesić Muhidin, *Jevreji u diplomatskim arhivima Kraljevine Jugoslavije,* Zbornik radova Sefarad, '92, Sarajevo 11. 09. - 14. 09. 1992, Sarajevo 1995, 133-144.

Hrelja Kemal, *Stanovništvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1919-1941.* Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, 1/1996.,

Kemura Ibrahim, *Neki aspekti saradnje kulturno-prosvjetnih društava "Gajret" i "Prosvjeta",* U: "Prosvjeta" narodni almanah, Godišnjak Srpskog prosvjetno-kulturnog društva "Prosvjeta"- Sarajevo, Sarajevo 1996, 61-64.

Kemura Ibrahim, *Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove,* U: Bosna i svijet, Sarajevo 1996, 155-162.

Kemura Ibrahim, *Društveno-politički motivi i angažman "Gajreta" u Sandžaku u međuratnom periodu,* (1919-1941.) U: Društveni i državnopravni kontinuitet Sandžaka, Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 22. i 23. aprila 1995. godine u Sarajevu, Sarajevo 1996, 179-182.

Kemura Ibrahim, *Uloga i značaj urbane tradicije na razvoj kulturno-prosvjetnog života Bošnjaka muslimana u Bosni i Hercegovini,* U: Urbano biće Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1996, 113-119.

Pelesić Muhidin, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva svjetska rata,* u: Bosna i svijet, Sarajevo, 1996, 187-192.

Išek Tomislav, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941),* u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo 1998, 300-338.

Pelesić Muhidin, *Bliski istok 1940. u izvještajima Generalnog konzulata Kraljevine Jugoslavije u Jerusalemu,* Prilozi, Sarajevo, 28, 1999, 181-187.

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.

Izvori:

Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu,* Dokumenti, Sarajevo 1996.

Knjige:

Bošnjović Ilijas, *Demografska crna jama: zamka industrijskog društva,* Sarajevo 1990.

Bulatović Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Bradinu,* Sarajevo 1990.

Đilas Aleksa, *Osporavana zemlja, revolucija i jugoslovenstvo,* Beograd 1990.

Krinka Vidaković, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu,* Sarajevo 1990.

Čičak Ivan, *Zirdum Andrija, Stradanja Hrvata plehanskog kraja 1941-1947,* Derventa 1991.

Ćustović Emin, *Olovna vremena: o ratnim stradanjima od Hercegovine do Posavine, 1941-1945,* Tuzla 1991.

Hadžijahić Muhamed, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana,* Rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944., Sarajevo 1991

Saltaga Fuad, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji, porijeklo, islam, kultura, povijest, politika,* Sarajevo 1991.

Zulfikarpašić Adil, *Članci i intervjui,* Sarajevo 1991.

Redžić Enver, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1993.

Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu,* Tuzla 1995.

Tucaković Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945.,* Sarajevo 1995.

Hrvatske žrtve rata u Hercegovini 1941-1945., O pedesetoj obljetnici njihova mučeništva., Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar 1995.

Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika,* Sarajevo 1996.

Istorijski razvoj institucije Rijaseta, Sarajevo 1996.

Cohen J. Philip, *Srpski tajni rat,* Sarajevo 1996.

Hodžić Ibrahim, *Četrnaesto stoljeće: stradanje Muslimana u rogatičkom kraju u Drugom svjetskom ratu,* Visoko 1996.

Imamović Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda" 1955-1967.,* Sarajevo 1996.

Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina 1941-1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima,* Sarajevo 1996.

Boras Florijan, *Spomenica ljubuškim žrtvama,* U povodu 600-te obljetnice župe Veljaci-Ljubuški, Ljubuški 1998.

Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću,* Sarajevo 1998.

Nikić fra Andrija, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942-1944,* Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 1998.

Jasenovac - žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Zürich-Sarajevo 1998.

Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu (1941-1945),* Sarajevo 1998, str. 489.

Hozić Advan, *Tešanj u NOB,* Sarajevo 1999.

Članci, rasprave i prilozi

Pelesić Muhidin, *Jerusalimski "Elaborat za obnovu Jugoslavije" iz 1942. godine,* Prilozi, 27, (1991), 1994, 135-143.

Čengić Esad, *Sarajevski Jevreji u II svjetskom ratu,* u: Sefard 92, Zbornik radova, Sarajevo 1995.

Brkljača Seka, *Uništavanje materijalne osnove Jevreja u Drugom svjetskom ratu,* u: Sefard 92, Zbornik radova, Sarajevo 1995.

Bakaršić Kemal, *Gdje se nalazila sarajevska Hagada u toku II svjetskog rata,* u: Sefard 92, Zbornik radova, Sarajevo 1995.

Palavestra Vlajko, *Pričanja o sudbini sarajevske Hagade,* u: Sefard 92, Zbornik radova, Sarajevo 1995.

Brkljača Seka, *Interesi Njemačke i Italije i Bosna i Hercegovina 1918-1945,* u: Bosna i Hercegovina i svijet, Zbornik radova, Sarajevo 1996.

Kreso Muharem, *Bosna i svijet u XX stoljeću,* u: Bosna i Hercegovina i svijet, Zbornik radova, Sarajevo 1996.

Brkljača Seka, *Neke karakteristike bosanskohercegovačkih gradova u drugom svjetskom ratu,* u: Urbano biće Bosne i Hercegovine, Zbornik radova sa naučnog skupa, Sarajevo 1996.

Ibrahimagić Omer, *O muslimanskim formacijama tuzlanskog kraja tokom Drugog svjetskog rata,* u: Gračanički glasnik br. 2, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, Gračanica 1996.

Puškar Osman, *"Drina"-plan četničke okupacije tuzlanske regije u proljeće 1942.,* u: Gračanički glasnik br.2, Časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, Gračanica 1996.

Kreso Muharem, *Sarajevo-sjedište okupacionog sistema u Drugom svjetskom ratu,* Prilozi za historiju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.

Pelesić Muhidin, *Sarajevo u Drugom svjetskom ratu-život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945. godine,* Prilozi za istoriju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.

Borovčanin Drago, *Sarajevo u narodnooslobodilačkom pokretu 1941-1945.,* Prilozi za istoriju Sarajeva, Zbornik radova sa naučnog skupa u Sarajevu 1993., Sarajevo 1997.

Tihić Esad, *Vojna dejstva na tlu Bosanske Posavine u periodu između 1941-1945. godine,* u: Bosanska Posavina-dio cjelovite Bosne i Hercegovine, Zbornik radova, Sarajevo 1997.

Štraus Ivan, *Savremena arhitektura Sarajeva 1918-1990.,* u: Prilozi historiji Sarajeva, Zbornik radova, Sarajevo 1997.

Brkljača Seka-Pelesić Muhidin-Kamberović Husnija, *Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata,* u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo 1998., 339-388.

Brkljača Seka, *Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke,* u: Prilozi Instituta za istoriju, br. 28, Sarajevo 1999.

Kurto Nedžad, *Sarajevo 1462-1992. godine,* Sarajevo 1997.

Filipović Muhamed, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, istorijske, kulturne i političke činjenice,* Sarajevo 1997.

Brkljača Seka, *Od imperijalne politike fašističke Italije do ekonomskih probitaka u Bosni i Hercegovini,* u: Hercegovina, Časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe, br. 10, Mostar 1998.

Ibrahimagić Omer, *Povodom nekih dilema o sudbini Bosne i Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu,* Gračanički glasnik, 6, Gračanica, novembar 1998, 4-6.

Ibrahimagić Omer, *Jesu li Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu bili na pravoj strani,* Gračanički glasnik, 6, Gračanica, novembar 1998, 7-13.

Bosna i Hercegovina 1945-1992.

Knjige:

Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 2, Institut za istoriju, Sarajevo 1990.

Grbić-Softić Slobodanka, *Od prvih pokušaja do stvaranja ansambla baleta,* Sarajevskii balet 1950-1990, Sarajevo 1990.

Karlić-Kapetanović Jelica, *Juraj Najdhart-život i djelo,* Sarajevo 1990.

Imamović Mustafa, *Muslimani i bošnjaštvo,* Sarajevo, 1991.

Karamatić Marko, *Franjevačka provincija Bosne Srebrne (šematizam),* Sarajevo 1991.

Lovrenović Ivan, *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991.,* Sarajevo, 1991.

Perović Latinka, *Zatvaranje kruga-ishod rascepa 1971-1972.,* Sarajevo 1991.

Purivatra Atif, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo,* Sarajevo, 1991.

Saltaga Fuad, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji. Porijeklo, islam, kultura, povijest, politika,* Sarajevo, 1991.

Straus Ivan, *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990.,* Sarajevo, 1991.

Redžić Enver, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 1993.

Đulabić Sakib, *Od Spahe do Alije: korjeni i budućnost savremenih Muslimana,* Sarajevo, 1994.

Kulenović Salih, *Gračanica i okolina, antropogeografske i etnološke odlike,* Tuzla, 1994.

Kulenović Salih, *Etnologija sjeveroistočne Bosne,* knjiga 2, Studije, rasprave, članci, Tuzla, 1995.

Trhulj Sead, *Mladi Muslimani,* Sarajevo, 1995.

Bakula Petar, *Kratka povijest franjevaca u Hercegovini,* Mostar, 1995.

Bosna i Bošnjaci: Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine i bošnjačko-muslimanski narod, Sarajevo, 1995.

Pašić Hilmo, *Država Bosna i Hercegovina: nastanak, razvoj i aktuelna zbivanja,* Visoko, 1995.

Arhitekti akademici Bosne i Hercegovine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996.

Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika,* Politički razvoj u Bosni i Hercegovini u 19. i 20. stoljeću, Sarajevo, 1996.

Imamović Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji,* Monografija bosanskih pogleda 1955-1967., Sarajevo, 1996.

Filandra Šaćir, *Bošnjaci i moderna,* Sarajevo, 1996.

Spahić Mustafa, *Povijest islama,* Sarajevo, 1996.

Ibrahimagić Omer, *Bosna i Bošnjaci država i narod koji su trebali nestati,* Sarajevo, 1996.

Đozić Hakija, *Demografske slike Sarajlija od 1463. do 1991. godine,* Sarajevo, 1996.

Gavrankapetanović Munir, *Mladi će mjesec opet sjati,* Sjećanje mladog Muslimana, Sarajevo, 1996.

Nagradić Slobodan, *Muslimani između vjere i nacije,* Banja Luka, Narodna i univerzitetska biblioteka "Petar Kočić", 1996, str. 190.

Filipović Muhamed, *Bosna i Hercegovina, najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice,* Sarajevo, 1997.

Ibrahimagić Omer, *Državnost i nezavisnost Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1997.

Kurto Nedžad, *Sarajevo 1462-1992.,* Sarajevo, 1997.

Hadžihasanović Aziz, *Crkva i politika,* Sarajevo, 1997.

Krnić Behudin, *50 godina pruge Šamac-Sarajevo,* Sarajevo, 1997.

Cigar Norman, *Genocid u Bosni,* Politika "etničkog čisćenja", Sarajevo 1998.

Dizdarević Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije,* Svjedočenja, Sarajevo, 1999.

Minić Miloš, Razgovori u Karađorđevu o podeli Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999.

Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu,* Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine, Tešanj, 2000.

Pašić Ibrahim, *Od hajduka do četnika (Stradanje i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994), Bemust,* Dometi, Sarajevo 2000.

Ribičić Ciril, *Geneza jedne zablude. Ustavnopravna analiza nastanka i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna,* izdavačko preduzeće " Sejtarija", Sarajevo 2.000.

Borovčanin Drago, *Komunistička partija Jugoslavije u Bosni i Hercegovini i stvaranje osnova socijalističkog razvoja Bosne i Hercegovine (1945-1950). KPJ u Bosni i Hercegovini u periodu obnove i početnim fazama planske izgradnje (1945-1948) Formiranje komunističke partije Bosne i Hercegovine i njena uloga u izgradnji socijalizma u periodu administrativnog upravljanja u Jugoslaviji,* u: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 2, Institut za istoriju, Sarajevo 1990., 7-96.

Perazić Stanko, *Komunistička partija, odnosno savez komunista Bosne i Hercegovine u periodu uvođenja i afirmacije radničkog samoupravljanja (1950-1964),* u: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 2, Institut za istoriju, Sarajevo 1990., 97-178.

Trnka Kasim, *Savez komunista Bosne i Hercegovine u izgradnji i razvoju socijalističkog samoupravljanja (1964-1984),* u: Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 2, Institut za istoriju, Sarajevo 1990 179-280.

Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Ćemerliću, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo, 1991:

Borovčanin Drago, *Narodna vlast u djelima akademika Hamdije Ćemerlića,* Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Ćemerliću, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo, 1991., 31-44.

Kuzmanović Ranko, *Prerastanje AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije,* Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Ćemerliću, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga XCVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo, 1991., 115-128.

Milidragović Duško, *Teritorijalna organizacija grada Sarajeva, Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Ćemerliću, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,* Posebna izdanja, knjiga XCVII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 28, Sarajevo, 1991., 157-166.

Redžić Enver, *BiH – otvoren prostor velikodržavnog ekspanzionizma*, Oslobođenje, Sarajevo XLVII, Broj 15.603, 25. novembar 1991., 2.

Vrhbosanska katolička blagoslovija, 1890-1990., Zbornik radova znanstvenoga simpozija održanog u Sarajevu 3. i 4. srpnja 1991., prigodom obilježavanja stote obljetnice postojanja Blagoslovije, Sarajevo, Bol, 1993.

Bosanski franjevci, priredio i predgovor napisao Marko Karamatić, Zagreb, 1994.

Kamberović Husnija, *Intenzitet prelaska radne snage iz agrara u industriju u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine,* Prilozi, Sarajevo, 27 (1991) 1994, 145-159.

Pelidija Enes, *Geneza bosanske državnosti,* Borac Armije Republike Bosne i Hercegovine, 2. izdanje, Armija BiH, Press centar, Vojna biblioteka 1, Sarajevo 1994., 21-27.

Redžić Enver, *Za mir borbom protiv rata / Apel javnosti 83 istaknuta bosanskohercegovačka javna radnika,* Oslobođenje, Sarajevo, LI, Broj 16.688 od 26. XI 1994., 9, Broj 16.690 od 27. XI 1994., 5.

Redžić Enver, *Bosna, Evropa i bosanski duh,* Oslobođenje, Sarajevo LI, Broj 16.688 od 26. XI 1994., 9, Broj 16.690 od od 27. XI 1994., 5.

Redžić Enver, *ZAVNOBiH i sadašnjost.* Zora Cankarjeva, Revija za kulturo in družbena vprašanja, Slovensko kulturno društvo " Cankar ", Sarajevo, I, 1, 1994., 18 – 19.

Redžić Enver, *Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878. – 1945.* Uvodno izlaganje. Okrugli sto: " Problemi državnopravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878. – 1945. " (Sarajevo, 17. novembar 1993.) održan u organizaciji Odbora za istorijske nauke ANUBiH i Instituta za istoriju u Sarajevu, Naučne komunikacije, XXXV, Sarajevo 1994, 18 – 19.

Begić Azra, *Umjetnici Jevreji XX stoljeća u Bosni i Hercegovini u: Sefarad,* Zbornik radova, Sarajevo, 1995., 313-321.

Redžić Enver, *Fašizam danas.* U: asopis slobodne misli 99, Studio 99, Sarajevo, I, 1, 1995, 12-14.

Redžić Enver*, Priroda čovjeka. Destrukcija i tolerancija.* Dijalog. asopis za filozofska pitanja, Međunarodni centar za mir i "Sarajevo Publishing", Sarajevo, Nova serija, I, 1-2, 1995, 96-101.

Bosna i Bošnjaci: državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine i bošnjačkomuslimanski narod, Sarajevo, Pres centar Armije R BiH,Sarajevo, 1995.

Kamberović Husnija, *Deagrarizacija i urbanizacija u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata,* Urbano biće Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1996, 161-167.

Milišić Senija, *Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini (poseban osvrt na skidanje zara i feredže),* u: Urbano biće Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996., 137-143.

Milišić Senija, *Bosanskohercegovačka kultura i svijet,* u: Bosna i Hercegovina i svijet, Sarajevo, 1996., 211-217.

Kamberović Husnija, *O nekim inicijativama za reviziju agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, 1941-1942, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine,* XXXIV, 1996-1997, 79-85.

Redžić Enver, *Istorijska nauka o bosanskom identitetu. Vera Kržišnik – Bukić, Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti,* Institut za nacionalna pitanja, Ljubljana, 1997., Oslobođenje, Sarajevo LIV, Broj 17.626, 29. VI 1997., 14.

Ćatović Fadil, *Od boksita do aluminija,* u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 9, Mostar, 1997., 252-262.

Istorijski razvoj institucije Rijaseta, priredio Omer Nakičević, Sarajevo, 1996...

Ivan Štraus, *Savremena arhitektura Sarajeva 1918-1990.,* 441-449.

Aganović Midhat, *Karakteristike urbanog razvoja grada Sarajeva u socijalističkom sistemu i determinante koje su ga uslovljavale,* 387-399.

Karamehmedović Muhamed, *Refleksije o likovnim događanjima u Sarajevu devetnaestog i dvadesetog stoljeća,* 451-456.

Mutapčić Snježana, *Pola milenijuma zidnog slikarstva Sarajeva,* 457-466.

Hadžismajlović Vefik, *Filmska produkcija u Sarajevu-počeci i savremena dostignuća,* 467-473.

Lagumdžija Razija, *Akademija scenskih umjetnosti-matica pozorišnog života u Sarajevu,* 475-481.

Milidragović Duško, *Upravljanje Sarajevom u posljednjih pedeset godina,* 483-488.

Bošnjović Ilijas, *Ekonomski i socijalni potencijal grada Sarajeva sredinom osamdesetih godina,* 507-514.

Festić Mustafa, *Ekonomski značaj Sarajeva kao turističkog centra,* 515-522.

Numić Hajrudin, *Znanost u Sarajevu u povodu pet vijekova njegovog postojanja,* 523-531.

Naučni skup Mostar kroz stoljeća, Mostar 9-10. IX 1996.

Hasandedić Hivzija, *Mostar od postanka do razaranja 1992/93 godine,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 19-29

Katz Vera, *Iz prošlosti mostarske čaršije,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997,30-34.

Zlatar Behija, *Uloga vakufa u razvirku Mostara,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 35-39.

Krkić Safet, *Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997,40-48.

Mulić Jusuf, *Islamske bogomolje u Mostaru,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 75-80.

Pelidija Enes, *Mostar u XVIII stoljeću,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 81-90

Fajić Zejnil, *Alipašina uprava prema Bračkovićevom rukopisu "Mala istorija događaja u Hercegovini" i njegova knjižna baština,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 91-103.

Kamberović Husnija, *Mostar sredinom XIX stoljeća,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 104-108.

Arnautović Esad, *Političke prilike u Mostaru i Hercegovini u posljednje dvije decenije osmanske vladavine,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 109-121.

Sarić Samija, *Osamdeset godina gradske banje u Mostaru,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 10, Mostar 1997, 122-135.

Kemura Ibrahim, *Odraz društveno-političkih prilika u Mostaru na društvo "Gajret" početkom XX stoljeća,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 139-143.

Išek Tomislav, *Mjesto i uloga mostarskih djelatnika na pokretanje HKD "Napredak" Naučni skup Mostar kroz stoljeća,* 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 144-150.

Nilević Boris, *Mostar u djelu historičara Vladimira Čorovića,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 10, Mostar 1997, 151-157.

Špago Salko, *Osnovno školstvo u Mostaru (1878-1918 g.), Naučni skup Mostar kroz stoljeća,* 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 165-171.

Nametak Fehim, *Opijačeva pjesma na turskom posvećena šejh Juji,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 175-181.

Ljubović Amir, *Bratislavska kolekcija orijentalnih rukopisa i njen značaj za kulturnu historiju Mostara,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 182-186.

Duraković Esad, *Mostarka Nazira kao svijest u uobličenoj poetskoj tradiciji,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 187-192.

Gazić Lejla, *Dvije mostarske medžmue kao kulturno-historijski izvori,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 193-198.

Pirić Alija, *Mostarski pjesnik Derviš-paša Bajezidagić Naučni skup Mostar kroz stoljeća,* 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 199-206.

Šator Muhamed, *Mostarski govor kroz stoljeća,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 207-217.

Šarac Džemil, *Sa Mostarcima,* Svjedočenja: Uoči II sv. rata; u narodnooslobodilačkom ratu; Rat 1992-1995. g. odbrana R BiH, Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 221-237.

Milišić Senija, *Antifašizam Mostara u Drugom svjetskom ratu,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 238-241.

Kujović Mina, *Iz zapisnika o "pedagoškoj nedjelji" održanoj u Mostaru od 7-14. maja 1945. godine,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 242-251.

Donia Robert, *Mostar-epicentar of bosnian student movement on the eve of world War I,* Naučni skup Mostar kroz stoljeća, 9-10. IX 1996, Hercegovina, 9, Mostar 1997, 264-275

Obradović Zarema, *Malarija u Hercegovini, jučer, danas, sutra,* u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 9, Mostar, 1998., 195-203.

Sabit Hadžić, *Muzej Hercegovine-osnivanje, rad, stradanje, perspektive razvoja,* u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, 9, Mostar, 1998., 263-271.

Hasandedić Hivzija, *Kratak prevod (ekscerpt) druge vakufname Derviš-paše Bajezidagića,* Hercegovina, 9, Mostar 1998, 17-21.

Hasandedić Hivzija, *Mostarski kadiluk i njegove kadije,* Hercegovina, 9, Mostar1998, 23-30.

Sarić Samija, *Jevrejski hram u Mostaru,* Hercegovina, 9, Mostar 1998 31-37.

Ljubović Amir, *Bašagićeva kolekcija orijentalnih rukopisa u univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi i njen značaj za opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine,* Hercegovina, 9, Mostar 1998, 41-50.

Kamberović Husnija, *Parlamentarni izbori u BiH 1945. g., Hercegovina, 9,* Mostar 1998, 171-182

Katz Vera, *"Narodna demokracija" u politici KPJ (1945-1950) kroz prizmu mostrske oblasti,* Hercegovina, 9, Mostar 1998, 183-194.

Pelidija Enes, *O historijskim aspektima formiranja Armije BiH,* Takvim za 1999., Rijaset IZ BiH, Sarajevo 1998., 357-372.

Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu (sinteza).* Revija slobodne misli, 99, Sarajevo IV, 15 – 16, 1998., 11 – 22.

Redžić Enver, *Da li se istorija ponavlja?* - U Revija slobodne misli 99, Sarajevo IV, 15-16, 1998, 9-10. Tekst uporedo štampan na engleskom jeziku pod naslovom *Can History be repeated?,* 9-10.

Redžić Enver, *O socijalističkom ujedinjenju nekad i sad.*- Oslobođenje, Sarajevo, LV, br. 17857, 16. II 1998, s. 2.

Redžić Enver, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka, "Dijalog", 1(1998)*, Centar za filozofska istraživanja ANU BiH i Međunarodni centar za mir u Sarajevu, Sarajevo 1998, str. 60-71.

Redžić Enver, *Međureligijski dijalog i religijski odnosi u BiH,* Dijalog, Sarajevo, Nova serija IV, 5 – 6, 1998., **211 – 214.**

Redžić Enver, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i historijska nauka,* "Dijalog", 1(1998), Centar za filozofska istraživanja ANU BiH i Međnarodni centar za mir u Sarajevu, Sarajevo 1998, str. 60, 71.

Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka II Herceg-Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina, Islamski kulturni centar,* Mostar 1999, str. 133.

Kamberović Husnija, *Rasprave o bosanskim granicama 1946. godine,* Prilozi, Sarajevo, 28, 1999, 203-209.

Milišić Senija, *Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941-1945. godine,* u: Bošnjaci šipova kroz historiju, Zbornik radova, Zenica 1999.

Redžić Enver*, Ideologija i politika srpskog i hrvatskog velikodržavlja, Bosna i muslimani*.- U: Revija slobodne misli 99, Sarajevo V, 21-22, 1999, 81-93.; Rèsumè/Summary/: *Ideology and politics of the Serb und Croat state expansionism*, Bosnia and Muslims, 92-93.

Redžić Enver, *Nacionalizam – prepreka za povratak izbjeglica***,** Revija slobodne misli 99, V, 23 – 24, Sarajevo 1999., 5 – 8.

Redžić Enver, *Od ZAVNOBiH-a do Dajtona*. U: Revija slobodne misli 99, Sarajevo, V, 23-24, 1999., 15-25.

Redžić Enver, *Položaj Bosne i Hercegovine u odlukama međunarodnih foruma*, Dijalog, Sarajevo, Nova serija, V, 3 – 4, 1999, 151 – 154.

Redžić Enver, *Uz 60 – godišnjicu sporazuma Cvetković Maček*, Forum Bosnae, br 5, 1999., 165 – 176.

Redžić Enver, *Bosansko – hercegovačke jedinice austrougarske vojske u prvom svjetskom ratu*, Vojnoistorijski glasnik, VII / 3, Beograd 1991., 192 – 206.

Senija Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini,* Prilozi, 28, Institut za istoriju, Sarajevo, 1999., 225-241.

Naučno djelo Nedima Filipovića, Okrugli sto (Sarajevo, 23. novembar 1999.), ANU BIH Knjiga CXII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 32, Sarajevo 2.000

Referati i saopćenja:

Redžić Enver, *Prilog razmatranju naučnog djela akademika Nedima Filipovića* 13-24.

Tanović Arif, *Aktivnost akademika Nedima Filipovića u ANU BiH od 1966. do 1984. god.*, 25-30

Juzbašić Dževad, *Neki pogledi Nedima Filipovića na etnički razvitak u Bosni i Hercegovini,* 31-44.

Ljubović Amir, *Doprinos akademika Nedima Filipovića razvoju odsjeka za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu,* 45-52.

Gazić Lejla, *Doprinos akademika Nedima Filipovića u razvoju Orijentalnog instituta,* 59-66

Išek Tomislav, *Doprinos akademika Nedima Filipovića i njegovog naučnog rada razvoju instituta za istoriju u Sarajevu,* 67-72

Hasić Nihad, *Nedim Filipović-znanstvenik i intelektualac,* 73-80.

Filipović Muhamed, *Orijentalno-islamska civilizacija na Balkanu i Osmansko carstvo u historiografskom djelu Nedima Filipovića,* 81-88.

Vujanović Vojislav, *Osmanska strategija osvajanja Balkana u vezi sa odnosom Princa Muse i šejha Bedredina,* 89-100

Aličić S. Ahmed, *Osmanski feudalizam i širenje islama u naučnim radovima Nedima Filipovića,* 101-104.

Avdo Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u bosanskom pašaluku,* 115-130.

Hadžibegović Iljas, *Pogledi akademika Nedima Filipovića na osmanski grad u Bosni i Hercegovini,* 131-158.

Šamić Jasna, *Da li je suficizam/tassawuf mistika?,* 159-170.

Moačanin Nenad, *O pogledima akademika Nedima Filipovića na neka pitanja povijesti BiH XVI i XVII stoljeća u svjetlu dostignuća savremene osmanistike,* 171-176.

Filipović Nenad, *Princ Musa u šejh Behredin Nedima Filipovića i razvoj svjetske osmanistike,* 177-190.

Tomo Vukšić, *Školske sestre franjevke u Hercegovini i mostarski biskupi prema dokumentima,* Hrvatska misao, 15-16, Sarajevo, 2000., 123-138.

Historiografski radovi o Bosni i Hercegovini objavljeni u inostranstvu 1990-2000.

Srednji vijek

Izvori:

Registar zbirke "Stare srpske povelje i pisma", Ljubomira Stojanovića, (A. Antunović i dr.), Građa, Istorijski institut SANU, Knjiga 13, Beograd 1992.

Lučić Josip, *Spisi dubrovačke kancelarije,* (priredio Lučić Josip), HAZU i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Monumenta historica Ragusina, Knjiga IV, Zagreb 1993.

Porfirogenet Konstantin, *De Administrando Imperio, O upravljanju Carstvom,* (priredio Švab Milan), August Cesarec-AGM, Zagreb 1994.

Camera apostolica (Obligationes et solutiones camerale primo 1299-1560), Svezak 1, Monumenta Vaticana Croatica 1, Croatica christiana, Fontes 12, HAZU - Hrvatski državni arhiv - KS - Papinski katolički zavod sv. Jeronima, Zagreb-Rim 1996.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII, (1395-1399), JAZU, Zagreb 1990 ; Supplementa, Svezak I, (1020-1270), HAZU-HDA, Zagreb 1998.

Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine, (Marko Karamatić i Andrija Nikić), Privredni vijesnik, Zagreb 1990.

Ilustrirana povijest Hrvata, Stvarnost, Zagreb 1990.

Karamatić Marko-Nikić Andrija, *Ori dei conventi francescani della Bosnia ed Erzegovina (storia, cultura, arte),* Privredni gvjesnik, Collana Monografie turistice, No. 26, Zagreb 1990.

Klaić Nada, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Globus,* Zagreb 1990.

Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne (fototip izdanja iz 1882. godine),* Svjetlost, Biblioteka Izdanci, Sarajevo 1990.

Banac Ivan, *Grbovi, biljezi identiteta,* Zagreb 1991.

Džambo Jozo, *Die Franziskaer im mittelalterlichen Bosnien,* Franzisanische forschungen 35, Verl. Coelde 1991.

Uljarević Ante, *Imotska krajina,* MH, Imotski 1991.

Antoljak Stjepan, *Hrvatska historiografija do 1918.,* Nakladni zavod MH, Zagreb 1992.

Antoljak Stjepan, *Hrvati u prošlosti,* Split 1992.

Blagojević Miloš, *Srpski narod i srpske zemlje u srednjem veku,* Vekovi Srba, Gornji Milanovac 1992.

Lučić Josip, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike,* Dubrovnik 1990.

Karamatić Marko-Nikić Andrija, *Ori dei conventi francescani della Bosnia ed Erzegovina (storia,) cultura, (arte),* Privredni vjesnik, Collana Monografie turistice, No 26, Zagreb 1990.

Macan Trpimir, *Povijest hrvatskog naroda,* Zagreb 1992.

Matuz Josef, *Osmansko carstvo,* ŠK, Zagreb 1992.

Bosna i Hercegovina ogledalo razuma, (izbor članaka i odlomaka), (Priredio Ćirković Sima), Borba, Beograd 1992.

Voje Ignjacij, *Oris zgodovine jugovzhodne Evrope - srednji vek,* Ljubljana 1992.

Fine John V. A., *The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society,* "The Muslims of Bosnia - Herzegovina", Cambridge Massachusetts 1993.

Ostrogorski Georgije, *Istorija Vizantije,* Beograd 1993.

Pantelić S., *Najstarija povijest Hrvata,* Meinz 1993.

Stražemanac Ivan, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene,* Zagreb 1993.

Šanjek Franjo, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata (Srednji vijek),* KS, Biblioteka Priručnici 22, Zagreb 1993.

Antoljak Stjepan, *Pregled hrvatske prošlosti,* Split 1994.

Budak Neven, *Prva stoljeća Hrvatske,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

Donia Robert - J. - Fine John, V. A., *Bosnia and Hercegovina: a Tradition Betrayed,* Hurst and Company, London 1994; 1997².

Đodan Šime, *Bosna i Hercegovina - hrvatska djedovina (kroz povijesna vrela), Meditor,* Zagreb 1994.

Ekmedžić Fadil, *Bosna, kratka popularna povijest,* Pariz 1994.

Kalić Jovanka, *Srbi u poznom srednjem veku,* Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU, Knjiga 56, Beograd 1994.

Karamatić Marko, *Bosanski franjevci,* ŠK, Zagreb 1994.

Lovrenović Ivan, *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni, Oslobođenje,* Bosanska biblioteka, Klagenfurt-Celovac 1994.

Pavičević Dragutin, *Povijest Hrvatske,* Zagreb 1994.

Spremić Momčilo, *Despot ĐurađBranković i njegovo doba,* SKZ, Beograd 1994.

Katičić Radoslav, *Na ishodištu. Književnost u hrvatskim zemljama od 7. do 12. stoljeća,* MH, Zagreb 1994.

Mitrović Jeremija, *Istorija Srba,* Curo, Beograd 1994.

Ćirković Sima, *The Bosnian Patarenes and Western Heresies,* Heresy in Eastern Europe, London 1994.

Voje Ignjacij, *Nemirni Balkan. Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja,* Državna založba Slovenije, Ljubljana 1994.

Ćirković Sima, *Srbi u srednjem veku,* Idea, Beograd 1995, (1997).

Ćorović Vladimir, *Istorija Srba,* I-II, BIGZ, Beograd 1995.

Goldstein Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek,* Novi liber - Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb 1995.

Dinić -Knežević Dušanka, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka,* Novi Sad 1995.

Malcolm Noel, *Povijest Bosne - Kratki pregled,* Erasmus Gilda - Novi liber - Dani, Zagreb 1995.

Pandžić Bazilije, *Bosna Argentina. Studien zur Geschihte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegowina,* Böhlau Verlag, Köln 1995.

"Srpski pisci i naučnici o Bosni i Hercegovini", Službeni list SRJ, Beograd 1995.

Veselinović Andrija, *Država srpskih despota,* Beograd 1995.

Bataković Dušan, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina. History and politics,* Dialogue, Paris 1996.

Delonga Vedrana, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj,* Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Monumenta medii aevi Croatiae 1, Split 1996.

Kahriman Ferid, *Hrvatsko-bošnjačke teme,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1996.

Krasić Stjepan, *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili "Universitas Jadretina" (1396-1807),* Filozofski fakultet, Zadar 1996.

Lovrenović Ivan, *Bosna, kraj stoljeća,* Durieux, Zagreb 1996

Malcolm Noel, *Bosnia a Short History,* Macmillan, London 1994; University Press, New York 1996.

Malcolm Noel, *Bosnia a Short History,* Macmillan, London 1994; University Press, New York 1996.

Mišić Siniša, *Humska zemlja u srednjem veku,* FF, Beograd 1996.

Ančić Mladen, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću,* Zavod za povijesne znanosti HAZU i Zajednica izdanja Ranjeni labud, Zadar-Mostar 1997.

Blagojević Miloš, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama,* Službeni list SRJ, Beograd 1997.

Ćirković Sima, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana,* Equilibrium, Biblioteka Dimenzije istorije 1, Beograd 1997.

Čoralić Lovorka, *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama,* Zagreb 1997.

Ćorović Vladimir, *Stari srpski zapisi i natpisi,* (prikupio i popravio Vladimir Ćorović), Pešić i sinovi, Biblioteka Civilizacije, Beograd 1997.

Čuvalo Ante, *Historical Dictionary of Bosnia and Herzegovina. European Historical Dictionaires,* No. 25, Lanhan, Md.&London: The Scorecrow Press, Inc., 1997.

Dragojlović Dragoljub, *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi,* Svetovi, Novi Sad 1997.

Istorijski atlas, Geokarta, Beograd 1997.

Kapetanić Niko - Vekarić Nenad, *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova,* Posebna izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 6, Dubrovnik 1997.

Mužinić Ivan, *Slaveni, Goti i Hrvati,* Domanović, Zagreb 1997.

Nedeljković Branislav, *Liber croceus,* SANU, Zbornik za istoriju jezik i književnost srpskog naroda, III odeljenje, Knjiga XXIV, Beograd 1997.

Poparić Bare, *Tužna povijest Hercegove zemlje, (Pretisak pripremio Ćošković Pejo), Lukom,* Zagreb 1997. (izdanje iz 1942.g.).

Raukar Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje,* ŠK, Zagreb 1997.

Katičić Radoslav, *Litterarum studia.* Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja, MH, Zagreb 1998.

Kolarić Josip, *Povijest kršćanstva u Hrvata,* Sveučilište u Zagrebu-Studia Croatica, Zagreb 1998.

Lovrenović Ivan, *Unutarnja zemlja,* Durieux, Zagreb 1998.

Marković Mirko, *Descriptio Bosnae&Hercegovinae. Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima,* Posebno izdanje, AGM, Zagreb 1998.

Kapetanić Niko - Vekarić Nenad, *Stanovništvo Konavala, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku,* Posebna izdanja, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, Knjiga VII, Svezak 1 Dubrovnik 1998. Knjiga VII, Svezak 2, Dubrovnik 1999.

Članci, rasprave i prilozi

Ančić Mladen, *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina), ZČ 44/4,* Ljubljana 1990., 521-546.

Ančić Mladen, *I rapporti tra i Malatesti e la Bosnia. Le condizioni per la formazione di uno stereotipo, Giornata di studi Malatestiani a Cesena,* Atti 8, Centro studi Malatestiani, Rimini 1990., 61-75.

Brković Milko, *Tri povelje Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću,* Radovi Zavoda 31, Zadar 1990, 139-154.

Brković Milko, *Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane u Dubrovniku,* Anali 28, Dubrovnik 1990, 41-61.

Brković Milko, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Splitu,* CCP XIV/25, Zagreb 1990, 109-125.

Pavlović A., *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća,* CCP XIV/25, Zagreb 1990., 95-108.

Tošić Đuro, *Kosovska bitka u istoriografiji o srednjovjekovnoj Bosni,* Istorijski institut Beograd, Zbornik radova 11, Beograd 1990., 101-107.

Ćirković Sima, *Ragusa e il suo retroterra nel Medio Evo,* Ragusa e il Mediterraneo. Ruole e funzioni di una Repubblica marinera tra Medioevo ed Etá moderna, (a cura Antonio di Vitorio), Bari 1990., 15-26.

Ćirković Sima, *Continuité et repture des hierarchies: le cas des villes dalmates et de leur arriére-pays, Gerarchie economiche e gerarchie sociali: secoli XII-XVIII,* Atti della DDodocesima Settimana di Studio, Istituto Internazionale di Storia Economica "Francesco Datini", Serie II, Vol. 12, Firenze 1990, 73-89.

Kovačević-Kojić Desanka, *Il commercio Raguseo di terraferma nel medio evo,* "Ragusa e il Mediterraneo", (a cura di A. Di Vittorio), Cacucci editore, Bari 1990., 61-78.

Ćirković Sima, *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska crkva,* Glasnik CANU, Odjeljenje društvenih nauka 9, Podgorica 1995, 7-34.

Vrdoljak Mato Bono, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna,* SP III/18 (1988), Split 1990., 119-194.

Voje Ignjacij, *DeležGregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav,* ZČ 44/2, Ljubljana 1990., 278-284.

Ćirković Sima, *Jedna parnica srebreničkih franjevaca,* GDI BiH 40-41 (1989-1990.), Sarajevo 1991., 30-41.

Brković Milko, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Trogiru,* Radovi Zavoda 33, Zadar 1991., 83-105.

Brković Milko, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I Mlečanima iz godine 1385. (23. VIII.),* Radovi Zavoda 33, Zadar 1991., 107-118

Brković Milko, *Latinska povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana Braču godine 1390, Radovi Zavoda 33,* Zadar 1991., 119-130.

Brković Milko, *Četiri bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Šibeniku,* CCP XV/27, Zagreb 1991, 38-52.

Čoralić Lovorka, *Izvori i literatura o povijesti cesta i puteva u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama i Bosni,* Radovi 24, Zagreb 1991, 23-40.

Lučić Josip, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja u doba Republike,* Dubrovnik 1990.

"Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama", SANU, Beograd 1991.

Mikić Živko, *Prvi pokušaj socijalne stratifikacije srednjovjekovnih stećaka,* ZFF 17, Beograd 1991., 217-226.

Tepić Ibrahim-Petrović Radoslav, *Sarajevo, Sette citta jugoslave tra medioevo e Ottocento/Sedam jugoslovenskih gradova između srednjeg vijeka i XIX. stoljeća (a cura di Sergio Anselmi),* Ancona 1991.

Slijepčević Đoko, *Istorija Srpske pravoslavne crkve I-III,* Bigz, Beograd 1991.

Tomović Gordana, *Srbija na starim geografskim kartama od antike do kraja XVI veka,* "Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama", Galerija SANU 70, Beograd 1991., 21-52.

Voje Ignjacij, *Pomen Miklošičevih študij in izdaj virov za preučevanje zgodovine južnoslovanskih narodov,* Miklošičev zbornik, Maribor 1991., 185-205.

Šanjek Franjo, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, 1. izdanje, KS,* Zagreb 1991. 2. izdanje, KS, Zagreb 1996.

Uljarević Ante, *Imotska krajina,* MH, Imotski 1991.

Žugaj Marijan, *Bosanska vikarija i franjevci konventualci,* CCP XV/25, Zagreb 1991., 1-48.

Glušac Vaso, *Istina o bogumilima (Reprint izdanja iz 1941),* Beograd 1992.

Džaja Srećko, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do austro-ugarske okupacije,* CCP XVI/30, Zagreb 1992., 153-178.

Džaja Srećko, *Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća,* CCP XVI/29, Zagreb 1992, 33-41.

Grdina Igor, *Miklošičeva Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae,* Bosnae, Raguzii, Miklošičev zbornik (Mednarodni simpozij v Ljubljani od 26. do 28. junija 1991), Obdobja 13, Ljubljana 1992., 539-552.

Kovačević-Kojić Desanka, *Društvena struktura rudarskih gradova,* "Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII-XVIII vek)", Smederevo-Beograd 1992., 35-49.

Mihaljčić Rade, *Istorijska podloga izreke od Kulina bana,* IG 1-2 (1990-1992), Beograd 1992., 7-13.

Tošić Đuro, *Dvije povelje bosanskog kralja Dabiše,* IČ 39, Beograd 1992., 5-24.

Voje Ignjacij, *Fran Miklošič in Dubrovniški arhiv, Miklošičev zbornik,* (Mednarodni simpozij v Ljunljani od 26. do 28. junija 1991), Obdobja 13, Ljubljana 1992., 539-576.

Živković Pavo, *Hrvati Bosanske Posavine u prošlosti,* Radovi 32, RPZ 19, Zadar 1992-1993, 255-297.

Beldiceanu - Steinherr Irene - Bojović J. Boško, *Le traitéde paix conclu entre Vlatko et Mehmed II,* Balcanica 24, Beograd 1993., 75-87.

Šuica Marko, *Bosanska vlasteoska porodica Banovići,* IG 1-2, Beograd 1993., 25-35.

Živković Pavo, *Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika,* CCP XVII/31, Zagreb 1993, 42-48.

Živković Pavo, *Knin i Bosna od kraja 13. do početka 15. stoljeća, Kninski zbornik,* MH, Zbornici i monografije, Zagreb 1993., 123-131.

Ančić Mladen, *Pobožnost franjevaca Bosanske vikarije u drugoj polovici XIV. stoljeća,* "Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291.-1991.", (zbornik radova), FTS, Samobor 1994., 109-125.

Kovačević-Kojić Desanka, *Istaknutiji Dubrovčani u Srebrenici u doba Despotovine,* "Valjevo - postanak i usponm gradskog središta", Valjevo 1994., 122-132.

Lovrenović Dubravko, *Utjecaj Ugarske na odnos Crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni,* "Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291.-1991.", (zbornik radova), Franjevačka teologija Sarajevo, Samobor 1994., 37-93.

Lučić Josip - Obad Stijepo, *Konavoska prevlaka,* MH, Dubrovnik 1994., 23-76.

Mihaljčić Rade, *Vladarska titula gospodin,* IG 1-2, Beograd 1994., 29-35.

Mrkobrad Dušan, *Bibliografija seobe naroda u Jugoslaviji,* Bibliographia archaeologiae Iugoslaviae, Posebna izdanja 2, Savez arheoloških društava Jugoslavije-Muzej grada, Beograd 1994.

Tošić Đuro, *Dvije bosanske povelje iz XV vijeka,* IČ 40-41 (1993-1994), Beograd 1994., 19-42.

Wenzel Maeian, *Four Decorated Steles: The Influence of Islam on bosnian Funerary Monuments,* Journal of Islamic Studies V/2, Oxford 1994., 221-241.

Zelenika Anđelko, *Katoličke crkve u starom Drijevu i Gabeli (prilog povijesti Katoličke crkve u donjoj Neretvi), "Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291.-1991.", (zbornik radova), FTS,* Samobor 1994., 125-136.

Ćuk Ruža, *Porodica Kasela iz Rudnika,* Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 99-111.

Ćirković Sima, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda,* Nastava istorije 1, SIJ, Beograd 1995, 7-20.

Ćirković Sima, *Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: Bosanska crkva,* Glasnik CANU, Odjeljenje društvenih nauka 9, Podgorica 1995, 7-34.

Čoralić Lovorka, *Prilozi poznavanju prisutnosti i djelovanja doseljenika iz Bosne u Veneciji od XIV. do XVII. stoljeća,* HZ 45, Zagreb 1995., 31-60.

Ćošković Pejo, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.), CCP XIX/35,* Zagreb 1995, 1-54.

Ćuk Ruža, *Dubrovačke građanske porodice porijeklom iz srednjovekovne bosanske države,* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 171-181.

Dinić-Knežević Dušanka, *Stanovnici bosanske države u Dubrovniku u srednjem veku,* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 159-170.

Kovačević-Kojić Desanka, *Domaći stanovnici - dubrovački građani u gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države,* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 149-158.

Kovačević-Kojić Desanka, *O domaćim trgovcima u srednjovekovnoj Srebrenici,* Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 57-65.

Miljković Ema, *Muslimanstvo i bogumilstvo u istoriografiji,* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 185-195.

Nilević Boris, *Odnosi srpsko-pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini do početka XVII. stoljeća,* BF III/4, Samobor 1995., 99-113.

Tošić Đuro, *Srednjovekovni život u trebinjskoj oblasti (feudalna sredina na primjeru jedne regije),* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 77-85.

Petrović Miodrag, *Pomen bogomila - babuna u Zakonopravilu svetoga Save i "crkva bosanska",* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg

vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 263-283.

Popović Marko, *Srednjovekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini (Prilog proučavanju fortifikacionih struktura),* Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 33-55.

Purgarić-Kužić Branka, *Dosadašnja istraživanja o stećcima,* Radovi 28, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1995., 242-253.

Radojković Bojana, *Materijalna kultura bosanske vlastele,* Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 67-83.

Semren Marko, *Mučenici i svjedoci vjere (Iz srednjovjekovne povijesti katoličke crkve u Bosni), BF III/4,* Samobor 1995, 114-122.

Tošić Đuro, *Bosna i Turci od Kosovske do Angorske bitke,* Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 85-97.

Tošić Đuro, *Stočarstvo u srednjovekovnoj trebinjskoj oblasti,* IG 1-2, Beograd 1995., 37-50.

Veselinović Andrija, *Granica između Srbije i Bosne u XV veku,* "Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena", SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 12, Beograd 1995., 87-100.

Zbornik za istoriju BiH 1, Beograd 1995., 113-159.

Agičić Damir, *Hrvatska historiografija u posljednjih godinu dana (jesen 1995.-ljeto 1996.), Radovi 29,* Zagreb 1996, 288-294.

Ćirković Sima, *Srednjovekovna faza u tzv. etnogenezi balkanskih naroda,* "Etnogeneza Hrvata", Zagreb 1996., 28-39.

Ćošković Pejo, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovnić,* CCP XX/37, Zagreb 1996.

Kovačević-Kojić Desanka, *Srpsko srebro i zlato u evropskoj proizvodnji (XIV - XV vijek),* "Evropa i Srbi" (Međunarodni naučni skup 13-15. decembra 1995), SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 13, Istorijski institut SANU Beograd-Pravoslavna reč Novi Sad, Beograd 1996., 165-173.

Lovrenović Dubravko, *Bosanski mitovi,* Erasmvs 18, Zagreb 1996, 26-37.

Mišić Siniša, *Pregled srpske medievistike 1990-1995,* JIČ 24/1-2, Beograd 1996, 189-192.

Tomović Gordana, *Srpske zemlje u evropskoj kartografiji do kraja XV veka,* "Evropa i Srbi" (Međunarodni naučni skup 13-15. decembra 1995), SANU, Istorijski institut, Zbornik radova 13, Istorijski institut SANU Beograd-Pravoslavna reč Novi Sad, Beograd 1996., 189-198.

Tošić Đuro, *Uprava i sudstvo u srednjovekovnoj župi Trebinje,* IG 1-2, Beograd 1996., 7-18.

Wenzel Marian, *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa,* Erasmvs 15, Zagreb 1996, 63-72.

Brković Milko, *Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću,* CCP XXI/39, Zagreb 1997, 1-18.

Burns Yvon, *The Testament of Gost Radin,* "Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)", Istorijski institut SANU, Zbornik radova, Knjiga 14, Beograd 1997., 165-173.

Gošić Nevenka, *Srednjovjekovni toponim Mile ili Mili,* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 113-117.

Hrabak Bogumil, *Goražde u XIV-XVI veku,* JIČ XXV/2, Beograd 1997.

Hrabak Bogumil, *Čelnici stočarskih zajednica u istočnoj Hercegovini u XIII - XV veku,* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 139-172.

Krasić Stjepan, *Dominikanci. Povijest Reda u hrvatskim krajevima,* Hrvatska dominikanska provincija, Globus, Zagreb 1997.

Mihaljčić Rade, *Prezimena izvedena od titula,* Raskovnik 23/87-90, Narodna biblioteka "Vuk Karadžić", Beograd 1997., 9-34.

Maksimović Jovanka, *Umetnost u doba bosanske srednjovekovne države,* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 35-72+36 slika.

Popović Marko, *Vladarski i vlasteoski dvor u srednjovjekovnoj Bosni (Prilog proučavanju fizičkih struktura),* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 1-34.

Radić Radivoj, *Ana Kantakuzina - vizantijska nevesta u kući Kosača,* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 119-137

Spasić Dušan, *Srednjovekovni utvrđeni gradovi srednjeg Polimlja,* Mileševski zapisi 2, Prijepolje 1997.

Tošić Đuro, *Bosanska kraljica Katarina (1425-14789),* Zbornik za istoriju BiH 2, Beograd 1997., 73-112.

Tošić Đuro, *O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljubovića,* Mileševski zapisi 2 (1996), Muzej u Prijepolju, Prijepolje 1997., 101-113.

Vujadinović Željko, *Prilog istoriji istoriografije o Crnoj Gori (osvrt na radove od 1989 do 1997),* JIČ 25/2, Beograd 1997, 173-210.

Brković Milko, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara,* Radovi Zavoda 40, Zadar 1998, 97-142.

Ćirković Sima, *"Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija,* ZRVI 37, Beograd 1998., 9-32.

Ćuk Ruža, *Dubrovačke građanske porodice poreklom iz srpskih zemalja,* Zbornik radova X kongresa istoričara Jugoslavije, SIJ, Beograd 1998., 155-160.

Gučin Ante, *Srednjovjekovni bosansko-đakovački kaptol i njegovi pečati,* Rasprave 1, Zagreb 1998., 7-35.

Hrabak Bogumil, *Preseljavanja preslavenskog stanovništva na Balkan tokom srednjeg veka,* Zbornik radova X kongresa istoričara Jugoslavije, SIJ, Beograd 1998., 73-83.

Janeković Zdenka, *Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije,* "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", Zavod za

povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Posebna izdanja, Monografije 15, Dubrovnik 1998., 31-45.

Kolarić Josip, *Povijest kršćanstva u Hrvata,* Sveučilište u Zagrebu - Studia Croatica, Zagreb 1998.

Kurelec Miroslav, *Hrvatski protuturski pisci XV stoljeća,* Rasprave 1, Zagreb 1998., 77-92.

"Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Posebna izdanja, Monografije XV/1, Dubrovnik 1998.

Margetić Lujo, *Poruka i datacija tzv. Ljetopisa popa Dukljanina,* CCP XXII/41, Zagreb 1998.

Mužić Ivan, Hrvatska kronika 547.-1089., MH, Split 1998.

Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa (prevod s njemačkog),* Zbornik 16, Zagreb 1998., 57-72.

Rokai Petar, *Sticanje poseda kao vid imigracije balkanskog stanovništva za Ugarsku u srednjem veku,* Zbornik radova X kongresa istoričara Jugoslavije, SIJ, Beograd 1998., 107-112

Šunjić Marko, *La circolazione di persone e merci della Bosnia medievale verso il Mediterraneo,* "Prodotti e tecniche d'oltremare nelle economie europee secc. XII-XVIII", (a cura di Simonetta Cavaciocchi), Istituto internazionale di storia economica "F. Datini", Prato 1998., 781-784.

Tošić Đuro, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku,* Istorijski institut SANU, Posebna izdanja 30, Beograd 1998.

Tošić Đuro, *Ponašanje bosanske kraljice Mare (Jelene) u izbjeglištvu,* Zbornik radova X kongresa istoričara Jugoslavije, SIJ, Beograd 1998., 393-398.

Živković Pavo, *Ustupanje Konavala Dubrovčanima,* "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti 1", Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Posebna izdanja, Monografije 15, Dubrovnik 1998., 77-100.

Orbini Mauro, *Kraljevstvo Slovena,* (prevela Husić Snježana, priredio Šanjek Franjo), Golden Marketing-Narodne novine, Zagreb 1999.

Ćuk Ruža, *Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi,* Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999., 55-67.

Kapetanić Niko, *Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću,* Anali 37, Dubrovnik 1999., 9-31.

Spasić Dušan, *Srednjovekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja,* Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999., 77-98.

Tomović Gordana, *Brezica, Glasnik Zavičajnog muzeja 1,* Pljevlja 1999., 69-76.

Tošić Đuro, *Kontinuitet naseljenosti pljevaljskog kraja od praistorije do uspostavljanja turske vlasti,* Glasnik Zavičajnog muzeja 1, Pljevlja 1999., 39-53.

Kurtović Esad, *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima,* Anali 38, Dubrovnik 2000, 103-120.

Škegro Ante, *Historiografija u službi eliminacije Hrvata u Bosni i Hercegovini (1989-1999.),* ČSP 32/2, Zagreb 2000., 367-377.

Bosna i Hercegovina u periodu osmanske uprave (1463-1878.)

Knjige:

Castellan Georges, *Histoires des Balkans (XIX siecle),* Paris 1991

Grabovac Julije, *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje 1875-1878,* Književni krug, Split 1991, 282 str.

Matuz Jozef, *Osmansko carstvo,* Zagreb 1992, str. 223 Granice Hrvatske na zemljovidima od 12. do 20. stoljeća, Katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt 22. XII-1992-14. II 1993, Zagreb, 146 str. ilustr. (djelomice u bojama).

Andrić Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine,* (doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu Graz), preveo i priredio za štampu Zoran Konstantinović, Beograd, Prosveta, 1994, 162 str.

Berić Dušan, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862, SANU Beograd,* Udruženje Srba iz Hercegovine u Vojvodini, 1994 (Valjevo: Valjevska štamparija) VIII, 1036, Ilustr., (Posebna izdanja SANU; knj. 625, Odjeljenje istorijskih nauka; knj. 19).

Historical Boundaries between Bosnia, Croatia, Serbia. Documents and Maps, 1815-1945. Edited by Anita L.P. Burdett, England, Archive Editions, 1995.

Handžić Adem, *Studije o Bosni-istorijski prilozi osmansko-turskog perioda,* IRICA, Istanbul 1994, str. 310. Izdanje na engleskom jeziku: A Survey of Islamic Cultural Monuments Until the End of the Nineteenth Centzury in Bosnia, Istanbul 1996.

Noel Malkolm, *Bosnia: A short history,* XXIV, London 1994, str. 340.

Robert J. Donia - John V. A. Fine Jr, Bosnia and Herzegovina a tradition Betrayed, Harvard 1994

Pašić Amir, *Islamic Arhitecture in Bosnien and Hercegovina,* Istanbul: Research Centre for Islamic Kistory, Art and Kulture (IRCICA), 1994.

Vladić-Krstić Branislava, *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u XIX i u prvoj polovini XX veka,* Knj. 1-2/ Beograd, Etnografski muzej, 1995, Beograd, Stručna knjiga, XVI, 222; XVII, 255.

Pašić Amir, *The Old Bridge in Mostar,* Research Centre for Islamic Kistory, Art and Kulture (IRCICA), 1995.

Bosna, Hrvatska, Hercegovina: zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Lugia Ferdinanda Marsiglia krajem XVII stoljeća, priredio Hamdija Hajdarhodžić, Zagreb 1996. str. 177

Francione Friedman, *Bosnian Muslims - Denial of a Nation,* Bonlder, Colorado 1996.

Haselsteiner Horst, *Bosnien-Hercegovina: Orientkrise und Südslavische Frage,* Wien; Köln; Weimar: Bohlau 1996, 185 str.

Fahameddin Basar, *Osmanli eyalet tevcihati (1717-1730),* Ankara 1997, str. 359.

Hickok Michael Robert, *Ottoman Military Administration in Eighteenth - Century Bosnia,* Bul, Leiden - New York - Koln 1997, str. 190.

Mažuranić Ivan, *Hrvati i Osmansko Carstvo, Golden marketing,* Zagreb 1998.

Članci i rasprave

Zlatar Behija, *Unne ville tipyquement urbaine des Balkans (XV-XIX siecle), 3,* Belgrad - Paris 1991, 25-29.

Mehmet Ibrahim, *Gazi Husrev Bey ve Bosna - Hersek'teki son durum,* Vakif Hafteši, Ankara 1992, 7-10.

Hrabak Bogumil, *Poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1463-1700. godine,* u: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 183-200.

Popović Toma, *Struktura turskog grada-čaršija i mahale,* u: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 81-86.

Stojančević Vladimir, *Istorijska etnografija Bosne u XIX veku do okupacije Bosne 1878.g.,* u: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 101-109.

Gavrilović Slavko, *Deportacije, raseljavanje i seobe Srba u vreme otomanske vlasti od XV do početka XIX veka,* 219- 220, Migracije Srba iz bosanskog pašaluka u Gornju Krajinu (od druge polovine XV do kraja XVIII veka), u: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 201-213.

Gavrilović S., *Deportacije, raseljavanje i seoba Srba u vreme otomanske vlasti od XV do početka XIX veka,* Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek), Beograd 1996, str. 2-37.

Srpski narod van granica današnje SR Jugoslavije od kraja XV veka do 1914. godine, /zbornik radova/ urednik Dragutin Janković, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996. 150 str. ilustr.

Zirojević Olga, *O socijalnoj mobilnosti u Osmanskom carstvu,* Islam, Balkan i velike sile (XIV-XXvek), Beograd 1996, 87-92.

Sindik Dušan, *Nagoveštaji islamizacije Bosne,;* Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek), Beograd 1996, 159-164.

Ekmečić Milorad, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana,*: Islam, Balkan i velike sile (XIV - XX vek), Međunarodni nau(ni skup 11-13. decembar 1996, Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Zbornik radova, Knjiga 14, "Istorijski institut SANU", Beograd 1997.

Bosna i Hercegovina u periodu austrougarske uprave (1878-1918.)

Knjige:

Jerabek Rudolf, *Potiorek: General im Schaten von Sarajevo, Graz,* Verlag Styria, 1991, str. 239.

Borozan Borivoje, *Dolina Neretve 1914-1918. godine u dokumentima i literaturi,* Prosveta, Niš1992.

Jurišić Pavo, *Erzbischof Josip Stadler auf den Spuren dreier Kulturen. Entwicklung der religionspädagogischen Tätigkeit der katholischen Kirche in Bosnien und Herzegowina während der österreichisch-ungarischen Regierung (1878-1918),* Verlag Erzabtei St. Ottilien 1992.

Ünal Hasan, *Ottoman foreign policy during the Bosnian annexation crisis, 1908-1909,* University of Manchester, 1992, str. 267.

Džaja M. Srećko, *Bosnien-Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche 1878-1918. Die Inteligentsia zwischen Tradition und Ideologie,* München, Oldenburg, 1994. (Südeuropäische Arbeiten 93).

Heuberger Waleria - Illming Karl, Bosnien und Herzegowina 1878-1918., Wien 1994.

Spasojević Borislav, *Arhitektura Sarajeva u vrijeme Austro-Ugarske,* Klagenfurt, Wieser, 1995.

Babuna Aydin, *Die nationale Entwicklung der bosnische Muslime. Mit besonderer Berucksichtigung der oesterreichisch-ungarischen Periode,* Frankfurt; New York: Lang 1996. (Europaische Hochschulschriften, Reiche 31, Politikwissenschaft, Bd 294).

Godišnji izvještaji Ministarstva inostarnih dela ruske imperije o Srbiji i Bosni i Hercegovini (1878-1903), priređivaći Ljudmila V. Kuzmičova i Duško M. Kovačević: redaktor Čedomir Popov, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Feljton, Novi Sad 1996, 240 str.

Hadžibegović Iljas, *Bosenskohercegovská miesta na rozhraní 19. a 20. století, slovanské historické studie,*22, Praha 1996.

Noel Malcolm, *Bosnia: a Schort History,* New York 1994; London, 1996.

Donia Robert, *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed,* New York 1994, London 1997.

Avelot Henri, *Crna Gora i Hercegovina; djelo ilustrovano sa 4 akvarela i 200 neobjavljenih crteža, /* A. Avelot, Ž. de la Nezijer, prevela sa francuskog Marija Adžić, Podgorica 1996, (Beograd: Vojna štamparija, 161 str.)

Schachinger Werner, *Bošnjaci dolaze. Elitne trupe k.u.k. armije 1879-1918,* Lovran 1996.

Vrankić Petar, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918),* Padeborn, Schöningh 1998, str. 895.

Članci i rasprave:

Juzbašić Dževad, *Die Eisenbanbau in Bosnien und der Herzegowina und die wirtschaftlichen Gegensätze zwischen Österreich-Ungarn,* u: Eisenbanbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Länder, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1993. 143-167.

Hladký Ladislav, *T. G. Masaryk a jihoslovanskéná rody,* In: T. G. Masaryk a stední Evropa, Brno, Masarykova univerzita 1994, s. 59-63.

Međunarodni naučni skup Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, 13.-15.decembra 1994, Beograd 1995. Referati i saopćenja: Dušan Drljaća, Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini krajem XIX veka s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka, 13-224.

Berić Dušan, *Srpsko građanstvo u Bosni I Hercegovini do 1918. godine,* 317-331.

Aleksić-Pejković Ljiljana, *Bosna i Hercegovina u spoljnopolitičkim planovima Srbije,* 331-349.

Novica Rakočević, *Javno mnjenje u Crnoj Gori u ustavnom periodu od 1905. godine o prilikama u Bosni i Hercegovini,* 349-355.

Nikić Dragoljub, *Ograničavajući faktori za političko i drugo delovanje iz Srbije prema Bosni nakon okupacije 1878. godine,* 460-465.

Antonić Zdravko, *Jovan Cvijić o aneksiji Bosne i Hercegovine i srpskom problemu,* 367-377.

Pekić Milenko, *Zadarski "Srpski list" o Bosni i Hercegovini 1880. godine,* 377-395.

Urić Nenad, *Javno mnjenje u Srbiji o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini (1878-1918).,* 395-407.

Terzić Slavenko, *Projekat "Austrougarskog Balkana" u Bosni i Hercegovini,* 407-425.

Živojinović Dragoljub, *Bosna i Hercegovina u ratnim ciljevima Velike Britanije 1914-1918 godine,* 425-437.

Košutić Budimir, *Nemački i austrijski istoričari o Bosni i Hercegovini kao srpskim zemljama pre i posle Berlinskog kongresa,* 438-451.

Ekmečić Milorad, *Uticaj balkanskih ratova na društvo u Bosni i Hercegovini,* u: Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka, Beograd 1997., 399-423.

Berić Dušan, *Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine,* u: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 317-331.

Hladký Ladislav, *Masarykova cesta do Bosny a Hercegoviny v roce 1892, In: Studia Balkanica Bohemo-slovaca IV,* Brno, Masarykova univerzita 1995, s. 191-197.

Mikić Đorđe, *Politika muslimana Bosne i Hercegovine u Prvom svetskom ratu (1914-1918),* Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek), Beograd 1996.

Juzbašić Dževad, *Die Einbeziehung Bosnien und der Herzegowina in das gemeinsame österreichisch-ungarischen Zollgebiet,* u: Österreichische Osthäfte 2, 1998, 196-211.

Juzbašić Dževad, *Kritische Konfrontation mit der Vergangenheit*, U: Menschenrechte in Bosnien und Herzegowina: Wissenschaft und Praxis (Hrsg. Wolfgang Benedek, Otto König, Christian Primitzer, Bohlau verlag Wien-Köln-Weimar, 1999.

Bosna i Hercegovina u okviru Kraljevine SHS/ Kraljevine Jugoslavije (1918-1941.)

Knjige:

Zečević Miodrag - Lekić Bogdan, *Državne granice i unutrašnja podela Jugoslavije,* Beograd 1991.

Žutić Nikola, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941, Beograd,* Angrotrade, 1991, 321 str.

Cijena Bosne. Članci, izjave i javni nastupi 1992-1993, Zagreb 1994.

Ćeman Mustafa, *Bibliografija bošnjačke književnosti,* Zagreb 1994.

Bennett Cristopher, *Yougoslavia's Bloody Collapse, Causes, Course and... 1995.*

Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935, Beograd,* Institut za noviju istoriju Srbije, 1994, 327.

Pelikán Jan - Tejchman Miroslav, *Djiny Jugoslávie (1918-1991), Praha,* Univerzita Karlova 1994, 90 s.

Voyage Balkanique: Dalmatie et Bosnie-Hercegovine en 1929 et maintenant, Daniel Tarschys... /et all./- Paris, Association Voyage balkanique, 1994, 225 str.

Ljubodrag Dimić - Đorđe Stanković, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941,* I-III, Beograd 1996-97.

Bojić Mehmedalija, *Osvrt na položaj Muslimana u Jugoslaviji,* U knjizi Stvaranje i razaranje Jugoslavije, Beograd 1996.

Friedman Francis, *Bosnian Muslims - Denial of Nation,* Colorado 1996..

Pinson Mark, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina,* Their Historic Development from Middle Ages to the Dissolutions of Yugoslavia.

Članci i rasprave

Radojević Mira, *Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređeju Kraljevine (SHS) Jugoslavije,* Istorija XX veka, I, Beograd, 1994, 7-41.

Radojević Mira, *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina,* Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 123-135.

Gaković Milan, *Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) i sporazum Cvetković-Maček,* Zbornik za istoriju BiH, Beograd 1997, 275-295.

Spasovski Milena, *Osnovne odlike demografskog razvitka Bosne i Hercegovine od 1918 do 1991.g.,* Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 225-245.

Historie de la Bosnie - Herzegovine faits et controverses. Paris 1999.

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu (1941-1945.)

Knjige:

Čolaković Rodoljub, *U svetlu svog dnevnika,* (priredio dr. Zdravko Antonić), Beograd 1991.

Đurica Branko - Nikola Vidić, *Gospa međugorska a jame srpske,* Politika, Beograd 1991.

Izvori velikosrpske agresije (priredio Božo Čović), Zagreb 1991.

Kustić Živko, *Stepinčevo doba,* Zagreb 1991.

Milošević D. Slobodan, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1943.,* Beograd 1991.

Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1991, 187 str.

Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945,* Beograd 1991.

Simonović Budo, *Ognjena Marija livanjska (ljeta gospodnjeg '41),* Beograd, Stručna knjiga, 1991., 428 str.

Skoko Savo, *Pokolj hercegovačkih Srba '41, Beograd,* Stručna knjiga, 1991, 445 str, ilustr.

Vojinović Novica, *Srpske jame u Prebilovcima: genocid hrvatskih klerofašista nad Srbima u Hercegovini,* Titograd, Orao 1991, 471 str.

Zovko Ivan, *Hrvatsko ime u narodnoj predaji i običajima Bosne i Hercegovine,* Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Čirila i Metoda, 1990., 153 str.

Stranjaković Dragoslav, *Najveći zločini sadašnjice: (patnje i stradanja srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do 1943.),* Gornji Milanovac, 1991.

Hrvatsko podrijetlo bosansko-hercegovačkih Muslimana, Zbornik, (uredili Šarac i Mijenko Primorac), Zagreb 1992.

Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945,* Beograd 1992.

Stanković Đorđe, *Izazov nove istorije, Egzodus Srba Zlatne doline, Istorijske dimenzije genocida,* Beograd 1992.

Žerjavić Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga,* Zagreb 1992.

Đuretić Veselin, *Razaranje Srbstva u XX veku,* Beograd 1992.

Klemenčić Mladen, *Velikosrpska teritorijalna posezanja,* u: Društvena istraživanja br. 4-5, Zagreb 1993.

Košutić Ivan, *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu,* knj. 1 i 2, Zagreb 1992-1994.

Blagojević Obren, *Ekonomska misao u Bosni i Hercegovini (do Drugog svjetskog rata),* SANU, Savremena administracija, 1993, 271 str.

Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, (priredio Vinko Nikolić), Zagreb 1993.

Katalinić Kazimir, *Argumenti-Nezavisna Država Hrvatska,* Bosna i Hercegovina, Bleiburg i genocid, Zagreb 1993.

Minić Miloš, *Oslobodilački ili građanski rat,* Novi Sad 1993.

Petranović Branko, *Pojam izdaje u Jugoslaviji-između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize,* u: istorija 20. veka, br 1-2/1993, Beograd 1993.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1993.

Sundhaussen Holm, *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerffall,* Manheim 1993.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, Zbornik dokumenata, Tom I, knj. 1., Zločini u NDH 1941. godine, Beograd 1993.

Živković Nikola, *Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije i njihov odnos prema gubicima savezničkih snaga učesnica Drugog svetskog rata,* u: Istorija 20. veka, 1-2, god. XI, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1993.

Baković don Anto, *Stradanje crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu. Svećenici-žrtve rata i poraća 1941-1945. i dalje,* Zagreb 1994.

Balić Smail, *Kultura Bošnjaka,* Muslimanska komponenta, Zagreb 1994.

Bosanski franjevci, (priredio Mauro Karamatić), Zagreb 1994.

The Muslims of Bosnia/Herzegovina, Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, (edited by Mark Pinson), Cambridge, Massachusetts 1994.

Matković Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* Zagreb 1994.

Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini, (priredio Zdravko Antonić), Beograd 1994.

Dakina Riste Gojko, *Genocid nad Srbima u NDH. Budi katolik ili umri,* Beograd 1994.

Weunberg L. Gerhard, *A World at Arms, A Global History of World War II,* Cambridge 1994.

Živković Nikola, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata,* arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945, Beograd, Institut za savrenmenu istoriju, BMS holding, Kultura, 1994, 176 str. ilustr. (Posebna izdanja / ISI.

Dizdar Zdravko, *Četnički zločini nad Hrvatima Muslimanina u Bosni i Hercegovini i nad Hrvatima u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata (1941-1945.),* Zbornik radova, Zagreb 1995.

Ekmečić Đuro, *Prebilovci, neprebolna rana srpska,* Beograd 1995, 31 str.

Genocid nad Srbima u II svetskom ratu: Međunarodni skup Odbora Srpske akademije nauka i umetnosti za skupljanja građe o genocidu protiv srpskog naroda... /priredio Milan Bulajić; urednik Radovan Samardžić, Beograd: Muzej žrtava genocida: Srpska književna zadruga, Beograd, 1995, 796 str.

Hamović Miloš, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945,* Beograd 1994.

Živković Nikola, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačke zlata,* arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1994.

Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, 1, Beograd 1995.

Jareb Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike,* Povodom Mačekove biografije, Zagreb 1995.

Mumunović Rasim, *Stradalništvo Bošnjaka,* Frankfurt 1995.

Vojinović Aleksandar, *NDH u Beogradu,* Zagreb 1995.

Cohen J. Philip, *Srpski tajni rat,* Sarajevo 1996.

Radelić Zdenko, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950.,* Zagreb 1996.

Samardžić Miroslav, *General Draža Mihajlović sa opštom istorijom četničkog pokreta,* Kragujevac 1996.

Stvaranje i razaranje Avnojske Jugoslavije, Zbornik radova, Beograd 1996.

Bataković T. Dušan, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina, history and politics,* Paris 1996.

Štefan Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam,* Zagreb 1996.

Vukčević S. Boško, *Ideološki, vjerski i etnički sukobi u Jugoslaviji: (1941-1945),* Podgorica, Oliva, 1996, 508 str. Ilustr., (Svjedočanstva).

Cohen J. Philip, *Drugi svjetski rat i suvremeni četnici. Njihov povjesno-politički kontinuitet i posljedice po stabilnost na Balkanu,* Zagreb 1997.

Đurić Veljko, *Golgota pravoslavne crkve 1941-1945,* Narodna knjiga Alfa, Beograd 1997.

Jareb Jere, *Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.,* Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb 1997, 367 str.

Lazić Milan, *Ravnogorski pokret 1941-1945,* Beograd 1997.

Milinović Ante, *Srpski genocid nad Hrvatima Zrinjskog Pounja u Drugom svjetskom ratu,* u: Zrinski zbornik br. 2, Zagreb 1997.

Krišto Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945,* knj. 1 i 2, Zagreb 1998.

Matković Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (Hrvatski pogled),* Zagreb 1998.

Pečarić Josip, *Srpski mit o Jasenovcu. Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima,* Zagreb 1998.

Boras Florijan, *Spomenica ljubuškim žrtvama. U povodu 600-te obljetnice župe Veljaci-Ljubuški,* Ljubuški 1998.

Njavro Mato, *Stradanja 1941-1953. Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima,* Zagreb 1998.

Živković Nikola - Kačavenda Petar, *Srbi u NDH,* Izabrani dokumenti, Beograd 1998.

Dizdar Zdravko - Sobolevski Mihael, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941-1945.,* Zagreb 1999.

Jurjević Josip, *Pogrom u Krnjeuši (9. i 10. VIII 1941. godine),* Vikarijat banjalučke biskupije Zagreb, Zagreb 1999.

Jakovljević Ilija, *Konclogor na Savi,* Zagreb 1999.

Članci, rasprave prilozi

Žerjavić Vladimir, *Manipulacije žrtvama Drugog svjetskog rata 1941-1945.,* u: ČSP 24(3), Zagreb 1992.

Dizdar Zdravko, *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestog pionirskog bataljona 13. SS divizije "Croatia" u Villefranche-de-Rouergue-u 17. rujna 1943. godine, u: ČSP br.2-3/1993,* Zagreb 1993.

Sobolevski Mihael, *Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj,* u: ČSP br. 3(27), Zagreb 1995.

Dizdar Zdravko, *Brojitbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945,* ČSP 1-2/1996, Zagreb 1996.

Brkljača Seka, *Bosanskohercegovački boksit kao strateška sirovina (1918-1945), u: ČSP, br.2/31,* Zagreb 1999.

Bosna i Hercegovina 1945-1992.

Knjige:

Beckermann-Petey Monika, *Der jugoslawische föderalismus,* Munchen, 1990.

Popović Aleksandar, *Les muslimans yugoslaves 1945-1989,* Mediateurs et methaphores, Lausanne: L'Age d'Homme, 1990.

Balić Smail, *Das unbekannte Bosnien: Europas Brucke zur islamischen Welt, Koln, Weimar, Wien, Bohlau,* 1992.

Garde Paul, *Vie et mort de la Yougoslavie,* Paris, 1992.

Ivo Andrić u Dnevniku Rodoljuba Čolakovića, Beograd 1992., priredio Zdravko Antonić.

Narodnosna karta Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine te dijelova Vojvodine i Crne Gore sa znatnijim udjelom Hrvata: po općinama prema popisu pučanstva 1991., Zagreb, 1992.

Pogledi Vase Čubrilovića na srpsku istoriju XIX i XX veka, Beograd 1992, priredio Zdravko Antonić.

Remet Sabrina Petra, *Nationalism in Yugoslavia: 1962-1991,* 2 izdanje, Bloomington: Indiana University Press, 1992, XVIII, 346 str.

Shoup Paul, *The Bosnian Crisis,* Washington, 1992.

Tanasković Darko, *U dijalogu sa islamom,* G. Milanovac 1992.

Vekovi Srba: Srbi, srpske države i zemlje, autori MilošBlagojević, Milan Matić, Enes Milak, Milovan Vitezović, Gornji Milanovac. Dankomerc 1992, 204 str. ilustr., geogr. karte. Drugo izdanje, 1997.

Akarslan Mediha, *Bosna -Hersek ve Turkiye (Bosna i Hercegovina i Turska), Istanbul,* Alternatif Universite, 1993, 104 str.

Hladký Ladislav, *Jugoslávská krize a její historické souvislosti,* Praha, H & H 1993, 64 s.

Jelavich Barbara, *History of the Balkans,* Cambridge University Press, 1993.

Jevtić Miroljub, *Od islamske deklaracije do verskog rata u Bosni,* Beograd 1993.

Marinović Nikola, *Stories from Hell,* Beograd 1993.

The Media Happened to be there: the war in Bosnia, Zoran Petrović Piročanac i dr./ Beograd, Southeast, 1993, 95 str.

The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yougoslavia, 1993.

Čolić Velibor, *Les Bosniaques, hommes, villes, barbales, traduit Mireille Robin,* Paris, 1994, 136 str.

Protić St. Milan, *Uspon i pad srpske ideje, Beograd,* SANU, Balkanološki institut, 1994, 354 str.

Zbornik tekstova Vase Čubrilovića, *Zapisi Pere Đukanovića - Ustanak na Drini, Beograd 1994,* priredio Zdravko Antonić.

Denić Bogdan Denis, *Ethnic Nationalism, the tragic desth of Yughoslavia,* Minneapolis. University of Minnesota Press, 1994, 229 str.

Gleich Wolfgang, *Krieg auf dem Balkan: Die jugoslavische Tragödie und ihre Wurzeln,* Wien 1994, 116 str.

Okuka Miloš- Petra Rehder, *Das zerrissene herz: reisen durch Bosnien-Herzegowina 1530-1993,* Muenchen, Beck, 1994, 160 str.

Thomson Mark, *Foreign War: the media in Serbia, Croatia, Bosnia-Hercegovina,* London: Article 19, International Centre against Censorship, 1994, XII, 271 str.

Vulliamy Ed, *Season in Hell: understanding Bosnia's war / London,* Simon and Schuster, 1994, XIV, 370 str.

Alkan Nemettin, *Bosna. Dagilan Yugoslavya Mozaigindi,* (U razbijenom jugoslovenskom mozaiku- Istanbul, Beyan Yayinlari, 1995, 240 str.

Balić Smail, *Balkan Tragedy: chaos und dissolution after the cold war,* Washington: The Brookings Institution D. C., 1995, 536 str.

Balić Smail, *Bosna u egzilu 1945-1992., članci, rasprave, razgovori,* Zagreb, 1995.

Cigar Norman, *Genocide in Bosnia,* The Policy of "Ethnic Cleaning", Texas 1995.

Gerard Adam, *La Chronique de Santici: les carnets d' un casque bleu en Bosnie Luce Wilquin Editrice,* 1995, 223 str.

Owen David, *Balkan Odyssey,* London 1995.

Srpski pisci i BiH naučnici, Beograd 1995.

Čalić Marie Janine, *Der Krieg in Bosnien - Herzegovina. Ursachen,* 1995.

Owen David, *Balkan Odyssey,* London 1995.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima, priredili Jakov Gelo... et al., Zagreb, 1995.

The Serbian Question in the Balkan: geographical and historical aspects, /Jovan Ilić i dr./ Belgrade, Faculty of Geography University, 1995, 401 str.

Thompson Mark, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, Beograd,* Medija centar 1995, XVI, 288 str.

Three stories about Bosnia: (1908,1946, 1992), Leo Tolstoj, Ivo Andrić, Rajko Doleček, Belgrade, Association of Yugoslav Publishers and Booksellers, 1995, 86 str.

Vojinović V. Novica, *Rat na Neretvi: 1992/94 (tri intervjua: 1992, 1993, 1994 g.),* Podgorica, Oktoih; Nikšić: Unireks, 1995. (Biblioteka naučni radovi, studije...).

Batakoviċ T. Dušan, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina, History and Politics,* Paris, 1996.

Gligorijević Branislav, *Između pravoslavlja i katoličanstva, - Islam u Jugoslaviji 1918-1941,* Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek), Beograd 1996.

Kržišnik-Bukić Vera, *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo,* Ljubljana, 1996.

Neweklowsky Gerhard, *Die bosnisch-herzegowinischen Muslime: Geschichte, Braeuche, Alltagskultur,* Klagenfurt: Wieser, 1996, 210 str.

Silber Lora i Litl Alan, *Smrt Jugoslavije,* Beograd, 1996.

Stvaranje i razaranje AVNOJSKE Jugoslavije, drugo izdanje, Beograd, 1996.

Vukčević S. Boško, *Ideološki, vjerski i etnički sukobi u Jugoslaviji: (1941-1945),* Podgorica, Oliva, 1996, 508 str. Ilustr., (Svjedočanstva).

The Balkan War: United States foreign policy 1990-1995, New York, Mediacom Inc., 1996, 310 str.

Kržišnik-Bukić Vera, *Prilog programu za Bosnu, Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja,* Ljubljana, 1997.

Lovrenović Ivan, *Bosnia and It's People,* Bosnia and Herzegovina: A Millenium of Continuity, Sarajevo, 1997.

Puzović Predrag, *Prilozi za istoriju Srpske pravoslavne crkve,* priredio Dragan Stanković, Niš, Vizantijsko ogledalo, 1997, 462 str., XVI tabli: ilustr.

Topić Željko, *Xp Žepče. Srednja Bosna 1990.-1996.,* HKD Napredak, Rijeka 1997.

Antonić Zdravko, *Čubrilovići 1914.g. i kasnije,* Beograd 1999.

Članci, rasprave i prilozi:

Kamberović Husnija, *Radna obaveza u Bosni i Hercegovini od 1947. do 1952. godine,* Radovi, Organ Zavoda za hrvatsku povijest, Vol. 26, Zagreb, 1993, 177-186.

Drljača Dušan, *Kolonizacija stranog življa u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na doseljavanje Poljaka,* u: Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 213-224.

Ekmečić Milorad, *O istraživanju istorije Bosna i Hercegovina danas,* Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena, Beograd 1995, 11-30.

Kamberović Husnija, *Iseljavanje Poljaka iz Bosne i Hercegovine 1946. godine,* Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 30, 1, 1998, 54-105.

Kamberović Husnija, *Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine,* Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 30, 2, 1998, 349-376.

Bibliografije:

Bibliography of the Collapse of Yugoslavia, Beograd, 12.12.1994., priredio: Obrad Savić.

Stanković Dobrila - Maltarić Zlatan, *Svetska bibliografija o krizi u bivšoj Jugoslaviji,* Beograd, Međunarodna politika, 1996, 322 str.

Srndović Suzana, *Građa za bibliografiju radova o Hercegovini,* Knj. 1, Monografske publikacije, Beograd 2.000.

Bosanskohercegovačka bibliografija monografskih publikacija 1992-1996., Sarajevo, 1998.

Kurtović Esad, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu 1980-1998.,* Prilozi 29, Sarajevo 2000., 49-88.

Pelidija Enes, *Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja VIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća,* Prilozi, 29, Sarajevo 2.000, 89-109.

Aličić Ahmed, *Historiografskaliteratura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću,* Prilozi, Sarajevo, 2.000, 111-116.

Šehić Zijad, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u austro-ugarskoj epohi (1878-1918) objavljena u zemlji i inozemstvu posljednje dvije decenije (1980-1998),* Prilozi, 29, Sarajevo 2.000, 117-139.

Išek Tomislav, *O nekim aspektima pristupa i tumačenjima historiografske literature o BIH u periodu 1980-1998. (Period 1918-1941.)* Prilozi, 29, Sarajevo 2.000, 163-182.

Hurem Rasim-Brkljača Seka, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. u zemlji i inostranstvu,* Prilozi, 29, Sarajevo 2.000, 141-161.

Milišić Senija, *Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini, objavljena u zemlji i inostranstvu, a koja se odnosi na socijalistički period (1945-1992.),* Prilozi, Sarajevo 2.000, 183-206.

Srndović Suzana, *Građa za bibliografiju radova o Hercegovini,* Knj. 1, Monografske publikacije, Beograd 2.000.

Budimir Miličić, *Bibliografija radova saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu 1959-1999.* Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2.000, 545 str.

Spisak kratica

AGM - "Anton Gustav Matoš", Zagreb,

ANALI - Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU/HAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, Zagreb-Dubrovnik,

ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo,

AP - Arheološki pregled, Beograd,

Arheografski prilozi - Arheografski prilozi, Arheografsko odjeljenje Narodne biblioteke Srbije, Narodna biblioteka Srbije, Beograd,

Arhivska praksa - Arhivska praksa, Historijski arhiv, Tuzla,

Arhivist - Arhivist, Beograd,

AV - Arhivski vijesnik, Zagreb,

BF - Bosna franciscana, Franjevačka teologija, Sarajevo,

Balcanica - Balcanica Beograd,

Bibliotekarstvo - Bibliotekarstvo, Sarajevo,

BIGZ - Beogradski izdavački grafički zavod, Beograd,

BKC - Bosanski kulturni centar, Sarajevo,

CANU - Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd/Podgorica,

CCP - Croatica Christiana Periodica, Zagreb,

DH - Dubrovački horizonti, Zagreb,

Članci i građa - Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne, Tuzla,

EJ - Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb,

Erasmvs - Erasmvs, Časopis za kulturu demokracije, Erasmus Gilda, Zagreb,

FTS - Franjevačka teologija, Sarajevo,

GADAR BiH - Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo,

GDI BiH - Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo,

GPF - Godišnjak Pravnog fakulteta, Pravni fakultet, Sarajevo,

GR IZ BiH - Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo,

GZH - Grafički zavod Hrvatske, Zagreb,

GZM (A) NS - Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) Nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo,

GZM (E) NS - Glasnik Zemaljskog muzeja (Etnologija) Nova serija, Zemaljski muzej, Sarajevo,

HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Hercegovina - Hercegovina, Arhiv Hercegovine - Muzej Hercegovine, Mostar,

HKD Napredak - Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo,

HM - Hrvatska misao, Matica hrvatska, Ogranak Sarajevo, Sarajevo,

HZ - Historijski zbornik, Zagreb,

IČ - Istorijski časopis, Istorijski institut SANU, Beograd,

IG - Istorijski glasnik, Savez društava istoričara Republike Srbije, Beograd,

IZ - Istorijski zbornik, Istorijski institut, Banja Luka,

JAZU - Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb,

JLZ - Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb,

KS - Kršćanska sadašnjost, Zagreb,

MH - Matica hrvatska, Zagreb,

MS - Matica srpska, Novi Sad,

NEV - Nova et vetera, Sarajevo,

NZ - Novopazarski zbornik, Novi Pazar,

POF - Prilozi za orijentalnu filologiju, Orijentalni institut, Sarajevo,

Povijesni prilozi - Povijesni prilozi, Hrvatski institut za povijest, Zagreb,

Prilozi - Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo,

Rad JAZU – Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti

Radio Sa - Radio Sarajevo Treći program, Sarajevo,

Radovi RPZ - Radovi Filozofskog fakulteta Razdio povijesnih znanosti, Filozofski fakultet, Zadar,

Radovi Zavoda JAZU/HAZU - Radovi Zavoda za povijesne znanosti, Zavod za povijesne znanosti JAZU/HAZU, Zadar, Zagreb-Zadar,

Radovi - Sveučilište u Zagrebu - Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb,

Radovi FF - Radovi Filozofskog fakulteta, Filozofski fakultet, Zadar,

Radovi HDZU - Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, Sarajevo,

RASPRAVE - Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti, Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU, Zagreb,

SANU - Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd,

SIJ - Savez istoričara Jugoslavije, Beograd,

SKK - Splitski književni krug, Split,

SKZ - Srpska književna zadruga, Beograd,

SP - Starohrvatska prosvjeta, Split,

SV - Studia Vrhbosniensia, Sarajevo,

Starinar - Starinar, Beograd,

Südost-Forschungen - München,

ŠK - Školska knjiga,

Tribunia - Tribunia, Zavičajni muzej, Trebinje,

VIG - Vojnoistorijski glasnik, Vojnoistorijski institut, Beograd,

ZAD - Zbornik Arheološkog društva,

Zbornik - Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb,

Zbornik MS za istoriju - Zbornik Matice srpske za istoriju, Matica srpska, Novi Sad,

ZČ - Zgodovinski časopis, Ljubljana,

ZFF - Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd,

ZIRAL - Zajednica izdanja "Ranjeni labud", Mostar,

ZRVI - Zbornik radova Vizantološkog instituta, Vizantološki institut, Beograd.

.

OPŠTI OSVRT I NEKOLIKO NAPOMENA O TEMATICI NAUČNOG SKUPA

Enver Redžić

Iako ograničena na petnaestak jedinica, bibliografija djela o BiH iz perioda 1990-2000., koju sam odabrao, pruža relativno širok krug pitanja koja se u njima obrađuju ili se otvaraju kao problemi za proučavanje u projekciji razvoja istorijske nauke.

Ovaj osvrt započinjem ocjenom rezultata istorijske nauke koje je pokazao Međunarodni naučni skup povodom 40-godišnjice Instituta za istoriju u Sarajevu (1999). Njegova tematika *"Historiografija o BiH"*[1)] zamišljena je kao sinteza istorije BiH u cjelini, ali i kao posebne sinteze istorijskih razdoblja prema prihvaćenoj periodizaciji istorije BiH. Ovaj naučni skup je pokazao da je istorijska nauka o BiH, prvenstveno u BiH, kako širinom istraživačke osnove, tako i dubinom analize i pouzdanošću sinteze, kritičkim odnosom prema izvorima i literaturi, oslobađanjem od vannaučnih uticaja, dosegla visok nivo objektivne istorijske istine, iako nejednak u obradi pojedinih istorijskih perioda, po ostvarenim rezultatima neupitno respektabilan, od kojih će se, kao osnove, naša istorijska nauka metodom i dostignućima razvijati kao dio svjetske istorijske nauke.

Mišljenja smo da se može postaviti opšta konstatacija da su naučno-istorijska ostvarenja ovog razdoblja nastala kao inspiracija da se utemelji i afirmira istorijska istina o BiH, koja je bila izložena osporavanju da bi se nacionalno-političkim indoktrinacijama pokopala i ideja bosansko-hercegovačke države u budućnosti, kao što su takođe neka nastala iz moralno-naučne motivacije odbrane prava BiH na opstanak. Nosioci prve inspiracije su domaći bosansko-hercegovački istoričari, protagonisti druge dolaze iz velikih svjetskih naučnih centara.

Utemeljenom argumentacijom istorijska nauka je utvrdila da se Bosna istorijskim razvojem potvrdila kao fenomen u istoriji, da se njena istorijska realnost autentično i trajno izražava i potvrđuje različitim mogućnostima i oblicima.[2)] Bosna nije istorijski slučaj, efemeran i prolazan, već neupitna

[1)] Prilozi br. 29 - Institut za istoriju u Sarajevu, 2000.

[2)] *Istina o BiH - činjenice iz istorije BiH* - (grupa autora: mr Dubravko Lovrenović, dr Avdo Sućeska, dr Ibrahim Tepić, Vlado Azinović), Sarajevo, 1991.

istorijska činjenica, nije nikakva "konstrukcija" i pseudo-istorijska pojava, već prirodni oblik u mnoštvu isto tako prirodnih oblika istorije. Prirodno-istorijski oblik Bosne izražava se činjenicom da ona opstoji kao multireligijska i multietnička politička zajednica koja svoje istorijsko biće izražava oblicima sopstvenog duhovnog i narodnog života.[3] Istorijsko biće Bosne nije se stvaralo nasiljem, već prirodno-istorijskim procesom, jer nasilje je prolazna pojava koju istorija bilježi, a Bosna je milenijumska tekovina povijesti.

Činjenica da je Bosna u istoriji bila često ratište, da su na njenoj teritoriji i za njeno osvajanje vođeni mnogi ratovi, ne može biti dokaz da je Bosna stvorena ratom, da je rat način njenog održanja. Naprotiv, teške posljedice ratova, koji su Bosnu zaustavljali u razvoju i vraćali je unazad, pokazuju da rat nije i da ne može biti način opstanka Bosne, da nije opredjeljenje nijedne etničke zajednice u Bosni niti istorijska filozofija Bosne.[4] Ratovi su često bili pokušaji negacije Bosne, njenog istorijskog bića.

Smisao krivotvorenja istorije BiH je u razaranju njenog teritorijalnog jedinstva i tokom stoljeća formiranog integriteta, da bi se pojedini geoprostori odvojili od Bosne i priključili drugim istorijskim tvorevinama. To se potvrđivalo od srednjeg vijeka do najnovijeg razdoblja bosanske istorije. Mađari su Bosnu proglašavali državnom teritorijom Ugarske; Turci su Bosnu pretvorili u dio Osmanskog carstva; Habsburška monarhija je prvobitno Bosnu okupirala da bi je zatim anektirala u svoj državni korpus; u ime državnog jedinstva Kraljevina Jugoslavija je ukinula istorijsku pokrajinu BiH kao i druge istorijske pokrajine i nacionalno-političke jedinice da bi ih utopila u sistem srpskog velikodržavlja. Medjutim, krvotvorenjem nije moglo da se uništi multietničko i multikulturalno istorijsko biće Bosne. Nasilja nad Bosnom bila su nemoćna da razgrade njen istorijski individualitet. U jeku velikosrpske agresije na BiH rođena je ideja naučno-istorijske obrade BiH.[5] Bio je to naučni poduhvat da se odbrana BiH od agresije osmisli objektivnom istinom istorijskog razvitka BiH.

Sa navedenim poduhvatom ima izvjesne srodnosti i podudarnosti pojava djela o povijesti BiH u nekim zapadnim zemljama. Njihovim autorima bila je motivacija da naučno opovrgnu teze da je Bosna konstrukcija, vještačka politička tvorevina, koja kao takva mora da se raspadne, jer u njoj ne mogu da se spriječe i zaustave međuvjerski i međuratnički sukobi i obračuni. Američki istoričari Džon Fajn i Robert Donia,[6] koji su Bosnu upoznali kao fenomen i tradiciju vjerske i nacionalne tolerancije, kao zemlju ljudskih vrlina, izrazili su uvjerenje da je međuetničko krvoproliće u BiH za vrijeme

[3] Srećko Džaja: *Konfesionalnost i nacionalnost BiH*, Sarajevo, 1992.

[4] Enver Redžić: *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u BiH*, Sarajevo, 1993.

[5] *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (Redakcija: dr Ibrahim Karabegović, Matko Kovačević, Amna Krilić, dr Ibrahim Tepić, dr Boris Nilević, mr Asaf Džinić, dr Marko Šunjić, dr Behija Zlatar), Sarajevo, 1994.

[6] Džon Fajn, Robert Donia: *Bosna i Hercegovina - tradicija koju su izdali*, Sarajevo,1993.

Drugog svjetskog rata bilo presedan, a bosanska kriza na kraju XX stoljeća istorijsko odstupanje i iznevjeravanje tradicije Bosne. Po njima, navedene pojave predstavljaju trenutak istorije, čija zakonitost nije u stranputicama već u tokovima koji su odredili životni integritet i istorijsko biće Bosne.

Za razliku od američkih istoričara, koji su inspiraciju našli u koncepciji da Bosnu shvate i tumače njenom istorijom, engleski istoričar Noel Malkolm[7] bio je podstaknut opredjeljenjem da demistificira zablude, optužbe i konstrukcije Zapada da je Bosna zemlja iskonske i neukrotive mržnje medju njenim stanovništvom koje je ogrezlo u barbarstvu i zločinu i da se uzroci rata 1992. kriju u drevnoj istoriji Bosne, da su ratovi način života u Bosni i proizvod prastarih istorijskih sila. Suprotstavljajući se pseudoistorijskim teorijama Zapada, Malkolm je svojim djelom argumentirao stanovište da Bosna nije nikad bila ugrožena unutrašnjim napetostima, već posezanjem velikih i susjednih država za njenom teritorijom.

U ovoj deceniji prvi put je napisana istorija bošnjačkog naroda.[8] Nasuprot dugo zastupanom stanovištu o "muslimanskoj" nacionalnosti bosanskohercegovačkih Muslimana, autor je u ovom djelu, pozivajući se na istorijsku literaturu, kao i na istorijske izvore, argumentirao i tumačio da se bošnjaštvom izražava nacionalni identitet Muslimana BiH.

Pojava studije o bosanskom identitetu[9] rezultat je konzistentnog proučavanja religijskih i etničkih istorijskih procesa u Bosni, kome se posvetila dr Vera Kržišnik-Bukić. Formiran kao multireligijska, multietnička i multikulturalna rezultanta bosanske istorije, bosanski identitet primarno izražava povezanost za zemlju Bosnu. Na tim osnovnim karakteristikama zasniva se pretpostavka bosanske "nove etničnosti", koja je na provjeri budućeg istorijskog života BiH. Iako joj se ne može osporiti dato naučno obrazloženje, ova ideja ostaje hipoteza dok se istorijski ne potvrdi.

Izvan šire materije bosanske istorije proučavano je nekoliko pitanja od posebnog značaja u istorijskom razvitku BiH. Od srednjeg vijeka do najnovijeg doba u ovom periodu istoričari su proširili naša saznanja obradom izvjesnih krucijalnih tema bosanske istorije.

Bosanska medievistika obogaćena je studijom bosansko-venecijanskih odnosa akademika Marka Šunjića,[10] kojom je ustanovljeno da je ekonomska saradnja male kontinentalne države sa mediteranskom velesilom bila za obe zemlje njihov prirodni i autentični državni interes. Istorijska pouka je da ekonomska saradnja razvijenih i nerazvijenih može da bude izraz njihove prirodne ekonomske uzajamnosti i uzajamnog interesa.

---

7) Noel Malkolm: *Povijest Bosne,* Sarajevo, 1994.

8) Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997.

9) Vera Kržišnik-Bukić: *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, Ljubljana, 1996.

10) Marko Šunjić: *Bosna i Venecija u 14. i 15. stoljeću*, Sarajevo, 1996.

Jedan od značajnih događaja s početka 30-tih godina XIX stoljeća dobio je naučnu obradu monografijom osmaniste Ahmeda Aličića.[11] Vrijednost djela je u istraživanju i identifikovanju istorijskih dogadjaja i procesa koji su osmišljeni idejom autonomije Bosne, koncepcijom koja je izdržala provjeru i, u svim potonjim razdobljima bosanske istorije, potvrdila se kao programska ideja bosanskih Muslimana.

Položajem bosanskih Muslimana na razmedju XIX i XX vijeka bavi se studija američkog istoričara Roberta Donie, a koga naučno-istraživački privlači novije razdoblje bosanske istorije.[12] Argumentirano je utemeljeno njegovo gledište da su habsburške vlasti u BiH bile najbolji garant privilegija muslimanske zemljoposjedničke elite i da je ona, za uzvrat, bila najodaniji podanik u Carstvu dvoglavog orla.

Prekinuta poslije Kalajevog apsolutističkog režima, politička rasprava o imenu jezika kojim se govori u BiH nastavljena je i vođena u aneksionom periodu do početka Prvog svjetskog rata. Tribinu rasprava predstavljao je Bosanski sabor.[13] Prihvaćeno je stanovište da se jezik zove "srpsko-hrvatski". Iako zbog oklijevanja Zemaljske vlade i političkog vrha AUM, kao i ratne situacije, pripremljeni zakon nije dobio carevu sankciju, može se konstatovati da je naziv "srpsko-hrvatski jezik" bio ozvaničen u obe Jugoslavije, monarhiji i federativnoj republici.

Proučavanjem položaja BiH u periodu 1941-1945.[14] obrazloženo je stanovište da je Rezolucijom ZAVNOBiH-a u novembru 1943., poslije 480 godina, obnovljena državnost Bosne. Završetkom rata u BiH se uvodi socijalni i politički poredak po modelu KPJ, koji je imao da izdrži ispit istorije. Oslobođenje zemlje bilo je uslov ali ne i dokaz demokratskih građanskih sloboda.

Sa naučnog stanovišta može biti prihvatljivo što cjelovito razdoblje socijalističkog društvenog poretka BiH (1945-1990) nije istorijski istraženo i obrađeno. Ipak, privredni procesi u prvoj poslijeratnoj deceniji u periodu 1945-1953. dospjeli su u istorijsku obradu.[15] Prema autoru Husniji Kamberoviću, napredak se ogleda u mijenjanju socijalne strukture stanovništva, značajnom uvećanju gradskog i smanjenju poljoprivrednog stanovništva. Medjutim, ove promjene još nisu značile da je bosansko društvo prevazišlo okvir tradicionalnog i dostiglo karakter modernog društva. Razvitak je išao "prema modernom društvu".

---

[11] Ahmed Aličić: *Pokret za autonomiju od 1831. do 1832.*, Sarajevo, 1996.

[12] Robert Donia: *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, Sarajevo, 1998.

[13] Dževad Juzbašić: *Nacionalno-politički odnosi u Bosansko-hercegovačkom saboru i jezičko pitanje (l910-1914)*, Sarajevo, 1999.

[14] Enver Redžić: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo,1998.

[15] Husnija Kamberović: *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Sarajevo, 1999.

Iako preovlađuju djela istorijske tematike i obrade, fenomen Bosne ni u ovom periodu nije bio i ostao ograničen samo na istorijsku nauku. Bosna je bila izuzetno zahvalno područje i za antropologiju, kao i za sociologiju, o čijim prilozima ćemo kazati najnužnije.

Norveški antropolog Tone Bringa započela je istraživanje načina života bosanskih muslimana 1987/88., dovršila i poslije rata objavila (1997) rezultate svojih proučavanja.[16] Njena studija je pokušaj da prikaže način života bosanskih muslimana od rodjenja do smrti, da pokaže kako su muslimani poimali i živjeli svoj identitet i kako su dokazivali ko su time što su jednostavno bili "muslimani na bosanski način". Po njenom saznanju, identitet bosanskog muslimana mora se posmatrati kroz specifičnu bosansku optiku koja za bosanske muslimane podrazumijeva dijeliti povijest i životni prostor sa Bosancima neislamskih tradicija.

Rat je bio neposredna insipiracija Franji Kožulu i Slavi Kukiću,[17] koji u svojim sociološko-pravnim analizama zaključuju da su propali svi planovi u dosadašnjoj povijesti BiH da se tri nacije BiH, koje počivaju na različitim religijama, na izvjestan način asimiliraju i integriraju, pa je stoga iluzorno očekivati bilo od koje nacije da se odrekne vlastitog identiteta. Međutim, konstitucija države BiH moguća je odvajanjem religije i nacije iz temelja bosansko-hercegovačkog političkog sustava; BiH se ne može konsolidovati kao država tipa nacije, ali se može konsolidovati dobrom voljom svojih nacija.

Izloženim kratkim osvrtom nastojali smo da pokažemo da se istorijska nauka o BiH odlikovala razmatranjem kapitalnih pitanja, bilo da se bavi proučavanjem i obradom cjelovite bilo parcijalne istorije BiH. To važi za teme i rezultate bosansko-hercegovačkih istoričara, kao i autora izvan BiH. Takodje, nova antropološka i sociološka saznanja čine bogatijim istorijski pojam Bosne, odnosno Bosne i Hercegovine.

---

[16] Tone Bringa: *Biti musliman na bosanski način* - Sarajevo, 1997.

[17] Franjo Kožul, Slavo Kukić: *Država i nacija*, Sarajevo, 1999.